

МЕРОС

АБДУҚОДИР ҲАЙИТМЕТОВ

АДАБИЁТДАН ТУРКИЙДА БИРИНЧИ НАЗАРИЙ ҚУЛЛАНМА

1993 йили таниқли тилшунос олим, филология фанлари доктори Эргаш Умаров АҚШнинг Блумингтон шаҳридаги Индиана университетида маърузалар ўқиш билан бирга, илмий текшириш ишларини ҳам олиб борган эди. Бу сафар ғоят муваффақиятли бўлиб, юртига қайтишда у ўзбек адабиёти тарихи учун ниҳоятда зарур бўлган бир қанча қўлёзмаларнинг фотонусхаларини олиб келиб, Алишер Навоий номидаги Адабиёт институтига топширди. Бу қўлёзмалар орасида Яқиний, Саккокий, Навоий, Ҳусайн Бойқаро, Убайдий, Шайх Саъдий, Шайбоний ва бошқалар асарларининг нодир нусхалари бор¹.

Бу қўлёзмалардан шу пайтгача бизга номаълум бўлиб келган янги муаллиф — Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозийнинг «Фунун ул-балоға» деган асари диққатимизни ўзига тортди. Шайх Аҳмад, тахаллусидан кўринишича, Тароз шаҳридан (ҳозирги Жамбул) бўлиб, ўз даврининг адабиёт соҳасида ниҳоятда билимдон кишиси ҳамда истеъдодли шоир бўлган. Қўлёзмани Э. Умаров билан бирга дастлабки ўрганиш шунини кўрсатдики, Шайх Аҳмаднинг бу асари ҳижрий 840 (мел. 1436—1437) йилларда ўзбек тилида ёзилган ва Шарқ шеърий назариясининг жанр, қофия, радиф, шеърий санъатлар («илми бадеъ»), аруз вази ва шеърнинг ўша даврда кенг тарқалган муаммо тури ва унинг қондалари масалаларини илмий ёритиб, изоҳлаб беришга бағишланган. Биз бу қўлёзма ва унинг муаллифи тўғрисида 1994 йил 20 январда Алишер Навоий номидаги Адабиёт институти Илмий кенгашида ахборот бердик². Кенгаш уни катта қизиқиш билан эшитди ва мазкур сатрлар муаллифига бу ноёб қўлёзмани нашрга тайёрлашни топширди.

XV асрнинг биринчи ярмида Мовароуннаҳрда адабий ҳаёт қайнаган, бадний адабиёт икки тилда ривожланишда, Самарқанддагина эмас, бошқа шаҳарларда ҳам адабий суҳбат ва мажлислар қизғин эди. Бу даврда Хуросон ва Мовароуннаҳрда яшаб ижод этган йирик ўзбек шоирларидан Лутфий, Ҳайдар Хоразмий, Юсуф Амирий, Атоий, Саккокий, Гадоий, Яқиний, Муқимий кабиларнинг номлари ҳаммага маълум. Кейинги йилларда уларнинг ёнига Ҳофиз Хоразмий, Саййид Қосимийларнинг номлари қўшилди. Шайх Аҳмад Тарозийнинг «Фунун ул-балоға» асари бу даврда Мовароуннаҳрда Бу Насақ, Қутбиддин Саройи, Жалолий, Шамс Қисорий, Ҳожи Хўжандий, Муҳаммад Темур Буго, Ҳотифий, Ҳожи Ақча Киндий (Кандий) каби шоирлар ҳам бўлганни кўрсатади. Ушбу рўйхатга Шайх Аҳмад Тарозийнинг

¹ Бу ҳақда қаранг: Мирзаев Т., Ҳайитметов А. Олимнинг ноёб тухфалари//Ўзбек тили ва адабиёти, 1993. 5—6-сонлар; Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1994 йил, 18 март.

² Бу ҳақда қаранг: Тарозий қомуси//Фан ва турмуш, 1994. 1-сон; Шайх Аҳмад Тарозий: Фунун ул-балоға//Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1994; 18 март.

ўзини ҳам қўшиш жойиз. Чунки Тарозийнинг шеърлари ҳам ўз даврида машҳур бўлиб, Заҳириддин Муҳаммад Бобур аруз ҳақидаги китобида унинг шеърларидан икки байт мисол келтирган³.

Тарозийнинг «Фунун ул-балоға» асари ўз давридаги адабий ҳаёт эҳтиёжи ва талаблари асосида юзага келган, дейиш мумкин. Чунки форсий тилда шеър ёзадиган истеъдод эгаларига, хусусан, ёшларга шеър қондалари — аруз вазни, қофия, шеърий санъатлар, шеърларнинг жанр хусусиятлари ҳақида китоблар, турли қўлланмалар кўп бўлгани ҳолда, ўзбек тилида бундай илмий асар, рисолалар йўқ эди. Ўзбек тилида асар ёзишга, ўзбек адабиётини бойитишга, уни ривожлантиришга бел боғлаган қобилият эгалари эса Улуғбек даврида тобора кўпайиб борар эди. Бинобарин, Тарозийнинг бу асари ўзбек халқи маънавий ва маданий тараққиёти билан чамбарчас боғланган эди.

Илгари ўтган адабиётшунос олимлар адабиёт назарияси бўйича китоб ёзганларида кўпинча бир — ё шеър турлари, ёки вазн, ёки бадий санъат масаласига тўхталганлар ёки бирор шеърий жанр хусусиятларини ёритиб берганлар. Шайх Аҳмад эса бу соҳада мукаммал бир қўлланма яратишни, ўз «рисола»сида назария масалаларининг барчасини ёритиб, таҳлил қилиб беришни ният қилади, токи уни ўқиган кишилар назариядан мумкин қадар тўла маълумот ва фойда олсинлар.

Тарозий ўз китобини замон подшоси — Улуғбекка бағишлашга қарор қилади. Асарнинг кириш қисми Улуғбек ҳақидаги қуйидаги таъриф-тавсиф билан тугалланган: «...салтанат дарёсининг гавҳари ва маъдалат конининг жавҳари, саховат боронининг абри ва шижоат бешасининг бабри, фаросат сипеҳрининг моҳи, каёсат мулкининг шоҳи, шоҳаншоҳи аъзам, шаҳриёри аълам, соҳибус-сайфул-қалам, маъдани лутфу карам, молики рикоби умам, фармондеҳи турк, араб ва ажам, мағисиддин вад-даврон Амир Улуғбек Кўрагон...».

Шайх Аҳмад Тарозийнинг «Фунун ул-балоға» («Етуклик илмлари») асари киришдан ташқари, беш қисмдан иборат бўлиб, биринчи қисм Шарқ шеъриясида, хусусан, XV аср ўзбек адабиётида истеъмолда бўлган шеър турлари (жанрлари)нинг илмий таърифига бағишланган. Шайх Аҳмад бу ўринда шоирларнинг ижодий тажрибасидан келиб чиқиб, шеърнинг ўн турини тан олади ҳамда ана шу ўн турига таъриф беришни, уларни мисоллар билан изоҳлашни ўз олдига вазифа қилиб қўяди: «Билгилким, мажмуи шуаро истилоҳинда шеърнинг ақсоми (қисмлари), ул ким муътабардур, ўн навъ келибдур: қасида, ғазал, қитъа, рубоий, маснавий, таржеъ, мусаммат, мустазод, мутаввал, фард».

«Фунун ул-балоға»нинг қофия ва радиф масаласига бағишланган қисми ҳам катта билим, аниқ илмий тасаввур ва тушунча билан ёзилган. Шайх Аҳмад ўз асарида бу масалаларни олдинги олимларнинг фикрларини умумлаштириш, ўз давридаги адабий ҳаёт, адабий жараёнга боғлаш орқали таҳлил этади ва бу таҳлил давомида уларни узил-кесил тушунтириб беришни ҳеч қачон ўз олдига қўймайди. Илмда у баҳс йўлидан, бошқаларнинг фикрларини ҳурмат қилиш йўлидан боради.

Китобнинг учинчи қисми илми бадеъ, яъни шеърий ва бадий санъатлар масаласига бағишланган бўлиб, унда муаллиф унинг тарсеъ, тажнис, ташбеҳ, тазмин, ирсолул-масал, иҳом, эънот, илтифот, интибоҳ, истиора, истидрок, лаффу нашр, раддул-матлаъ, сеҳри ҳилол,

³ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Мухтасар. Тошкент, 1971. 69, 71-бетлар.

ма ат-тафриқ ват-тақсим, ҳуснўл-матлаъ ҳусни таҳаллус каби (97) турига тўхталган ва изоҳлаган.

Шайх Аҳмад асарининг энг катта қисмини аруз вазни ҳақидаги тўртинчи қисми ташкил этади. «Фунун ул-балоға»нинг қўлёзмаси 139 варақдан иборат бўлса, унинг 76—139 варақлари, яъни ярмига яқини аруз масалалари талқинидир.

Аруз ҳақида туркий тилда биринчи бўлиб дарсликка ўхшаш бир асар ёзишнинг масъулияти катта эди. Шайх Аҳмад аруз баҳрлари сонини қирққа етказиш, унинг қайси бирлари арузнинг ўзига хос асосий баҳрлар, қайсилари зиҳофлардан ясалган баҳрлар, қайси бирлари баҳрларнинг ўзаро қўшилганидан ясалган баҳрлар, ҳар баҳрдан юзага келган тармоқларни аниқлаб бериш билан аруз илми соҳасида жуда катта ижодкорлик кўрсатган. Навонийнинг «Мезон ул-авзон» асарида ҳаммаси бўлиб, 120 атрофида вазн изоҳланган бўлса, Шайх Аҳмад «Фунун ул-балоға»да 366 вазнга тўхтаган ва уларнинг ҳар биттасини аниқ мисоллар билан тушунтириб берган. Бу унинг ўзбек адабиётшунослик илми тараққиётига қўшган катта ҳиссаси эди.

Лекин Шайх Аҳмад асаридаги аруз қисмининг охири бизгача тўлиқ етиб келмаган. У арузга доир аксар масалаларни ёритиб: «Эмди намудор учун олти асл баҳрнинг доираларин кўргузоли...»,— деб ёзади. Асар қўлёзмаси шу ерда чала ҳолда тугаган. Шайх Аҳмаднинг ўзи «кириш»да бу асарини ёзиб тугаллаганини айтади. Афсуски, асар қўлёзмаси ўша даврлардаёқ шу аҳволга келган, уни котиб ҳам шу аҳволда кўчирган кўринади. Асарнинг муаммога бағишланган бешинчи қисми ҳам йўқ.

«Фунун ул-балоға» ўзбек тилидаги адабиётнинг назарий масалари бўйича илк мукамал қўлланма бўлиши билан бирга, шеърӣ тазкира характеридаги бир асар ҳамдир. Унда адабий қоидаларга кўргазма, далил сифатида ўзбек шоирлари билан бир қаторда, жуда кўп форс-тожик, озарбайжон шоирлари ижодидан ҳам юзлаб шеърӣ намуналар, парчалар келтирилади. Шайх Аҳмад форс-тожик шоирлари ижодини жуда яхши билган, улар асарларининг энг мукамал ва мўътабар қўлёзма нусхаларидан фойдаланган. Унинг Камол Хўжандийнинг нафақат форсий, балки ўзбек тилидаги шеърларидан ҳам мисоллар келтириши катта янгиликдир. Чунки шу пайтгача Камол Хўжандийнинг ўзбек тилида ҳам шеър ёзгани баҳсли бўлиб, Э. Шодиевгина бу масалага ижобий қарар эди.

Шайх Аҳмад ўз давридаги шоирларнинг ижодинигина эмас, таржимаи ҳолини ҳам яхши билган. Қўлёзманинг 25^о варағида Лутфий ғазалларига мурожаат қилар экан, уни «Лутфийи Шоший» — «Шошлик (тошкентлик) Лутфий» деб кўрсатади. Унинг бу маълумотига ишонадиган бўлсак, биз шу пайтгача ҳиротлик деб юрган Мавлоно Лутфий асли тошкентлик бўлиб чиқади. У асли Шошдан бўлиб, бирор сабаб билан Хуросонга кўчиб кетган кўринади.

«Фунун ул-балоға» «Гул ва Наврўз» достонининг муаллифи масаласини ҳам узил-кесил ҳал қилиб берди. Олим ундан Ҳайдар Хоразмийнинг асари сифатида қўлёзманинг 13^а, 47^а-варағида иккита мисол келтиради. Ҳайдар Хоразмий, Лутфий Шайх Аҳмаднинг замондошлари бўлиб, олим уларнинг ижодини жуда яхши билган ва бунда шубҳага ўрин йўқ. Маълумки, «Мухтасар» асарида Бобур ҳам бу достоннинг Ҳайдар Хоразмийники эканини айтиб ўтган эди.

Шайх Аҳмаднинг «Фунун ул-балоға» асари ёзилганидан 144 йил кейин Бухорода ҳижрий 989 йили Мир Қуланки номи билан машҳур бўлган Мир Ҳусайн Ҳусайний томонидан оддий насталиқда кўчирилган. Асар адабиёт назариясига бағишланган бўлгани сабабли ниҳоятда мураккаб, истилоҳлари кўп ҳолларда арабий бўлган адабий ёдгорлик. Уни тўғри оққа кўчиришнинг ўзи ҳам қийин вазифа эди.

Умуман олганда, Мир Қуланки бунинг уддасидан чиққан ва шу йўл билан бу муҳим асарнинг келажак авлодларга етиб боришига сабабчи бўлган.

Биз «Фунун ул-балоға» асарини нашрга тайёрлар эканмиз, қатор қийинчиликларга дуч келдик. Қўлёманинг айрим жойлари ўчиб кетган. Шу билан бирга, бир қатор сўз ва ибораларни (хусусан, форсий қисмларда) тўғри ўқий олмаган бўлишимиз эҳтимолдан узоқ эмас. Бундай камчиликлар ва «Изоҳлар»даги номукамалликлар учун китобхонлардан олдиндан узр сўраймиз. Қўлёмани ўқиш ва нашрга тайёрлашда бизга кўмаклашган, қимматли мулоҳазалар билдирган олимлардан академиклар Иззат Султон (марҳум), Алибек Рустамов, филология фанлари докторлари Эргаш Умаров, Тўра Мирзаев, Умат Тўйчиев, филология фанлари номзодлари Ёқубжон Исҳоқов, Алимулла Ҳабибуллаев, Муҳаммаджон Абдуллаев ва бошқаларга самимий миннатдорчилигимизни билдирамиз. Асар матни нашрдан-нашрга яхшилана боради, деб умид қиламиз. Мазкур нашр ҳақидаги мулоҳазаларингизни қўйидаги манзилга юборишингизни сўраймиз: 700170, Тошкент, И, Мўминов кўчаси, 9-уй. Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти.

ШАЙХ АҲМАД ИБН ХУДОЙДОД ТАРОЗИЙ
ФУНУН УЛ-БАЛОҒА
(«Етуклик илмлари»)

Ҳамду саноеким, ваҳмининг бодпойи сонсиз йиллар югурса, анинг ибтидосининг сарҳадига кела билмагай ва шукру сипоским, фаҳмининг симириги ададсиз умрлар учса, анинг интиҳосининг доираеига ета олмагай,— ул зулжалолнинг ҳазратигаким, азал суҳбатинда иноят меъмори бирла иншо қувватин ва имло қудратин тақтеъ ва тақсим айлаб, бани одамнинг хотиринда таъбия қилди, то назм гавҳари ва наер жавҳари зуҳурга келгай ва каромат нури бирла ақл чироғин ёндуруб, инсоннинг вужудинда қўйди, то залолат зулумотиндин ҳидоят ламаотига интиқол қилгай ва зеҳн хурдадодин муаммокушойи мушкулот этти, то синоат қуввати ва истидрок қудрати бирла ҳалл ва дарк айлагай ва таъб (1^а) кемасин тафаккур дарёсинда гаввос айлади,— то маони лўлўсин нутқ тори бирла баҳр қаъридин авроқ соҳилига келтургай¹. Ва балоғат шаққаристонин анвойи саноеъ бирла мажалли қилди, то нотиқа тўтиси парвариш топқай ва фасоҳат гулистонин алвон-и бадоеъ бирла таъйин этти, то тил булбули оғиз қафаси ичинда навоға келгай. Назм:

Гар бад-и гавҳари ва ройи-и сухан,
Он фуруд омади ба жой-и сухан*.

Фи наътир-расул аълайҳис-салоту ват-таҳийёти фаровон ва дуруди бегарон ул меҳтар-и оламға ва беҳтарин Одамға, ул Саййиди

¹ «Фунун ул-балоға» асарининг муаллифи Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий унинг муқаддима қисмини ушбу узун жумла билан бошлар экан, унда бадий асар яратиш билан боғлиқ «иншо қувватин ва имло қудратин» аввало Оллоҳ Таолонинг ўзи «тақтеъ ва тақсим» қилгани, яъни бўлак-бўлакларга, қисм-қисмларга бўлгани, уларга хос маънолар бериб, шу асосда назм ва наср юзага келгани, бу эса инсонларда «ақл чироғин ёндуруб», уни зулматдан ёруғликқа олиб чиққани, натижада унинг онги, тушунчаси, таъби юксалганини алоҳида таъкидлаб кўрсатган.

* Мазмуни: «Сўз — гавҳари ёмонми ёки шоҳонами (бундан қатъи назар), у осмондан сўзнинг (олий) мақомига тушгандир». Форсий тилдаги шеърин мисоллар бу асарда кўп бўлгани, ушбу нашр кўпроқ мутахассисларга мўлжаллангани ҳамда уни ихчамлаштириш мақсадида бошқа мисолларнинг таржималари берилмади.— *Таҳр.*

Расул ва ҳодий-и сабил, муфакхари коинот ва хулосай-и мавжудот, шаҳсувори майдон-и балоғат ва булбул-и бўстон-и фасоҳат, суфий-и суффа-и сафоҳат², яъни Муҳаммад Мустафо саллаллоҳу алайҳи в-ассалам ва ало олиҳи ат-таййибин ва хулафойир-рошидин ва асҳобиҳи ат-тобинин. Назм:

Дар наъти ў забони фасоҳат кужо расад?
Худ пеши офтоб чи партавиҳо деҳад!

Бу сабаб-и таълиф эди³. Азза ва жалла ҳамдидин ва Расул алайҳиссалом наътидин сўнг Шайх Аҳмад бин Худойдод Тарозий, рафаъаллоҳу қадраҳу фид-дорайнким, бу иморатнинг муҳандиси ва бу иборатнинг мударрисидур, анингтеқ тақрир қилурким, мажму-и арбоби ақл ва асҳоб-и нақл эътибори бирла инсоннинг шарафи (2^а) кулли мақнот ва жамеъ мавжудотқа ақл жавҳари ва нутқ гавҳари бирла зоҳирдур, нетокким ҳукамо айтур: «Лавлал-лисану молал инсонун». (Маъноси: Агар тил бўлмаганда, инсон малолатда қолган бўлур эди).

Ва ҳар одамеким, анинг кўнгли нутқпазир ва нутқи дилпазир эрмас, инсоният доирасиндин ташқаридур. Ва уламо қошинда нутқ икки навъдур: наср ва назм. Ониким, истисвоб⁴ бобинда муруттаб қўрдилар, «назм» атадилар. Ва ониким, авроқ висоқинда⁵ паришон топдилар, «наسر» дедилар. Қитъа:

Назм товусест дар боғ-и балоғат жилвагар,
Қ-аз камол-и жилва-и ў ақли кулл шайдо шавад.
Наср дар бўстон-и хотир тўти-и ширин навест;
З-он сабаб таъсир-и фаҳм аз неъматаш пайдо шавад.

(М а з м у н и: Балоғат боғида назм товус сингари шундай жилвалар қиладики, Унинг бундай етук жилвалари ҳар қандай ақлни ўзига шайдо этади. Наср эса фикр бўстонида тўтига ўхшаб шундай ширинсўзлик кўрсатадики. Шу сабабдан, бунинг неъматини туфайли (бир нарсани) тез тушуниб олиш мумкин).

Агарчи калом-и Изиди ва аҳодис-и набавий воситасиндин насрнинг шарафи назмға (нисбатан) собитдур, аммо ҳақими алимға назмда ҳикматтур, зероким, ҳар жоҳили лаим анга йўл топмас. Бас, маълум бўлдиким, ҳар одамеким, инсоният яқосидин бош чиқорур, анга назм ва насрнинг қондасин билмактин гурез йўқтур. Ва (бурун) кечган фусаҳо ва булаҳо бу маънидин наср ва назмнинг кайфиятинда қондалар таркиб этиб, рисоалар тартиб қилиб (дурлар). Ва ҳар саноъ ва дақойиқким, наср ва назмда воқеъ (2^б) бўлур, барчасини фил-маҳал зикр этибтурлар.

Ва бу заиф ҳам тилар эрдиким, аларнинг тавринда рисолае таълиф қилса. Ва лекин бу маънидин ихтироз⁶ қилур эрдиким, ногоҳ бўлмағайким, сабаби маломат ва муъжиб-и надомат бўлғайким, уламо айтибтур: «Ман санна қадистаҳдафа» («Қимки мусаннифлик қилса, ўзини ўққа тутган бўлади»).

Аммо кўп киши бу тариқада нусха тасниф қилибтурлар. Ва лекин ҳеч кимарса назмнинг тамом фунунун бир ерда жамъ қилмайту-

² «Сўфийи суффа-и сафоҳат» — кечиримлилик суфасининг сўфиси.

³ Бу жумлада муаллиф Муҳаммад пайғамбарни таъриф ва тавсиф қилиб, уни «булбули бўстони фасоҳат» деб атар экан, бундан у жамиятда, одамлар орасида ижодкорлик, ёзувчилик юзага келди ва бунга Пайғамбаримиз ҳам ўз ҳиссаларини қўшди, — демоқчи бўлади.

⁴ Истисвоб — тўғрилиқ.

⁵ Висоқ — хона, манзил.

⁶ Ихтироз — эҳтиёт, эҳтиёткорлик.

рур. Бу сабабдин раъба⁷ ҳавоси ғолиб бўлуб, ҳавас дилбари кўнгул пардасиндин бу тариқа юз кўргуздиким, нусха(е) қаламга келтурсаким, наср ва назмининг жамиъ қавоид ва ақсомиға муштамил бўлса, то ҳар ким балоғатқа мойил ва фасоҳатқа қобил эрур, фойда олса.

Чун бу фикр фарзи айн⁷, балки аини фарз кўрунди эрса, муддати мадид ва аҳли банд⁸ бу тааммул бирла авқот кечурдум. Оқибатуламр... Расул алайҳис-салавот вассалом ҳижратиндин секкиз юз қирқ йил ўтуб эрдиким, бу илмға шуруъ этиб, форс ва турк алфозини таркиб айлаб, рисолае тартиб қилдук. Тамом бўлди. Отини «Фунун ул-балоға» қўйдук. Ва баъзи яронлар «Латофийи Тарозий» ҳам дедилар. Ва таваққу-и асҳоб-и (3^a) завқдин ва арбоб-и шавқдин улдурким, бу дурар сафинасидин⁹ ва гуҳар хазинасидин баҳра ва файз олсалар, риоят этоки бирла айбин ёпиб, иноят қалами бирла саҳвин рост қилгайлар ва мусанниф ва қойил ва котиб ва соҳибин дуойи хайр бирла ёд тутқайлар...

Билгилким, мажму-и арбоб-и ақл ва асҳоб-и фазл ҳазратинда маълум ва муқаррардурким, ҳар кимки бу балоҳат кони ва бу фасоҳат уммониға йўл топса, раводур. Кимки малолат гардининг илки анинг хотири этокининг гирдига даст топмаса, алалхусуским, дебочаи шарифаси подшоҳининг ҳумоюн алқоби бирла музаййандурким, ул салтанат дарёсининг гавҳари ва маъдалат конининг жавҳари, саховат боронининг абри ва шижоат бешасининг бабри, фаросат сипеҳрининг моҳи, каёсат мамлакатининг шоҳи, шоҳаншоҳи аъзам, шаҳриёр-и аълам, соҳибус-сайф в-ал-қалам, маъдан-и лутфу карам, молики риқоби умам, фармондеҳи турку арабу ажам, мағисидин¹⁰ в-ад-даврон амир Улуғбек Кўрагон... Атолал-лоҳу умраҳу ва ажалла қадраҳу ва адома иқболаҳу ва зоафа (ёб) ва жалолаҳу. Аллоҳумма ижъал зиллаҳу донман ала равосил Ислам вал-муслимин ила явмиддин (Худо унинг умрини узоқ қилсин, қадрини юксалтисин, иқболини донмий қилсин ва юксаклигини чандон қилсин. Эй худо, соясини ислом ва мусулмонлар устига охиратгача соябон қилғил).

ФЕҲРЕСТ УЛ-ФУНУН¹¹:

Аввалғи фанда шеърнинг ақсомин¹² ва анвоин¹³ шарҳ қилур.

Иккинчи фанда қофия ва радифнинг қавоидин¹⁴ баён айлар.

Учинчи фанда сўзнинг бадоеъин¹⁵ ва саноеъин¹⁶ зикр этар.

Тўртинчи фанда шеърнинг тақтеъ¹⁷ ва авзонин¹⁸ тақрир қилур.

Бешинчи фанда муаммонинг усул ва арконин таҳрир этар.

(1)... Ал-фанн ул аввал фи ақсоми аш-шеър¹⁹.

Билгилким, мажму-и шуаро истилоҳинда шеърнинг ақсоми улким, муътабардур, ўн (4^a) навъ келибтур: қасида, ғазал, қитъа, ру-

⁷ Фарзи айн — ўта зарур, ниҳоятда лозим.

⁸ Муддати мадид ва аҳли банд — узоқ муддат ва анча замон.

⁹ Сафина — кема.

¹⁰ Мағисиддин — диннинг ёмғири, ёмғир ёгдирувчиси.

¹¹ «Феҳрест ул-фунун» — «Фанлар (фан соҳалари) мундарижаси».

¹² Ақсом — қисмлар.

¹³ Анвоъ — навлари, турлари.

¹⁴ Қавоид — қоидалар.

¹⁵ Бадоеъ — «бадеъ»нинг кўплиги, бадеъалар, бадиятлар, бадий усул ва йўсинлар.

¹⁶ Саноеъ — санъатлар (бадий, шеърин санъатлар, сўз ўйинлари кўзда тутилади).

¹⁷ Тақтеъ — бўлакларга бўлиш. Бу ўринда сўз ва сўз туркумларини арузда вазн ва оҳангига қараб, маълум қисм ва бўлакларга бўлиш кўзда тутилади.

¹⁸ Авзон — вазнлар.

¹⁹ «Ал-фанн ул-аввал фи ақсоми аш-шеър» — «Биринчи фан шеър қисм (тур)-лари хусусида».

бойи, маснавий, таржеъ, мусаммат, мустазод, мутававал, фард. Бу ўн навъ шеърким, зикр қилдуқ, ҳар қойсида агар Тенгри азза ва жаллага ҳамд айтсалар, они тавҳид дерлар. Ва агар Муҳаммад Мустафо алайҳиссалот вас-саломни васф қилсалар, наът дерлар. Ж²⁰. Агар Тенгри ҳазратинда тазарруъ қилсалар, муножот ўқурлар. Ва хулофойи рошиддинни таъриф қилсалар, маноқиб ва манқабат дерлар. Агар салотин ё умаро ё вузарони ўксалар, мадҳ ва мадҳат ва тамаддуҳ ўқурлар. Ва агар ўлган кишини зикр қилсалар, марсия дерлар. Агар кимарсани нафрин қилсалар, ҳажв ва мазаммат дерлар. Ва агар ҳазл қилсалар, мутойиба дерлар.

Фасл. Нуханинг ибтидосин, агар наср бўлсун ё назм, фотиҳа ўқурлар. Ва интиҳосин хотима. Ва аввалиндин оғози дostonғача дебоча дерларким, ул тавҳид ва муножот ва наът ва маноқиб ва мадҳ ва сабаби таълиф бўлғай. Ва шеърнинг ибтидоси матлаъ ва охирин мақтаъ дерлар. Ва байтнинг аввалғи жузвин садр ўқурлар ва охир жузвин ажз ва зарб. Ва қофия ва мисраънинг ўртасин ҳашв дерлар. Ва аввалғи мисраънинг охирин аруз дерлар. Ва сўнгги мисраънинг (4⁶) аввалин ибтидо.

Ал-навъи аввал фи баён-ил-қасида²¹.

Қасиданинг ақалли²² йигирма етти бўлур ё андин ўксукрак ва аксари муайян эрмас. Ҳар неча қофия даст берса айтурлар. Ва ҳар не мақсуд бўлса, баёнга келтурурлар. Мисоли бу тариқадур — ҳусни матлаъ:

Эй қади тўбий, хадинг эрур ғайрати жинон,
 Ҳайрон эрур санға малаку ҳуру инеу жон.
 Гар халқе меҳру моҳни равшан этур ўгон,
 Равшан будурки, йўқтур алар сенча дилситон²³.

Иккинчи — мамдуҳнинг адлу инсофин ҳам Амир Муиззий айтур — қитъа:

Аё шаҳеки, зи адл-и ту шер-и шодурвон —
 Зи дасти хеш ба дандон берун кунад чангол.
 Туики, адли ту дар Шарқу Ғарб то маҳшар
 Ниҳод дин-и худоро ба жой-и зулму залол.

Учинчи — шижоатин зикр қилур. Мисолин ҳам бу қасида ичинда келтурур:

Аё шаҳеки, ба ҳангоми... (?) * расули ажал
 Зи ханжар-и ту бурд рўзномаи ожол.
 Ба зўри хавфи мужавваф куни ба як фарсанг,
 Ба тир-и дар раҳи танг жалта нуқтау хол.
 Муҳолиф-и ту агар тир дар камон ронад,
 Чу хорпушт сар андар кашад ба тири нисол (5^a).

²⁰ Ж.— «жавоб», «жамъ» каби сўзларнинг қисқартирилгани. Бу ўринда «жумладан» деган сўзнинг қисқартирилгани.

²¹ «Ал-навъи аввал фи баён-ил-қасида». — «Биринчи тур — қасида баёнида».

²² Ақалли — кичиги, ози.

²³ Қасиданинг бу «ҳусни матлаъ» деб аталмиш бошланғич икки байтининг муаллифи исми ёки таҳаллуси айтилмаган. Мазкур асарда бундай муаллифи ноаниқ мисоллар талайгина. Уларни, хусусан, ўзбек тилида бўлгани учун Шайх Аҳмад ибн Худойдод Гарозийнинг ўзи сзган, деб ҳисоблаш мумкин. Чунки у ўз даврининг яхшигина шоири бўлиб, унинг бир қанча шеъри ва улардан айрим мисоллар бу китобда «Гарозий» таҳаллуси билан ҳам келтирилган.

* Турли сабаблар билан ўқилиши қийин бўлган ўринларга қавс ичида савол аломати қўйиб кетилди — А. Ҳ.

Тўртинчи — саховатин ёд айлар ҳам бу қасида ичинда кўр (гуз)-
ур — шеър:

Зи жуд-и даст-и вай андар нигин-и хотам-и ў
Ҳамекушода шавад чашмҳой-и оби зилол.
Магар, ки дар азал, эй шоҳ-и ҳакам, ризқ-и ажал
Нигин-и тиг-и туро дод Изиди мутаол.

Ва бу тўрт хислаттин ортуқ ҳар нечаким сифат қилур, ихтиёр
шонрадаур.

Табийни ғараз ул бўлурким, мадҳдин сўнг мақсудни баён қилур.
Мисолин ҳам Амир Муиззий айтур:

Чу таб-и ман раҳи аз мадҳ-и ту барандешад,
Қашад зи мартаба бар осмон мақол-и мақол.
Худойигон агар ин чанд байт биписанданд,
Маро ба боғ-и тараб шох-и сарв гардад нол.
Ва гар азимат-и он сарвар-и офтобойин
Ба ком-и дил расаму раста кардам аз амвол.
Ба Иззи давлат-и шоҳ ва баро-и хидмат-и ман,
Қасида барниҳод аз моҳ-и нав, фалак теъзол.

Мақтаъ улким, қасидани тамом қилурға иштиғол кўргузурлар.
Ҳам Муиззий айтур:

Ҳамиша то ки бувад ҳамчу миму долу алиф,
Даҳону зулфу қади дилбарони мушкинхол.
Зи ди хужастатару хўбтарат бод имрўз,
Зи пор хўштару фархундатарат бод имсол.

Ва қасиданинг яна бир навъи улдурким, бу тўрт важҳни²⁴ тамо-
мин риоят қилмаслар. Сўзни мадҳ бирла ибтидо қилурлар, нетакким
мисолин (5^о) аблағул-фусаҳо Рашидиддин Ватвот айтур — байт
(ҳусн ул-матлаъ):

Зи шоҳам парчам-и султон ҳилол-и фатҳ шуд пайдо,
Чу шамъ аз бар гирифт ин бори кори мулку дин воло.
Насим-и субҳи нусрат дод руҳ-и шаръро моя;
Ҳаво-йи жоми давлат кард бахти пурро барно.
Ба сон-и чашма-и хуршид об-и мулк шуд равшан,
Зи гирди мавкаб-и султон Аловуддин в-ад-дунё.
Шаҳи Султоннишон Санжарки, чун дар сафи кин омад,
Мужавваф гардад аз тираш чу новак найза-и аъдо.
Жаҳонро эътидоли дод адли ў, ки то маҳшар
Наёяд пеш жунбонид, мўйиро таби сармо (Иғроқ).

Ва қасиданинг ё... ғазалнинг матлаи хўб лафз бирла айтилса,
ҳусн ул-матлаъ, дерлар. Мисолин устоди комил ва аълами фозил
Рашид айтур — байт:

Тартиби мулку қоида, адлу расми дод —
Абдуҳамид Аҳмади Абдуссамад ниҳод.

Мисоли дигар. Малик ул-калом ва афзал ул-онем Хоқоний ай-
тур:

²⁴ Важҳ — тартиб, тарик.

Дар коми субҳ аз нофи шаб мушк аст умдан рехта,
Заррин ҳазорон наргиси з-ин сақфи миноҳ пухта.

Мисоли дигар. Ажал ул-фузало ва афзал уш-шуаро Сайфиддин
Испарангий айтур:

Сапедадам, ки намояд сипеҳри меҳри жабин
Шуои зевари субҳ аз нигорхонаи Чин.

Мисоли дигар. Афсаҳ уш-шуаро в-ал-фузало Саъдий айтур (6^а):

Гарам боз омади, маҳбуи симандоми сангиндил;
Гул аз хорам бароварди-ю хор аз ёна, пой аз гил.

Мисоли дигар. Афсаҳ уш-шуаро ва афзал ул-фусаҳо айтур —
тажнис-ун-ноқис:

Эй дар ҳавоии меҳрат зарроти кави гарди,
Эй аз сафои чехрат жанноти адн варди (Тарсеъ).

Мисоли дигар. Аблағ ул-булағо ва аълам уш-шуаро Носир ай-
тур — шеър:

Чун тийра-у танг аст дил дарди насозам масканаш,
Нураст ў, жоме деҳам дар ҳар ду чашми равшанаш.

Мисоли дигар. Афсаҳ уш-шуаро... Амир Хусрав айтур:

Боз он сувори маст ба нахчир меравад,
Дастам зи қору қору зи тадбир меравад.

Мисоли дигар. Аблағ ул-зурафо ва акмал уш-шуаро Ҳожа Қамол
айтур — байт:

Зи моҳтоби жамолат зи моҳтоб равад,
Чи жойи маҳ, ки суҳан ҳам дар офтоб равад (тажнис
ул-мағруқ).

Мисоли дигар. Аблағ ул-мутааххирин Мавлоно Бадахший айтур:

Гар зи чини зулфи пур чини ту тоб ояд бирун,
Офтоб аз тобу тоб аз офтоб ояд бирун (тажниси том).

Мисоли дигар. Афзали мутақаддамин Хожуйи Қирмоний айтур:

Бидеҳ он роҳи равонбахш, ки дар мажлиси хос,
Мояи руҳи фароии бувад аз рӯи хавос.

Мисоли дигар. (?) Ҳожа Ҳофизи Шероз айтур (6^о):

Айб-и риндон макун, эй зоҳид-и покизасиришт,
Ки гуноҳ-и дигарон бар ту нахоҳанд навишт.

Мисоли дигар. Аҳсан ул-мутааххирин Мавлоно Лутфий айтур:

Эй жафо бобинда тасниф эткучи юз макру фан,
Мутгасил ҳуснунг сӯзидур қайда бўлса анжуман.

Мисоли дигар. Заҳр ул-мутааххирин²⁵ Саккокий айтур:

Эй сочинг шайдо кўнгулларнинг саводи аъзами,
Ҳалқа-ҳалқа руҳнинг сарманзилидур ҳар хами.

Мағлаъда бир санъате бўлур, они бароат-и истиҳлол дерлар. Анингтеқ бўлурким, мусаннифлар нусхасининг аввалинда бир неча лафз келтурурларким, ул алфоз далили мутлақдур мақсудқа. Яъни, андин маълум бўлурким, бир нусха қайси фандадур, нетокким бу китобнинг аввалинда келибтур ва шоир ҳам қасидани ё манзум қиссани мақсудқа айтур бўлса, мағлаъда лафзе истеъмол қилурким, арз ва муроди маълум бўлур, нетокким мисоли малик уш-шуаро ва афзал ул-уламо Фирдавсий Рустам Сухробни ўлтурган қиссанинг аввалинда айтур — байт:

Агар тунубоди барояд зи ганж,
Ба хок афганад норасида туранж²⁶.

Бу байтдин барчаға зоҳирдурким, Рустам Сухробни ўлтургусидур (7^a).

Ҳикоя қилурларким, подшоҳи аъзам Султон Маҳмуд Ғазнавий асринда андоқ иттифоқ туштиким, қадр кечасининг сабоҳи Наврӯз кунининг таҳиятинда қасидае иншо қилур эрди. Ихтиёр қилдиким, мағлаъда бароати-и истиҳлол риоят қилинса — байт:

Чу сари зулфи ту бар орази зебо дидам,
Рӯзи наврӯзу шаби қадр ба як жо дидам.

Сўз анга еттиким, сари ғазалдин мадҳқа андин келурлар, ул байтни таҳаллус дерлар. Агар яхши тариқа бирла кирсалар, ҳусни таҳаллус дерлар. Мисолин Имом Умид Қамолий айтур:

Зулфи нйгор гуфт:— Ман аз қари чанбарам,
Шаби сурати шабаҳ, сифати мушки пайкарам.
Таркибам аз шаб аст, зи рӯзист маркабам,
Болинам аз гуласту зи лола ает бистарам.
Ё дар миёни моҳ буд соли маҳ танам,
Ё бар канори рӯз буд рӯзу шаб сарам.
Рух тира, сар бурида, нигунсору мушкбор,
Гўйи, ки нўги хомаи дастури кишварам.

Мисоли дигар. Абжад уш-шуаро Заҳириддин Форёбий айтур:

Дар ин ҳавас, ки ман афтодаам ба нодони,
Маро ба жон хатар аст ғами ту то дони.
Макун ва гар мадади зулфи кофират, ки қавист,
Ба аҳди Шоҳи жаҳонбор, вай мусулмони.

Ва шоир мамдуҳдин нимарса илтимос қилса, ани талаб дерлар. Агар яхши иборат бирла (7^b) тиласа, ҳусн-и талаб ўқурлар. Маснавийи Қавомиддин Ганжавий...:

²⁵ Заҳр ул-мутааххирин — кейин ўтган (улуғ)ларнинг гули.

²⁶ Мазкур байт Фирдавсий «Шоҳнома»сининг Душанбе нашрида (1964) 291-бетда Сухроб ҳақидаги бобнинг бошида («аввалинда») эмас, ўнинчи байт бўлиб келган. «Шоҳнома»нинг илмий-танқидий матнида (II том, Москва, 1962. 160-бет) эса шу бобнинг энг бошида келган. Демак, Шайх Аҳмад ўз асарига «Шоҳнома»дан кўп мисоллар келтирар экан, унинг қўлида бу асарнинг энг қадимги бир қўлёзма нусхаси бўлган.

Хусраво, бо замона дар жангам,
Ки ба ғам мегузордам ҳамвор.
Чи буд гар кафи ту бардорад
Аз миёни ману замона ғубор.

Агар мақтағни хўб тавр бирла адо қилсалар, они **ҳусни мақтаъ** дерлар. Мисолин устод Рашид Ватвот айтур:

То бувад андар фалак авжи нужум,
То бувад андар мадар асли шажар,
Ҳамроҳи аҳбоби ту бодо тараб!
Хонаи бадҳоҳи ту зеру забар!

Мисоли дигар. Мавлоно Авҳадий айтур:

Умри ту бодо беадад, андар сурури беадад;
То «Қул ҳуваллоҳи аҳад» бошад пас «Таббат ядо».

Агар мамдуҳ сифатинда муболағани камолға еткурсалар, они аҳли бадеъ **игроқ фис-сифат** дерлар. Ва бу илмнинг шарҳи учинчи фанда келур. Мисолин аблағ ул-булағо Салмон айтур:

Баъд ҳазор сол ба боми Зуҳал расад,
Гар посбони қасри ту санги кунад раҳо.

Мисоли дигар. Афсаҳ ул-фусаҳо ва афзал ул-фузало Азрий айтур:

Савсани лаъл резад аз пари ҳумойи дар ҳаво,
Гар беҳ ба рӯзи гашта лаъли лаби ту устухон (8^а).

Ғазалнинг аксари йигирма байт бўлур. Ва ақалли беш байт. Андин ўксук бўлмас. Магар қофия табилмаса, тўрт байт қилурлар. Ул ҳам зарурат ҳукмидин жойиздур. Мисолин... (Тарозий) айтур:

Гар сабо ул ой юзидин олса ҳар соат ниқоб,
Тоби айб тутқонидин бўлғай пушаймон офтоб.
Қомату рафторини кўрди магар сарву тазарв,
Рашк ўтидин еарв куйдию тазарв ўлди кабоб.
Кўзларим узра хаёлинг бир гузар қилғайму деб,
Ҳар замон киприklarим жоруб уруб, сепар гулоб.
Фурқатингдин йиғламоқдин бўлдум онингдек заиф,
Ким синмамоқдин адоқ қўйдим²⁷ бузулмоди ҳубоб.
Эл аросинда Тарозий бўлғуси исонафас,
Гар лабинг ёдинда май ўрнига ичса заҳри ноб.

Мисоли дигар. Фахр уш-шуаро **Ҳожа Ҳасан** айтур:

Макун бо ошиқони зори худ зўр,
Сулаймонро чи фахр аз куштани мўр.
Бирун ифлос дорам в-андарун заъф;
На зар моро дар ин тадбир, не зўр.
Ба ташрифи шифо уммид доранд,
Жаҳони аз либоси офият ғур.
Агар мирем, бар ёди ту мирем,
Пушаймони набояд бурд дар ғўр.

²⁷ Адоқ қўйдум — аёқ қўйдим.

Чи пурси ҳадди ишқ аз муфтийи ақл,
Чи донад нури маҳро мардуми кўр (8^с).
Фигон аз турраи ҳиндуват моро,
Ки чашми турквору ғорати гўр.
Дили мискин Ҳасан дарёи дард аст,
Маҳол аст ин, ки аз дарё равад шўр.

Мисоли дигар. ...Хожа Камол айтур:

Дийда дар умри зи рўят бо хаёли қонеъ аст,
Умри к-он бигзашт бе рўйи ту умри зоеъ аст.
Жон, ки рафт аз пеши мо хоҳад ба он лаб бозгашт.
Чун ба асли хеш ҳар чизе, ки бини, рожеъ аст.
Нуқтаи холу хатат оёти ҳуснанду жамол,
Як-як ин оётро он рўи чун маҳ қотеъ аст.
Мешавад ҳар рўз толеъ з-он гирибон офтоб,
Бар бадан пироханаш, ёраб, чи соҳибтолеъ аст.
Пеши маҳруён чу абри ҳаё сад пора бод,
Ҳар рақиби к-аз тамошо ошиқонро монёъ аст.
Ҳар кужо дил меравад дар жустужўйи дилбари,
Пеши рў ашк аст он жо оҳу нола тобеъ аст.
З-оби чашмат гашт тўфони дигар воқеъ, Камол,
Нест игроқе дар ин маъни — баёни воқеъ аст.

Ва ул байтеким, тахаллусдин сўнгра айтурлар, икки навъ бўлур.
Бириси улким, тахаллус байти маънода нотамои қолур. Бир байт
бирла они тамои қилурлар, они мутаммаи ул-анқос²⁸ ўқурлар.

Ва бир навъи улким, бовужудким тахаллуси тамоидур, бир байт
масал тариқи бирла келтурурларким, андин тахаллус байтига рабт
ҳосил бўлур, они робита²⁹ дерлар. Мисолин Хожа Камол айтур (9^а):

Ҳар касе дар ҳарамии ишқи ту маҳрам нашавад,
Ҳар Бароҳим ба даргоҳи ту Адҳам нашавад.
Мард то рўе наёрад зи ду олам ба худо,
Муштафовор к-аз ин ҳама олам нашавад.
То мушарраф нашавад банда ба султонсифатон,
Ҳаргиз андар назари халқ муқаррам нашавад,
Гар шикасти ту кунад ҳосиди бадгўй, Камол,
Дилат аз жо наравад донаму дарҳам нашавад:
«Санги бадгавҳар агар косаи заррин шиканад,
Қиймати санг наифзоюду зар кам нашавад».

Ал-навъу ас-солису-фи баёнил — қитъа³⁰.

Қитъа улдуким, аввалги мисраинда қофия бўлмас. Ва ақалли
икки байт бўлур. Ва мунинг ҳам аксари муқаррар эрмас. Ҳар нечаким
қофия тобсалар, айтурлар. Тарозий айтур:

Гул юзунгни кўргали, эй рашки ҳур,
Дам-бадам кўзёши қондин дам урар.
Лаълинга нисбат этар ўзин ақиқ,
Ул яманни кўрки, қондин дам урар.

Мисоли дигар. Мавлоно Лутфий айтур — қитъа:

Бермагил дерлар вафосизга кўнгул,
Ким анинг нўшидин ортиқ неши бор.

²⁸ Мутаммаи ул-анқос — қораламада тугаллаш.

²⁹ Робита — боғланиш.

³⁰ «Ал-навъу ас-солису фи баёнил-қитъа» — «учинчи тур — қитъа баёнида».

Мен тамаъ кесмасмен, ўлсам, лаълидин,
Жон менинг жоним, кишининг неши³¹ бор.

Мисоли дигар... Ибн Ямин айтур (9^о).

Эй дил, сабур бош бар ихдоси рўзгор,
Неку шавад ба сабр саранжоми кори ту.
Бо ҳеч кас зи халқи жаҳон душмани макун,
То бар муроди дўст бувад рўзгори ту.
Бо ҳилму бо тавозеъ агар ҳамнишин шави,
Ағёри ту шавад ба сафо ёри ғори ту.
Ҳиммати баланд дор, ки назди худо ва халқ
Бошад ба қадря ҳиммати ту эътибори ту.

Мисоли дигар. Мавлоно Ҳожи Ақча Киндий (Кандий)³² айтур:

Мушкдур ул зулф ё умри дароз,
Ё бўлубтур анбари тар тор-тор.
Қилдин-ар қилса қалам наққоши Чин,
Ул қачон оғзинг бикин бар тор-тор.

Мисоли дигар. Шаҳзодаи мағфур, марҳум Мирзо Бойсунғур айтур:

Фурқатингда сориг ўлди олмангиз,
Эй мусулмонлар, яроқон ўлмасун.
Ўлмагимдин фикрим онча йўқтурур,
Қўрқарам, ўлсам, яро қон ўлмасун.

Ал-навъи робеъ фил-баён-ир-рубойи³³.

Рубойи. Рубойи тўрт мисраъ бўлур. Аввалғи ва иккинчи ва тўртинчи мисраида қофия келтурурлар. Ва учинчи мисраи ихтиёрдур. Агар қофия келтурсалар, **рубойи мусаррафъ**³⁴ дерлар. Мисол:

Хуснунгиз шамъина жон парвонадур,
Зулфингизга ақлу дил девонадур (10^а).
Чунки жоду кўзларинг мастонадур.
Ул сабабгин манзилим ғамхонадур.

Мисоли дигар. Мазҳар уш-шамс Саййид Насимий айтур:

Эй ҳароми ³⁵ кўзларинг яғмочилар,
Қаъба юзунгдур, малойик — ҳожилар.
Ишқинга уммат ўландур ножилар.
Вей, дудоғингдин хижил ҳалвочилар.

Мисоли дигар, Мавлоно Асад айтур:

Чун фондуқи ишқи ту даҳонам тар аст,
Бори ғами ту чу жавз пуштам бишқаст.

³¹ «Неши бор» — «не иши бор» деган маънода.

³² Мавлоно Ҳожи Ақча Киндий (ёки «Кандий») Тарозий замонаси ўзбек шоирларидан бири.

³³ Ал-навъи фил-баён-ир-рубойи — «Тўртинчи тур — рубойи баёнида».

³⁴ Рубойи мусаррафъ — рубойининг учинчи байти ҳам қофияланса, яъни тўрт мисра тўла қофияланса, «рубойи мусаррафъ» деб, баъзан «рубойи тарона» деб атаганлар. Бундай рубойлар ниҳоятда латиф саналиб, шоирдан катта санъаткорликни талаб қилган.

³⁵ «Ҳароми кўзларинг» — «қароқчи, йўлтўсар кўзларинг» деган маънода.

Ҳар тир, ки аз ду чашми бодоми ту жаст,
Дар хаста дилам чу мағз дар писта нишаст.

Ва агар учинчи мисрада қофия келтурмасалар, рубоийи ҳиссий
ўқурлар. Мисоли бу тарз:

Эй малоҳат мулкида соҳибқирон,
Кўзларингдур фитнаи охир замон.
Гар пари эрмассен, эй гул, юзи ҳур,
Не учун кўздин учарсен ҳар замон.

Мисоли дигар. Мавлоно Саккокий айтур:

Гул юзунгни кўрса булбул дар чаман,
Кечиб ўз савдодисин, бўлғай чу ман.
Лабларингга тенг тутар ўзни ақиқ,
Билмасу беҳуда сўзлар ул Яман.

Мисоли дигар. Мазҳар ул-малоҳат Шайх Саъдий айтур (10^о):

Ту ба мавсими жавони бикун он чи метавони,
Ки ба рўзгори пири накунад касе жавони.
Ғами нестию ҳасти нахурад касе, ки донад,
Ки иззат (?) накард ҳаргиз ин жаҳони фоний.

Ва рубоийнинг бир навъи тақи бўлур. Они мужаннас дерлар.
Анингдек бўлурким, рубоийнинг қофиясинда тажнис риоят қилурлар.
Мисоли бу тарз:

То кўнгулда ишқ ўти тобандадур,
Ғам маишат панжасин тобандадур.
Киприк ўқин қисмат этиб отсангиз,
Ҳеч кишига тегмас ул — то бандадур.

Ва бу турк шоирларининг ихтироидур. Муни турклар туюқ дер-
лар. Мисоли дигар:

Ишқсиз узди юраким ёғини;
Ер юзин тутти кўзумда ёғини.
Сирри дилни кўз ёши фош айлади,
Асрамишмен ўз кўзумда ёғини.

Мисоли дигар. Муҳаммад Темур Буғо айтир:

Гар ҳавойи васли дилбар дори дер,
Иўлда тикмишлар муҳаббат дори дер.
Сен агар чин ошиқи содиқ эсанг,
Бу муҳаббат дорини бир дори дер.

Мисоли дигар. Ҳожи Ақча Киндий (Қандий) айтур:

Бергил, эй симинзақан, илик манга,
Неча ёши бўлғасан? Илик манга (11^а).
Дардингиз дармони жонимдур менинг;
Соғинурлар билмаган илик манга*.

* Бу туюқда биринчи «илик» — қўл, иккинчиси — эллик, учинчиси — эгили
маъноларида келган кўринади — А. Ҳ.

Ан-навъ-ул-хомис фил баён-и-маснавий³⁶.
Маснавий икки мисраъ бўлур. Иккаласи муқаффо³⁷, нетакким ман-
зум қиссаларни маснавий қилибтурлар. Мисоли Бу Насақдин³⁸.

Ало, эй ҳусн элининг подшоҳи,
Жамолинг ояти лутфи илоҳий.
Юзунгдур лола, қаддинг сарви озод,
Эрур усрук кўзунг жодуйи устод.
Юзунг узра қаро зулфунг балодур,
Тилармен бўлса ул юздин мало³⁹ дур.
Рақибни орзулар юзи қироқин,
Тилар ўзига ул юзи қароқин*.

Мисоли дигар. Маъдан ул-балоғат Хожу айтур:

Бидеҳ, соқий, он лаъли ёқутранг,
Ки бурд аз руҳи лаълу ёқут занг.
Равон дар деҳ он айни оби равон,
На оби равон, к-офтоби равон.
К-у онҳо, ки бо мо нишастанд шод,
Бирафтанду аз мо, накарданд ёд.
Қадам аст жоми Жаму Жам кужост?
Сулаймон кужо рафту Хотам кужост?
Ки медонад аз файласуфони ҳай,
Ки Жамшид кай буду Ковус кай? (11⁶).

Мисоли дигар. Олим ул-муҳаққиқин, фозил ул-мудаққиқин Мав-
лоно Румий айтур:

Бишнава аз най чун ҳикоят мекунад,
Аз жудойиҳо шикоят мекунад.
Аз найистон то маро буридаанд,
Аз нафирам марду зан нолидаанд,
Сирри ман аз нолаи ман дур нест,
Лек чашму гўшро он нур нест.
Тан зи жону жон зи тан мастур нест,
Лек касро дид жон дастур нест.
Сийна хоҳам шарҳа-шарҳа аз фиروق,
То бигўям шарҳи дарди иштиёқ.
Оташ аст ин бонги ною нест бод,
Ҳар ки ин оташ надорад, нест бод⁴⁰.

Ва маснавийнинг шароитидин бириси улдурким, агар ҳикоятни
назм қилур бўлса, керакким дебодчасин хўб иборат ва яхши тариқа
бирла таъриф қилса ва саъйе кўргузсаким, фотиҳа бирла хотимаси
писандида келгай. Ва бир шарт улдурким, мухтасар адфоз бирла
шарҳга келтургай. Ва бир шарт улдурким, ҳар ердаким разм ва базм
ва субҳу шом воқеъ бўлур, ғариб лафз бирла таъриф қилгай, нетакким
разм сифатинда Фирдавсий айтур:

³⁶ «Ал-навъ-ул-хомис фил-баён-ул-маснавий» — «Бешинчи тур — маснавий баёнида».

³⁷ Муқаффо — ўзаро қофияланган, қофиядош.

³⁸ Бу Насақ — Шайх Аҳмадга замондош ўзбек шоирларидан бирининг номи.

³⁹ Мало — тўла.

* Кароқ — ҳол.

⁴⁰ Ушбу шеърини парча машҳур форс-тожик шоири ва улуғ мутасаввиф Жа-
лолиддин Румий (12070—1272)нинг «Маснавийи маънавий» асарининг бошланиш
қисмидан келтирилган.

Хуруш омаду нолаи Ков дам,
 Дами нойи румину рўйна хам.
 Яке нима аз рўзи лашкар гузашт,
 Кашиданд саф бар ду фарсанг дашт (12^а).
 Зи гарди сипаҳ рўшноии намонд,
 Зи хуршид шабро жудойи намонд.
 Ҳаво сарбасар гашт зангоргун,
 Замин шуд ба кирдори дарёи хун.
 Шуд аз сими асбон замин сангранг,
 Зи найза ҳаво шуд чу пушти паланг,
 Ту гуфти: жаҳон кӯи оҳан шудааст,
 Сари кӯҳи пуртурку жавшан шудааст.
 Хуруши суворони осмон зи дашт,
 Зи Баҳрому Қайвон ҳаме баргузашт.
 Зи жавшансуворону заҳми табар
 Уқоби диловар бигустард пар.
 Зи тийру зи пайкон ҳаво тира гашт,
 Ҳаме офтоб андарун хира гашт.
 Дурахшидани тигҳойи бинафш
 Ба абр андар омад синони дурафш.
 Ҳама тигу соид зи хун гашта лаъл,
 Хурушони дил хок дар зери наъл.

Мисоли дигар. Мазҳар ул-фазойил Шайх Саъдий айтур:

Ду лашкар баҳам барзаданд аз камин,
 Ту гуфти, ки зад осмон бар замин.
 Зи боридани тир ҳамчун тагарг*,
 Ба ҳар гӯша бархост тўфони марг.
 Замин осмон шуд зи гарди кабуд,
 Чу анжум дуру барқ — шамширу хўд.

Мисоли дигар. Аблағ ул-мутааххирин Мавлоно Ҳайдар айтур (12^б):

Туман ўлтурди-ю, бўлди ҳаво соф,
 Черик тутти жаҳонни Қоф то Қоф.
 Хуруш этти кевурға, кўкроди кўс,
 Уруб чавгон духулнинг юзина бўс.
 Нафиру бурғую туғу нақора —
 Диловарлар юрокин қилди пора.
 Ясоди тоғ янглиғ ўнгни, сўлни.
 Ҳировул турғузуб, тўқтотти гулни,
 Ҳамажийлар** қўйди, беркитти қунбил***,
 Қаро тоғдек ясаб турди муқобил.
 Баҳодирлар уни, отлар хуруши —
 Фалак то кар қилур, Миррих гўши⁴¹.

* Тагарг — дўл.

** Ҳамажи — қоровул (?).

*** Қунбил — пистирма.

⁴¹ Бу шеърӣй парча XV асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод қилган катта ўзбек шоири Ҳайдар Хоразмийнинг «Гул ва Наврӯз» достонидан келтирилган бўлиб, унинг таркибидаги қуйидаги икки байт ҳозирги нашрларда (Қаранг: Лутфӣй. Сенсан севарим. Тошкент, 1987. 427-бет) йўқ:

Ясоди тоғ янглиғ ўнгни, сўлни.
 Ҳировул турғузуб, тўқтотти гулни.
 Ҳама жийлар қўйди, беркитти қунбил.
 Қаро тоғдек ясаб турди муқобил.

Ва базм таърифида устод уш-шуаро Фирдавсий айтур:

Чу аз хони солор бархостанд,
Нишанстан гаҳ-у май биёростанд.
Фурузанда-и мажлису майгусор,
Навозанда-и чангу бо пешкор.
Зи хон ҳамчу дебо-йи румий ба ранг,
Хурушон зи жанг-и паризода чанг.
Зи нолидан-и ной-у руду суруд,
Зи шоди ҳамедод дилро дуруд.
Табақҳо-йи заррин пур аз мушки ноб;
Ва пеш андарун обгина гулоб.
Ҳама паҳлавонон-и хисравпараст
Бирафтанд аз айвони солор маст.

Базм таърифида устод уш-шуаро Фирдавсий айтур (13^а):

Шакар буду унноси шамъу шароб,
Ваҳ, аз неъмат ободу мардум хароб.
Ҳарифон хароб аз майи лаълранг,
Сипар, соқий, аз хоб дар бар чу чанг.
Яке ғойиб аз худ, яке ниммаст,
Яке шеърғўён, суроҳи ба даст.
Набуд аз надимони гарданфароз
Ба жуз наргис он жо касе дидабоз.
Зи як сў дароварда мутриб хуруш,
Зи дигар сў овози соқий, ки нўш.
Дафу чанг бо якдигар созгор,
Бароварда зер аз миён нола-зор.

Субҳ сифатинда малик ул-калом Фирдавсий айтур:

Чу хуршид сар барзад аз кўҳсор,
Бигустард ёқут бар пушти қор.
Чу товус пайдо шуд аз пушти зоғ,
Баромад ба кирдори заррин чароғ.

Ва яна бир ерда қелтурур:

Чу аз кўҳ бифрўхт гети фирўз,
Ду зулфи шаби тире бигрифт рўз.
Аз он чодири қир берун кашид,
Ба дандон лаби моҳ дар хун кашид.

Мисоли дигар. Маъдан ул-маоний Шайх Саъдий айтур:

Ниҳод аз ҳавсала зоғи сияҳпар,
Ба зери парри тўти байзаи зар (13^б).

Мисоли дигар, Ажал-ул-асфиёи шайхи шуюх Аттор айтур:

Турки рўзи охир чу бо заррин камар,
Ҳиндуйи шабро ба тиг афганд сар.

Ҳайдар Хоразмий Шайх Аҳмад билан замондош бўлиб, Шайх Аҳмад унинг ижодини жуда яхши билган. Бинобарин, унинг «Гул ва Наврўз» достонини Лутфийга эмас, Ҳайдар Хоразмийга нисбат бериши асосли. Кейинги давр тадқиқотчиларининг бу достонни Лутфийга нисбат берганликлари, шу пайтгача унинг асарлари таркибида нашр этганликлари бундан буён такрорланмаслиги керак.

МЕРОС

ШАЙХ АҲМАД ИБН ХУДОЙДОД ТАРОЗИЙ

ФУНУН УЛ-БАЛОҒА⁴²

Мисоли дигар. Анис ул-фузало ва аҳсан ул-уламо Шайх Саъдий айтур:

Хатиби сияҳпӯш шаб беҳилоф,
Баровард шамшири рӯз аз ғилоф.

Мисоли дигар. Писандидаи рӯзгор Мавлоно Ҳайдар айтур:

Чу ёруди, субҳи саҳар урди дам,
Тикти Хўтан хисрави олтун алам⁴³.

Ва шом сифатида ҳам устои замон Фирдавсий айтур:

Чу хуршиди тобанда бинмуд пушт,
Зи ранги бар омад сипоҳи дурушт.

Мисоли дигар. Сурури машойих шайт Аттор айтур:

Чун шаби торик дар шеъри сиёҳ
Шуд ниҳон чун куфр дар зери гуноҳ.

Мисоли дигар. Афсаҳ ул-мутааххирин Қутбиддин Саройи айтур:

Иипор янглиғ сочинким тун тароди,
Ёруғлуқ жумла оламдин яроди.
Ҳазимат бўлди эрса Рум шоҳи,
Хабар англади Ҳиндустон сипоҳи.
Тўлуб ҳинду черики кўкка ерга,
Тузуб бу гунбади хазрода нирга (14^а).

Тикилди обнусдин нарди айни,
Фалак тосинда рӯзи каъбатайни⁴⁴.

Ал-навъи содис фил-баёнит-таржеъ⁴⁵. Таржеъ ул бўлурким, шеъре айтурлар. банд-банд барчаси бир баҳрда, ҳар банднинг ози беш

⁴² Давоми. Боши ўтган сонда.

⁴³ Бароати истеҳлол тарзида ёзилган ва тонг отиши тасвирига бағишланган ушбу байт ҳам Ҳайдар Хоразмийнинг «Гул ва Наврӯз» дostonидан келтирилган бўлиши керак. Лекин дostonнинг мавжуд нашрларида бу байт учрамайди.

⁴⁴ Ушбу байтлар маснавийнинг гўзал намунаси бўлиб, Шайх Аҳмаднинг замондоши Қутбиддин Саройининг номи ёки дostonидан келтирилган. Лекин Қутбиддин Саройининг бу асарлари бизгача етиб келмаган.

⁴⁵ «Ал-навъи содис фил-баёнит-таржеъ» — «Олтинчи тур — таржеъ баёнида».

байт бўлур ва кўпи тўққуз байт ва ҳар бирининг охирида бир ўзга байтни такрор қилурлар... Ул байтни таржеъ дерлар. Мисоли бу сифат:

Эй лаъл, кўнгул экинға марҳам,
Афгор кўнгулни айла хуррам.
Хўблар аросинда ғамза бирла
Жон олмоқ эрур санга мусаллам.
Мафтуну хижил бўлуб эгилди
Қошингни кўруб ҳилоли байрам.
Жон таркини қилмоғунча ушшоқ
Бўлмас ҳараминг ичинда маҳрам.
Таҳқиқ биллингки, мангу ёшор
Умринда ҳузур бирла бир дам.
**Май ичса киши нигор бирла,
Айш этса мудом ёр бирла.**

Ва таржеъ беш қисм бўлур. Аввалғи қисми ул бўлурким, ҳар банднинг қофияси ўзга тариқа бўлур. Ва ҳар бандким тамом бўлса, охирида бир байтни такрор қилурлар, нечукким мисолни кўргуздук. Мисоли дигар. Қутб уш-шуаро Шайх Саъдий айтур (14^а):

Эй, сарви баланди қомати дўст,
Ваҳ-ваҳ, ки шамолият чи некўст.
Дар пойи латофати ту мерод
Ҳар сарв, ки дар канораи жўст.
Он хирмани гул на гул, ки боғаст,
Не боғи Ирам, ки боғи минуст.
Хуни дили ошиқон-и мискин
Дар гардани дидаи балоҷўст.
Дар халқаи савлажони зулфаш
Бемора дилам фитода чун кўст.
Бисёр маломатам бикарданд,
К-андар пайи ў марав, ки бадхўст.
Эй, сахти дилони масти паймон,
Ин шарти вафо бувад, ки бедўст.
**Биншинаму сабр пеш гирам.
Дунболаи кори хеш гирам.**

Дар аҳди, ту, эй, нигори дилбанд,
Бас аҳде, ки бишкананду сўганд.
Дигар наравад ба ҳеч матлуб
Хотир, ки гирифт бо ту пайванд.
Аз пеши ту роҳ рафтаи нест,
Ҳам чун магас аз баробари қанд.
Ишқ омаду расми ақл бардошт,
Шавқ омаду беҳи сабр барканд.
Бо дасти насиҳати рафиқон
В-андуҳи фироқи кўҳи Алванд.
Чун мурғ баройи дона дар дом,
Чун карг ба бўйи дунба дар банд (15^а).
Уфтодаму маслаҳат чунин буд,
Бо тўни чу мардуми хирадманд.
**Биншинаму сабр пеш гирам,
Дунболаи кори хеш гирам.**

Ва таржеънинг салосати ва латофати андадурким, банднинг охир байтига мавқуф бўлса⁴⁶. Ва Хожа Камол Хўжандий бу таржеъбандга жавоб айтиб, ул ҳам банднинг охирин таржеъ байтига мавқуф қилиб-тур. Бағоят хўб тушубтур ва анинг банди битисак, мутаввал бўлгай деб, таржеъин битидук:

Биншинаму тавбу пеш гирам,
Тарк аз баду нек хуш гирам.

Қутб ус-солиқин Мавлоно Жалолиддин Румийнинг таржеъидур:

Ки ба жуз хок нест мазҳари кул (л),
Хок шав, хок то барўяд гул.

Манба ул-латойиф ва мазҳар ул-фасоҳат Хожунинг таржеъидур:

Ки жаҳон сурат аст, маъни дўст,
В-ар ба маъни назар куни, ҳама ўст.

Матлаъ ул-маони Шайх Носирнинг таржеъидур:

Ки жаҳон партавист аз рухи дўст,
Жумлаи коннот сояи ўст.

Ва маъдан ул-балоғат Шайх Салмон айтур:

Ман домани он нигор гирам,
Дар ҳар ду жаҳон канор гирам (15⁶).

Аблағ ул-фазойил Шайх Хусрав айтур:

Бархезаму дасти ёр гирам,
Бе ёр чаро қарор гирам.

Ва маскан ул-ақл Шайх Ироқий айтур:

Дар майкада мекашам сабўе,
Бошад, ки биёбам аз ту бўе.

Иккинчи қисми улким, барча бандни бир қофияда айтурлар ва таржеъ байтини такрор қилмаслар. Ҳар банднинг охиринда бир ўзга байт келтурурлар. Ҳар бири алоҳида қофия бирла. Мисоли Бу Сиёқа⁴⁷ айтур:

Эй парихў, малаксияр одам,
Хусн боғи сенинг била хуррам.
Ишқ асоси агарчи суст эди,
Даври ҳуснунгда бўлди бас маҳкам.
Қилди дунёни лабларинг маъмур,
Урди оламни кўзларинг барҳам.
Ҳар жароҳатки, қилса ғамзанг ўқи,
Лабларинг ёки ангадур марҳам.
Қилди қошинг хижил янги ойни,

⁴⁶ Мавқуф бўлмоқ — боғлиқ бўлмоқ, тегишли бўлмоқ, вобаста.

⁴⁷ Бу Сиёқа — Шайх Аҳмадга замондош ўзбек шоири. Ундан келтирилган шеърий парчадан кўринадики, Бу Сиёқа шеърнинг таржеъбанд тури бўйича маҳорага юксак шоир бўлган.

Ул сабабтин кўрунур элга кам.
Хурсен ё малакмусен ё жон?
Хуснунга бўлди инсу жон ҳайрон.

Уртанур олам иштиёқингдин,—
Оҳим ўқи фалакка урса алам.
Роҳатидур кўнгулга, жонга даво,
Тегса лаълинг ғамида ранжу алам (16^а).
Хўблардин вафо ажаб кўрунур,
Йўқ ажаб, сендин эмди жавру ситам.
Хаста қилди кўнгулни лаълинг, ҳеч
Сўрмади хаста ҳолини бир дам.
Топди лаълинг насимидин бўе,
Бўлди жонбахш Исийи Марям.
Эй лабинг қанд, кўзларинг бодом,
Кўрса юзунгни, жон топар ором.

Мисоли дигар: Муаллифи аср ва мусаннифи даҳр Насир Адиб
айтур — луғз тариқинда:

Чист он лўъбати сипехросор,
Тира-ву ҳам чу кавкаби сайёр?
Дар даванда дар об чун моҳи,
Баржаҳанда чу юз* дар кўҳсор.
Хокро ҳамчу сурма суда кунад,
Чун барангезад аз замона ғубор.
Ҳаст беҳтар зи чарх аз он бошад,
Чархро як ҳилолу ўро чор.
Оташин пой ҳасту оҳани жой,
З-он барорад зи санг сахра-у мор.
Гуфтам:— Эй боди сайр, абр мисол,
В-эй мужаррад ситаму найл ҳилол.

Нест жуз асби паҳлавони замин,
Он, ки дорад зи чархи ҳафтум ор.
Боз пурсид:— Қ-эй, Насири Адиб,
Чист он барқи наъли оташбор?
Суръати ў ба халқ дода сукун,
Жунбуши ў ба мулк дода қарор (16^б).
Уқтул ул-мушрикин зи хомаи сунъ,
Ҳаст ба рўйи ангошта жаббор.
Чун берун ояд ў зи сирқи ниём,
Гардад аз вай жаҳон пур аз анвор.
Гуфтам ин оташи жаҳонафрўз,
В-ин чунин шуълаи муҳолифсўз.

Нест жуз тиги паҳлавон офоқ,
Он жаҳон зийнати замона ясор*.

Учинчи қисми улким, барча банди бир қофияда келур. Мисоли
бу услуб:

Ой юзунга қамар эрур ҳайрон,
Қилди ҳуснунг қуёшни саргардон.

* Юз — дарранда.

* Ясор — чап.

Гарчи ўлмас иши эрур душвор,
Кўзларинг қилди барчаға осон.
Қилди кўзум лабинг хаёлинда
Лаълу маржонни элга, бас, арзон.
Топмади ялғуз офтоб завол,
Топти ҳуснунгдин ой ҳам нуқсон.
Нотавон кўрмасун мени ғамзанг,
Қилмасун қасди ғорати имон.
Чун эмин бўлурки, шоҳи жаҳон
Тиғ уруб, дин очар, қилур эҳсон.

Шаҳриёри замона, фаҳри мулк
Соҳиби миннат, чарху чор аркон.
Шоҳи одил, Улугбек — улким эрур,
Додхоҳ эшикинда Нўширвон.
Подшоҳики, хидматинда камар
Боғлади Рою Қайсару хоқон (17^а).
Шаҳриёрики, доду адли била
Адлидин ер юзи эрур яксон.
Қон бўлур чарх бағри саҳминдин —
Разм ҳолинда олса эл (ал)га камон.
Хусраво, ногоҳ олса ал (ал)га синон,
Эл (ал)га заррин сипар тутар Кайвон.

Мисоли дигар. Маъдан ул-латойиф Хожа Камол Хўжандий⁴⁸ ай-
тур:

Эй зоти ту бо зуҳури олам
Чун хилқати Мустафо ва Одам.
Бар лавҳи вужуди нуқтаи саҳв
Афтода мавохиру муқаддам.
Дар фотиҳа ҳуруфи номат
Мактуби хосу исми аъзам.
Эъломи малак туро мусаххар,
Ақлому дил туро мусаллам.
Бар гўшан қасри ту ҳимоми*
Хонд ин ғазалу баҳо тараннум.
К-эй хаста дилам ба новаки ғам
Баржаста дилони хеш ар ҳам.

Аз турраи ту ба рўйҳо чин,
В-аз обрўйи ту ба пуштаҳо ҳам.
Ошuftаги, ки зи зулфи ту беш,
Коми дилам аз даҳони ту кам.
Карда қаламат чу тиғ дар фатҳ,
Бо касри муҳолифат туро зам.
Дар жону дил адуви ноқис
Ғамҳойи мазбиф аст мудғам (17^б).

⁴⁸ Шайх Аҳмад бу асариди турли шеър турлари, санъатлар бўйича форс-тожик шоирлари, хусусан Камол Хўжандий (тахминан 1318—1321 йилларда туғилган, 1390—1405 йиллар орасида Табризда вафот этган) шеърларидан жуда кўп мисоллар келтирган. Камол Хўжандий унинг энг яхши кўрган шоири, дейиш ҳам мумкин. Бу ўринда Шайх Аҳмад унинг номини мумкин қадар тўла, «Хожа Камол Хўжандий» деб атаган ва уни «маъдан ул-латойиф» («маъданларнинг энг латифи») деб таърифлаган. Шу билан бирга, бу даврда Камол Хўжандий шеърлари Мовароуннаҳрда ҳам ниҳоятда кенг тарқалган ва севиб ўқилган бўлиши керак.

* Ҳимом — кабутар.

**Бо айна атост айна жисм,
Чун чашмаи мим паҳлуи ям.
В-эй бо карами ту хуши лаб ям,
В-аз баҳри кафат ғумомро ғам.**

Тўртинчи қисми улким, ҳар банди алоҳида қофия бирга келур ва таржеъ байтлари барча бир қофияда келур, нетокким таржеъ байтларини жамъ этса, бир банд бўлар ва таржеъ байтларининг аввалғи мисраида қофия бўлмас,— магар аввалғи байтта. Мисоли бу минвол айтур:

Эй кўзлари айн, офати жон,
Хусн элида сенсен энди султон.
Ҳайвон эрур, одамий эмастур,—
Ким деса лабингни оби ҳайвон.
Ким сени париға қилса нисбат,
Таҳқиқ билинг, эмастур инсон.
Куйтурди ғаминг фалакнинг ойин,
Елғуз мен эмон юзунгга ҳайрон.
Вақт ўлдики айласанг тараҳҳум,
Эй орази рашки моҳи тобон.
**Жону кўнгул ўртади фироқинг,
Андозадин ошти иштиёқинг.**

Ганж ул руҳу, зулфунг аждаҳодур,
Ғамзанг била қошинг ўқи ёдур.
Ҳар кимки, юзунгни кўрди бир дам,
Ишқинг ғами бирла мубталодур.
Ғамзангки, тўкар қонимни бебок,
Лаълинг анга, билки, хунбаҳодур (18^а).
Ҳажрингки, қилур кўнгулни хаста,
Васлинг ҳаваси анга даводур.
Ҳар ерда қадамни қўйма зоеъ,
Изинг тузи кўзга тўтиёдур.
**Фурқатда ғубор тутти кўзни,
Қўй бу кўзум узра бир аёқинг.**

Мисоли дигар ҳам Хожа Камол айтур:

Дил бурдию жон равост инҳо,
Эй жони жаҳон, чиҳост инҳо?
Бандам зи ғамат жудо шуд аз банд;
Аз банду ситам жудост инҳо.
Ғуфтию ҳамат ҳазор дашном,
Дашном мағў — дуост инҳо.
Чашмат хушу хол хуш, хатат хуш,—
Аз жумла бутон кирост инҳо.
Дил сўйи ту рафту ақл гум шуд,
Ғар нест ба ту, кужост инҳо.
Дил рафту намонд ақлу тадбир,
Дилбар ба жафо накарду таъсир.
Ғар дарди ту аз ҳабиб бошад,
Дарди сарат аз табиб бошад
Моро чи ғариби шаҳр хони,
Ошиқ ҳама жо ғариб бошад.
Оҳам машинав, ки гул паришон
В-аз нолаи андалиб бошад.

Гўяд ба ту ёр бошам аз дур,
Гўянд, ки анқариб бошад (18^о).
Аз мавъизан фақиҳи воиз,
Ошиқ ҳама бенасиб бошад.
Бо дўст ба гўши хуш Мажнун
Панди падару насихати пир.

Чашми ту кард хоб бисёр,
Лаб дод ба ў шароб бисёр.
Он ғамза, ки маст аз ин шароб аст,
Хўрд аз дигаре кабоб бисёр.
Ҳаргиз нашавад ду чашми ту сер,
Аз нози пуру итоб бисёр.
Беишқ фақиҳро чи суд аст,
Бо дониш кам, китоб бисёр.
Гар куштани ошиқон савоб аст,
Ту ёфтаи савоб бисёр,
Тадбири қатили ишқи тират,
Боз о, ки ба дасти туст тадбир.

Ва бу таржеъ тўққуз банддур. Ҳар банди тўққуз байт. Аммо биз малолат ихтирозидин иктисорни ихтиёр қилдуқ. Ва мунинг банди муқаррар эрмас. Ихтиёр шоиргадур. Вале уч банддин ўксук яхши келмас.

Ва бешинчи қисми улким, ҳар банднинг қофияси бир тариқа бўлур ва таржеъ байтлари тақи ҳар бири алоҳида қофия бирла келур ва муқаррар қилмаслар. Ва бу қисмда марсия ва мадҳ айтурлар. Мисоли бу қабил:

Эйки, ақлинг ҳайбатидин тутти олам интизом,
Зоти покинг бирла тахту тож топти эҳтиром (19^а).
Кеча-кундуз хизмат учун эшикинг ястонғучи
Анбару кофур отлиғ икки қулдур субҳу шом.
Нотамом эрди жаҳонда подшолиқ ойини;
Сенки пайдо бўлдунг очунда, бу иш бўлди тамом.
Абр саққоедур, эшикингда доим сув сепар;
Бод фаррошедур — эшикинг супурар бардавом.
Мажлисингда соғаредур офтоби Зардўш;
Маҳфилингда шишаедур гунбади ферўзафом.
Ҳазратингдаги тобуқчидурки, сақлар тахтин;
Хидматингда Жам аёқчидурким, асрор элда жом.
Хисрави иқлимгиру шаҳриёри тожбахш;
Подшоҳиким, анинг давринда топти дин низом.
Сарвару марди салотин, меҳтари шоҳи жаҳон;
Мафхари дунёву дин Султон Улуғбек Кўрагон.

Мулқдориким, они ўз соясидин зул-минан
Қилди пайдо-ву жаҳонни этти адлидин чаман.
Хусравиким, мажлисининг шамъидур бу офтоб;
Ложувардий чарх эрур шамъиға бир чархи лаган.
Ичса адли жомидин нахчир бўлур шергир;
Тарбият қилса, яримтуқ пашша бўлур пилтан.
Ҳар сўзи эрур хирад дуржинда бир дурр-и самин,—
Ким эрур бир сўзига юз минг гуҳар бори суман.
Гард ичиндин чиқмағай,— бу ашқар-и гардун агар —
Жумладин бўлса камити иш кунинда ком-и зан.
Ғайратидин гурз олиб, майдонда қилса наърае,

Эригай мунунг агар пўлод бўлса Таҳмтан.
Роятин то интизоми мулк учун қилди баланд,
Паст бўлди, ер юзинда қолмади, шўру фитан (19^о).
Эй шаҳаншоҳики, адлингдин қилурлар ифтихор,
Инсу жину мурғу моҳию вуҳушу мўру мор⁴⁹.

Мисоли дигар. Хожа Муҳаммад Асир айтур Хожа Асомиддиннинг марсиясинда:

Зулматободи тани мардум зи нури жон чи дид?
Мардуми чашм аз сафойи гавҳари инсон чи дид?
Ақл к-аз лавҳи вужуд асрори ҳақ маҳфуз дошт,
Ғайри ҳарфи нести дар дафтари имкон чи дид?
Жуз харобийи бинойи хуррамободи ҳаёт,
Дил ба умри хеш аз маъмурийи аркон чи дид?
Жон, ки аз ҳар рўйи дар роҳи вафо сар мениҳод,
Жуз сияҳрўзи зи шоми фурқати жонон чи дид?
Рафт оби рўйи мардум, бас чи гўям к-аз сиришк
Бежамоли нурбахши дидаи аъён чи дид?
Исмату давлат Асоми миллату дин бў сафо;
Он, ки бурди руҳи қудс аз гавҳари покаш сафо.

Дарди дил аз ҳад гузашт, он мояи дармон кужост?
Рафт кори тан зи даст, осори файзи жон кужост?
Боргоҳ орастаасту аҳли хидмат сафзада,
Нест дар садри сарири салтанат султон кужост?
Чун бирафт аз пеши чашм он нури чашми мардуми;
Чашми мардумро назар кардан дигар имкон кужост.
Аҳли дил чун ашри мусҳаф дар ҳавоаш мондаанд,
Насх шуд ҳукми карам, он ояти эҳсон кужост?
Дасту пойи мезанам к-ин ғуссаро поён барам,
Не ғалат к-ин вартаи хунхорро поён кужост? (20^а).
Осмони илму ҳикмат, матлаи субҳи яқин,
Соия лутфи илоҳий, офтоби мулку дин.

Ал-навъул-собеъ фил-баёнул-мусаммат⁵⁰.

Мусаммат беш турлук бўлур: мусаммати мураббаъ, мусаммати мусамман, мусаммати мусаддас, мусаммати муҳаммад, мусаммати муашшар.

Аммо мусаммати мураббаъ анингтеқ бўлурким, шеърни тўрт қисм қилурлар. Уч қисмнинг охирида сажъ риоят қилибтур. Тўртинчи қисмда қофия келтур (ур)лар. Мисоли бу:

Эй орази рашк-и қамар, зулфунг ғамида ҳар саҳар
Чину Хўтанда мушк-и тар ошуфта-у шайдо бўлур.
Ҳар лаҳза, эй моҳ-и Хўтан, бўлсанг хиромон дар чаман,
Фарёду нолиш юз туман ҳар гўшадин пайдо бўлур.

⁴⁹ Таржеъбанд шаклида ёзилган ушбу қасида Улугбекни мадҳ этишга бағишланган бўлиб, унинг муаллифи айtilмаган. Бизнинг тахминимизча, бу шеърнинг муаллифи ҳам Шайх Аҳмад Тарозийнинг ўзи бўлиб, бадийий жиҳатдан улуг шоир Саккокий қасидалари даражасида ва уларнинг таъсирида яратилган.

⁵⁰ «Ал-навъ ул-собеъ фил-баён ул-мусаммат» — «Еттинчи тур — мусаммат баёнида».

Мисоли дигар. Малик уш-шуаро Шайх Саъдий Шерозий айтур:

То нақш мебандад фалак, касро надодаст ин намак,
Хуре, надонам, ё малак, фарзанди одам ё пари.
З-абруйи зангори камон к-аз бурда дорийи аён,
Ноқус бошад дар жаҳон дигар на бояд Муштари.

Мисоли дигар. Салис ул-иборат Мавлоно Хоқоний айтур:

Хуршиди рахшон аст з-он зарду дил ларзон аст май,
Жавжав ҳама жон аст май, феълаш ба ҳарвор омада.
Дар соғари он саҳбо дар кишти он дарё нигар,
Бар хушку тар саҳро нигар, кишти ба рафтор омада.
Май офтоби зарфишон, жоми билураш осмон,
Машриқ кафи соқияш дон, Мағриб лаби ёр омада (20^о).

Мусаммати мухаммас беш мисраъ бўлур. Тўрт мисранинг охи-
ринда сабъ қилиб*, бешинчи мисрада асл қофияга ружуъ қилурлар.
Мисоли бу навъ эрур:

Ғамзанг ўқина қилди сипар ҳуру пари жон;
Кўк аҳли бўлур кўрса қошинг ёсини қурбон,
Лаълинг ғамида кўздин оқар шому саҳар қон,
Бу жавру жафоким, қиладур жонима ҳижрон,
Улмак бу тирикликдин ўлубтур манга осон.

Пайваста жамолингдин эрур субҳ мунаввар,
Зулфунгдин эрур мутгасил ул шоми муаттар,
Лаълинг(ни) кўруб шаҳд хижил бўлдию шаккар,
Юзунгда қаро кўзларинг, эй жон манга мункар,
Ганж устида ким бўлса, ики маснаду нигаҳбон.

Мисоли дигар. Муншиюл-маони Носир Бухорий айтур:

Эй орази ту оина-и сунъи илоҳий,
Асрори ту чун ҳусн-и рухат номутаноҳий,
Дар сояи зулфат шудам эмин заду оҳи,
Ҳар жо, ки занад чеҳраи ту ҳайма-и шоҳий,
Абруйи ту пайваста бувад маснад-и ҳожиб (21^о).

Рафтию фироқи рухи ту мешиканад дил,
Гар хун нашавад аз ғами рўят, чи кунад дил?
Бе ёди лаби ту нафасе хуш назанад дил,
Бо меҳр агар нисбати рўйи ту канад дил,
Жон наъра барорад, ки мағу номутаносиб.

Мисоли дигар. Саҳбони Соний Али Ҳаким Тирмизий айтур:

Омад баҳору гашт чу хулди барин чаман;
Бикушод бод парда зи рухсори ёсуман,
Сад пора кард ҳам зи ҳаво ғунча сари ман,
Булбул даромад аз дари ҳар шох дар сухан,
К-имрўз рўзи бода-у гулзору ишрат аст.

* Сабъ қилиб — ранг бериб, безаб.

Овард ба як боди баҳори паёми гул,
К-омад ба жилва шоҳиду раъно хироми гул,
Булбул бихонад хутбаи хўби ба номи гул,
Қумри навохт навбати хўби паёми гул,
Май хўр ба бонги чанг, ки ин айни ҳикмат аст.

Мусаммати мусаддас ул бўлурким, беш мисрада сажъ сақлаб,
олтинчи мисрада қофия аслига янорлар:

Кўнгул ҳажрингдин, эй сарви хиромон,
Чекар ранжу машаққат юз минг алвон,
Кўзунг ғорат қилур ҳар лаҳза имон,
Қошингдин масжиду меҳроб вайрон (21⁶),
Эрур олам сенинг ҳуснунгга ҳайрон,
Чу сен-сен хўблар мулкинда султон.
Жаҳонки токи пайдо қилди маъбуд,
Сенингек бўлмади ҳусн ичра мавжуд,
Юзунг гул, холу зулфунг анбару уд,
Вафо расми сенинг даврингда нобуд,
Агар зоҳидка жаннат бўлса мақсуд,
Манга сенеиз эрур фирдавс зиндон.

Мисоли дигар. Балоғат дисор Хожа Исмаи Бухорий айтур:

Хусарони мунтазиру бе сару пойи,
Биншаста ба дари пардасаройи.
Ҳам чу хуршид зи хиргаҳи ба дар ойи,
Рух ба арбоби иродат бинамойи,
Зулф чун чатри сияҳ боз кушойи,
Эй бад-ин қоидаи султон касе.

Мисоли дигар. Хожа Маҳмуд Форсий айтур:

Қофилаи шаб гузашту субҳ баромад тамом,
Бода шуд акнун ҳалол, хоб шуд акнун ҳаром,
Қиса бадал шуд ба коси, жома бадал шуд ба жом,
Хуштар аз ин рўзгор ку-у кужо-у кадом?
Аз қадаҳи мушкбўй бода биёри, ғуллом,
В-аз лаби ёқутранг бўса бидеҳ, эй писар (22^а).

Мусаммати мусамман анингтеқ бўлурким, шеърни саккиз қисм
қилурлар. Етти қисми мусаббаъ қилиб, саккизинчи қисмда асл қо-
фияга келурлар. Мисоли бу шакл:

Чу қилдинг ихтиёри ишқ, эй дил,
Кўзунг оч, кел ўзунгга, бўлма ғофил.
Падид эрмас чу бу дарёга соҳил,
Ўзунгсен аввало ўзунгга ҳойил,
Эрур бу ишқ иши бисёр мушкил,
Ки тарки жон эрур аввалги манзил,
Аларким қилдилар мақсуд ҳосил,
Қадам ўрнига аввал қўдилар бош.

Кишига бўлди ошиқлиғ мусаллам,
Ки тутса кўнглини ғам бирла хуррам,
Манга жавру жафодин йўқтурур ғам,
Жафо-у жавр эрур дардиға марҳам,

Нечаким сақладим розимни маҳкам,
Ва лекин билди сиррим халқи олам,
Кишига очмадим оғзимни бир дам,
Билурмен, қилди бу кўзум ёши фoш.

Мисоли дигар. Хожа Маҳмуд Форсий айтур:

Хуш бувад бо дилситони лабшакар, pistaдаҳоне,
Рост чун сарви равони дар миёни бўстоне (22°),
Қарда аз олам гарони, ёфта аз гам амоне,
Шод бинишаста замони, эмин аз макри замоне.
Гул чу рўйи ёр мавзун омада аз ғунча берун;
Шуд зи акси хоки гулгун, хора шуд пур даққу иксун*.

Ҳайҳот, ки дар давр-и қамар занг барорад оинаи хуршид,
Ин дам, ки барорам зи дил-и сўхта ёр аз ин воқеа оҳи.
Занжири сари зулфи туро бо ҳама хуби сунбул натавон

гуфт,
Ҳаргиз накунад субҳи хирад мушки хиторо нисбати гиёҳи.
Дар доираи хуш писарон боз ба сад сол ҳуққо, ки наёрад,
Дар даври қамар мо дар айёми нигоро монанди ту моҳи.
Аз ҳоли паришонни камолат хабаре нест, эй дўст, чи тадбир,
Қас нест, ки тақрир кунад ҳоли гадоро дар ҳазрати шоҳи.

Мисоли дигар. Мавлоно Шамс Қисорий айтур:

Мискин бу гадо ҳолини ул шоҳи Ажамға йўқ айғучи ҳоли,
Бош бирла келур дам-бадам эмди қадамға, узди висоли.
Сунбулни тутар гул юзи ҳар лаҳза паришон ошиқни
мушавваш,
Тутмоқ учун ашк бу қаро кўзли санамға тутмасму вуболи.

Ва баъзилар байтдин сўнгра ҳам мустазод қилибтурлар. Мисоле
Подшоҳ Али Дарвеш айтур:

Эй рўйи ту офтоб, эй шўх чу муғ,
Дар дасти чунин шави дариг аст дариг.
Чун ту гавҳаре.
Бо ин ҳама ҳусни лутфи қадри ту бидон,
Мулкист ба даст омада бе заҳмати тиг,
Соғари жавҳари.

Ва бу бадиҳада воқеъ бўлубтур. Андоқ эрдиким, бир кун заифа
абушқаси бирла урушиб келдилар. Заифа беҳад хўб эрди. Ва абуш-
қаси бағоят зишт. Подшоҳ Али Дарвеш филҳол бу рубоий буюрди.

Мисоли дигар. Лутфий айтур:

Эй кошки, мен бўлсам эди пираҳанида бир тори заифи,—
То васли тани бўлса эди манга муяссар бир пираҳан ичра.

Ал-нав ут-госеъ фил баёни ул-мутатаввил⁵¹.

Мутатаввил ул бўлурким, ҳеч баҳр секкиз жузвдан ортуқ бўлмас.
Шоир такаллуф қилиб, бу баҳрларда бирисин ихтиёр этиб, ҳар мисра-

* Дақ ва иксун — тўқилган нарсалар, кийимликлар.

⁵¹ «Ал-навъ ул-госеъ фил-баёни ул-мутатаввал» — «Саккизинчи тур — мутатаввал (узун, чўзилган, узунлаштирилган шеър тури) баёнида».

ни ўн жузв қилурлар. Ё йигирма жузв ҳадду ҳудуди юз жузв бўлур. Андин ортиқ бўлса, лутфи қолмас ва мунинг салосати андадурким, мусажаъ бўлса. Мисоли бу қиёс — мисраъ:

Субҳидам уйқудин уйғондиму бир ёри мувофиқ била бўстон сори бордимки, даме бодаи гулранг ичоли ва кечоли бу жаҳондинким, эрур асру ситамкору дилозору сияҳ коса ва хунрези ғамангизким, ул ҳолда булбул қилибон нола-у гулгун, тақи бир шохда қумри бўлубон муқри, ўқур эрдилар овоз қилиб соз, бири-бирига муқобил очибон тил, тақи бўстон ичида ранг-баранг гуллар очилиб (23⁶), қилибон «жи маъийни»⁵² нўш, уруб жўш, яна сару сарафрозун сарандоз бўлуб, саҳи тутуб, жумла раёҳин била; ал-қисса чаман жаннати фирдавс бикин дилкаш ва бисёр хуш эрдикки, баногоҳ кўрарменки, чаман ўртасинда сарви равонеки, гуландом ва дилором ва пари пайкар ва маҳи манзар эрур, орази гул, кокили сунбул, бўйи шамшод ва яна ғамзаси жаллоду баса шўху ситамгар, кўзи кофур, ўзи бисёр диловоз ва шакаррез; юруб ўтру салом этгим ва дедимким:— «Эй гулчеҳраи маҳи пайкар, хуршиджабин, ҳурмусен ё гули фирдавс? Бу боғ ичра нетиб турарсен? Аюр:

— Мен сухани туркий намедонам. Агар порсий пурси, ба ту гўям жавобе, ки:— Ҳама аҳли фасоҳат биписандад».

Ва бу мисра тўқсон жузвдур ва интиҳоси юз жузв. Иккинчи мисраи бу турур:

— Чун бу сўз андин эшиттим, зарур ўлди манга порсий сўз бирла анинг ҳолини сўрмоқ. Дедим:— Эй моҳваш, лоларух, сарвқаду сиймбар, лаъл лабу мушк хат, ғолия кокул, ту бад-ин шаклу бад-ин шева-у рафтор ва бад-ин ҳусну латофат зи кужойи? Зи кадом эли? Ва аз насли кийи? Номи ту дар луғат чи гўянд? Ту фарзанди бани одами ё ҳури — надонам. Пари ё малаки? Баҳри худо, рост бигў! Аз сари лутфи ин чи тариқ аст? Ва чи расм аст ва чи шева аст? Ва чи хўяст дар ин манзили хуррам? Ба чи? Ва чи омада? Гуфт ки:— «Ман форсий билмен. Манга сен туркий айтсанг. Тақи (24^a) рағбат била». Гар тиласанг, айтай санга:— Аҳволим анингдекки, сенга барчаси маълум бўлуб, қиссани билгайсен.— Айтойим ким:— «Оё», фитнаи олам, мени сен тенгри учун қилиб паришон дил ва ошуфта. Ойтилки, не дерлар сени? Отинг недур?»

Айтурки:— Оё хом! Агар ишқда содиқ йўқ эсанг, қилма шу даъвоники, ушшоқ ичинда айтоятиб отингни, ёмонлик била машхур машав,— з-он, ки ба сари вақти ту маҳбуби худаш омада бошад. Ту аз ў гофил ва машғул ба худ гашта ва тарсам, ки ҳама халқ бар аҳволи шанёи-и ту бихандад».

Мисоли дигар. Асадий айтур:

Эй биродар, нарав андар пайи нафс ва як шарии бадомўз, жафокори навандўзи худоро.

Ҳамчу мардони диловар бикан аз бех дарахти ҳасад ва бидъату зулми ситам ва озу ҳаворо».

Ал-навъ ул-оширу-дил-баён ил-фард⁵³.

Фард икки мисраъ бўлур. Аввалги мисраида қофия бўлмас. Мисоли бу масал:

Бордур уммидимки, саъд этгайлар эмди толеъим,
Баски, ялқитти фалак аҳлини афғоним менинг.

⁵² «Жи маъийни» — (арабча), «мен билан бирга».

⁵³ «Ал-навъ ул-оширу-фи-баён ил-фард» — «Учинчи тур — фард баёнида». Бу ўринда муаллиф ёки котиб айби билан шеърнинг тўққизинчи тури изоҳланмасдан, саккизинчи турдан сўнг ўчинчи тур — фард изоҳига ўтиб кетилган. Бу шеър турлари таърифига бағишланган биринчи бобнинг бошида уқтирилишича, тўққизинчи тур мустақод таърифидан иборат бўлиши керак эди.

Мисоли дигар. Манбаъ ул-балоғат Заҳир Фаробий айтур:

Жуз зулфу турраи ту надидам, ки ҳеч кас
Хуршедро аз сони шаб соябон деҳад.

Мисоли дигар. Мазҳар ул-фасоҳат Камол Исфаҳоний айтур:

Даҳанат яксари мўйасту ба ҳангоми сухан
Асари мўйи шикофи ту дар вай пайдост.

Мисоли дигар. Маскан ул-зарофат Хожа Камол Хўжандий айтур:

Мушкили мо даҳани туст, ки ҳаст он ё нест,
Жуз ба мантиқи лаби ту ҳал накунад мушкили мо.

Мисоли дигар. Матла ут-тойиф Салмон Соважий айтур:

Сабо аз чини зулфат жое ба доман мебарад ҳар сў,
Намедонам, ки аз зулфат сабо чун мебарад жонро.

Мисоли дигар. Мажма ул-малоҳат Жалол Самарқандий айтур:

Дорам имшаб гарме дар сар, ки биншинам зи пой,
То саропойи вужуди худ на сўзонам чу шамъ.

Мисоли дигар. Маъдан ул-илм Хожуи Қирмоний айтур:

Ҳавойи кўйи ту дар дил муқим хоҳам дошт:
Ва-гар беҳишт бар ним мақом хоҳад буд.

Мисоли дигар. Мавзу ул-ишқ Хожа Ҳофиз Шерозий айтур:

Мақун дар ин чаманам сарзаниш ба худрўйе,
Чунон, ки парваришам медиҳанд, меравим.

Мисоли дигар. Манба ул-шуаро Хусрав Деҳлавий айтур:

Дуойи умр кунандам, вале қабул мабод;
Меро чу зинда намехоҳад он, ки жони ман аст.

Мисоли дигар. Маскан ут-табъ Низомий Ироқий айтур (25^а):

Мебахши, зи рўзгор набошад таматтуи,
Онро, ки мубғалойи бути дилнавоз нест.

Мисоли дигар. Мазҳар ул-илм Носир Бухорий айтур:

Бе ў танам аз лоғари чун ришта якто шуд аст,
Эй кошки, раҳ ёфти, ин ришта дар пироханаш.

Мисоли дигар. Матлаъ ул-фазл Имод Шерозий айтур:

Ҳар суфий, ки бода нанўшид бесафост;
Ҳар оқиле, ки ишқ наварзид, жоҳил аст.

Мисоли дигар. Мажмаъ ул-ақл Саккокий Сайроний айтур:

Сарв не ҳад бирла саркашлик қилур қаддинг била?
Билгурур майдон ичинда ҳар кишининг пояси.

Мисоли дигар. Маъдан ул-латойиф Лутфийи Шоший айтур:

Қўрди кўрумчи юзида зулфу қулоқи донасин,
Зухра-у Ой аро,— деди,— ушбу неча қирон эрур.

Мисоли дигар ҳам Лутфийи Шоший айтур:

Мунажжим қошу кўзин кўруб айтур —
Ким ушбу ой бошинда фитналар бор.

Мисоли дигар мавзу из-зеҳн Хаёлий айтур:

Гуфта монёи дийдори ниқоб аст туро,
Ин гуноҳ аз тарафи туст...

МЕРОС

ШАЙХ АҲМАД ИБН ХУДОЙДОД ТАРОЗИИ

ФУНУН УЛ-БАЛОҒА⁵⁴(II) АЛ-ФАНН-УС-СОНИЙ ФИ-Л-ҚОФИЯ ВАР-РАДИФ⁵⁵ (25⁶)

Билтилким, мажмуи уламо ва фузало мазҳабинда аҳли табъга қофия илмин билмак муҳимдир. Зероки, табънинг натижаси шеърдур. Ва шеърнинг асли қофия. Ва қофиясиз шеър мумкин эрмас. Магар бир тариқа шеър бўлурким, они ҳарора дерлар, анда қофия бўлмас. Ва зурафо байтни хаймага нисбат қилибтурлар ва қофияни стунга. Яъни, стун бирла барпойдур. Ва қофия фанида уламо кўп ихтилоф қилибтурлар. Ва баъзи қарфи равийни ялғуз ва баъзи сўнгги мисрани тамом қофия санарлар ва баъзи байтнинг охир жузвин, нетокким баҳри тавилдин «мафоил»ни ва ражаздин «мустафъилун»ни ва рамалдин «фоилотун»ни. Ва лекин араб ва ажам уламосининг жумҳурининг ва Мавлоно Халилнинг⁵⁶ — раҳматиллоҳ алайҳи — иттифоқинда улдурким, сокиниким «қарфи равий»га ё «қарфи ридф»қа ёвуқтур, мо қаблунинг ҳаракати бирла охир қарфқача бир қофия тутарлар. Барчадин бу қавл ақводур.

Бас, қавл бирла қофия гоҳ бир калима бўлар. Гоҳ баъз* калима, гоҳ бир калима. Ва баъз ва гоҳ икки калима. Масалан, бир ғазалда парвар ва хокистардур ва сар ва дархур келди. Бир қофия парвар лафзидур. Ул бир калимадур. Ва бир қофия густар лафзидур. Ул баъз калимае, яъни хокистар лафзи тамом бир калимадур. Ва бу маҳалда равий «ро»дур. Ва анга ёвуқ сокин «син»дур. Ва «син»нинг мо қабли «қоф»тур. «Қоф»тин «ро»гача бир қофиядур. Ва яна бир (26^a) қофия «ди сар» лафзидур. Ул бир калима ва баъздур. Яъни, «ди» лафзи баъздур. Ва «сар» лафзи калимадур. Ва бир қофия дархур лафзидур. Ул икки калимадур. Бириси «дар» лафзидур ва бириси «хур» лафзидур.

«Ал-калимату лафзун вузиъа ли маънан мурадан» («Калима ягона бир маънога қурилган сўздир»). Ва буларнинг мисоли бу турур:

Пеша қилди шевае жавру ситам пайваста ёр,
(калима)

Гўйиё мундоғ кечадур иқтизойи рўзгор.
(калима ва баъз)

Ғояти тақрир этармен, йўқса бўлмасмен малул,
Заҳри қотил илкиндин (?) кўринур хушгувор.
(икки калима)

⁵⁴ Давоми. Боши ўтган сонда.

⁵⁵ «Ал-фанн-ус-соний фи-л-қофия вар-радиф» — «Иккинчи фан — қофия ва радиф хусусида».

⁵⁶ Мавлоно Халил — бу ўринда Шайх Аҳмад аруз фанининг асосчиси Халил ибн Аҳмад тўлиқ номи: Абу Абдураҳмон ал-Халил ибн Аҳмад ибн Амр ибн Таймир (718—792) кўзда тутмоқда. Халил ибн Аҳмаднинг аруз соҳасидаги илмий ишлари билан бир қаторда, араб тили грамматикаси, қофия назарияси бўйича яратган ишлари ҳам ғоят эътиборли бўлиб, қофия масаласида Шайх Аҳмаднинг унга суяниши бежиз эмас.

* Баъз — қисм. Сўзнинг бир бўлаги кўзда тутилади.

Бермади зўру шижоат бирла ганжи ишқ даст,
Саъй кўргузди нечаким Рустаму Исфандиёр
(баъз)

Мисоли дигари порсий. Хожа Қамоли Хўжандий айтур:

Бе ғамат шод мабод ин дили ғам парвар-и мо,
Ғам хўр, эй дил, ки ба жуз ғам набувад дар бар-и мо.
(икки калима).

Ғар ту дар мижмара-и ғам дил-и мо сўзони,
Ҳамчунон бўйи ту ёбанд зи хокистар-и мо.
(баъз калима).

Қиймати суҳбати мо дон, ки ҳамин дам бошад,
Ки барад ҳажри ту аз кўйи ту дард-и сар-и мо.
(калима ва баъз)

Мисоли дигар. Шеъри арабий айтур:

Яқулуна таҳлику асан ва таҳмил,
Алан-наҳри ҳатто бал дафъи маҳмил.

(Улимга олиб борилаётганинда қайғурмагин. Ҳатто дегинки: Асл мақсадим шу!)

Фасл. Араб уламосининг жумҳури қофияни беш қисм қилибтурлар. Аввал — мутавотир. Иккинчиси мутародиф. Учинчи — мутарокиб. Тўртинчи — мутадорик. Бешинчи (26^с) — мутаковис. Ва Ажам фузалосининг машҳури яна уч қисм зиёда қилибтурлар. Аввал — мутасови. Иккинчи — мутарожиҳ. Учинчи — мутазойид.

Мутавотир ани дерларким ул сокиниким, ҳарфи равийга ёвуқ. Андин сўнгра сабаби хафиф келур: фа вазнида. Ани⁵⁷ бир ҳаракат, бир сокин,— нетокким: ахтар ва анбар. Ё кавкаб ва мазҳаб бўлғай.

Мисол бу тариқа айтур:

Сўзидин рашк олур шаккар, юзидин ҳам чаман ва гул,
Кўзидин уфтонур наргис, субҳидин (?) тўлгонур сунбул.

Ва мунда бир қофияда «гул» лафзидур ва бир қофия «сунбул».
Мисоли дигар:

Соқий, май бирафрўз имшаб чароғи мажлис,
Хилват бисоз холи аз зоҳиди мушавваш.

Мутародиф ул бўлурким, ул сокиндин сўнгра сабаби мутавассит келур: фоа вазниға, ани — бир мутаҳаррик, икки сокин — нетокким мухтор ва ағёр ё таъбир ва тафсир бўлғай.

Мисоли бу турур:

Қамар бўлди юзунг давринда машҳур;
Қошингдан ҳам қамуғ меҳроби маъмур.

Мисоли дигар. Хоқоний айтур:

Мисли жоми порсоён ҳаст:
Лаб дар ёди мурғу бути тимор.

⁵⁷ Ани — (арабча) яъни.

Мутадорик анингтеқ бўлурким, ул сокиндин сўнгра мутаҳаррик бир сокин келур, **фаала** вазниға ани, ватади мажмуъ, нетокким: **мух-тасар** ва **муътабар** ё **мумтахан** ва **ёсуман** бўлғай. Мисоли бу турур:

Чу қаду ораз фикридин қилсам видои анжуман,
Қабримдин ўтгуси баса сарви сиҳи-ю настаран (27^а).

Мисоли дигар, Зариф уш-шуаро Хожа Камол айтур:

Чандон бигирям бар дари он бевафо шому саҳар,
Қ-аз оби чашмам оварад сарве аз он жон сар ба дар.

Мутасовий анингтеқ бўлурким, ул сокиндин сўнгра **ватади касрат** келур. Яъни, икки мутаҳаррик ва икки сокин **фаол** вазнида, нетокким **дилистон** ва **шуд ниҳон** бўлғай. Мисол:

Эй жамолингдин топибтур ҳусн ҳар дам эҳтиром,
Мубтало бўлди ғами ишқинг била ҳар хосу ом.

Мисоли дигар. Мавлоно Хоқоний айтур:

Эй пардаи муаззаму бонуйи рўзгор,
Эй пеши офтоби гарм абри соядор.

Мутарокиб ул бўлурким, ул сокиндин сўнгра уч мутаҳаррик, бир сокин келур: **фаалан** — вазниға. Яъни, фосила-и суғро, нетокким: **дил-бари ман** ва **сарв-и чаман** бўлғай. Мисоли бу:

Ёраб, эл ичинда эҳсону ато бўлди адам,
Ё магар ер юзида қолмоди ҳеч аҳли карам.

Мисоли дигар. Хожа Камол Хўжандий айтур:

Хоки пойи ту аз он рўз, ки омад ба назар,
Дийдаҳо миннати сурма накашиданд дигар.

Мутарожиҳ ул бўлурким, ул сокиндин сўнгра уч мутаҳаррик, икки сокин келур: **фаулоту** вазниға, нетокким, **нақши жаҳон** ва **боригарон** бўлғай. Мисоли бу турур (27^б):

Ол энгин босса енги бирла ўшул жавҳари жон,
Кўзларим шул дам этар ер юзини лоласитон.

Мисоли дигар. Хожа Камол Хўжандий айтур:

Мо харидем, агар фурушад дўст,
Ним нозе ба сад ҳазор ниёз.

Мутаковис анингтеқ бўлурким, ул сокиндин сўнгра **тўрт мутаҳаррик**, бир сокин келур: **фаалатун** вазнида, нетокким: **гул шакари ман** ва **бар жигари ман** бўлғай.

Мисоли бу турур:

Нисбат эмас тишинга гавҳари **Адан**;
Ҳеч ўқшамас юзунга ҳам **гули чаман**.

Мисоли дигар. Мавлоно Ироқий айтур:

Доғе ниҳад ҳусни ту бар руҳи қамар:
Оташ занад лаъли ту дар дили шакар.

Мутазойид улдурким, ул сокинди сўнгра тўрт мутаҳаррик, икки сокин келур: фаалатон вазнида, нетокким: Эй шаҳи жаҳон ва бар дили касон бўлғай.

Мисоли бу турур:

Пинҳон тутар розинги, бу дили ҳазин,
Сақлар они пайваста чун дури самин.

Мисоли дигар. Маҳмуд Форсий айтур:

Бо ин қаду рафтор, эй шаҳи жаҳон,
Жо кардан чу рух дар дили касон.

Фасл. Ажам уламосининг қошинда қофия уч нафъ бўлур. Аслий (28^а) ва маъмулий⁵⁸ шойгон⁵⁹.

Аслий улким, ҳар лафзеки, қофияда воқе бўлур, агар асл вазъи бирла келса ва ҳеч раҳгузардин анга тағйир ва табдил йўл топмагон бўлса ва ҳарфи равийси калиманинг нафсидин⁶⁰ бўлса, ул қофияни асл дерлар, нетокким: **хубоб** ва **гулоб**; **ё**: **ҳабиб** ва **рақиб**; **ё**: **хур** ва **нур**; **ё**: **гул** ва **мул** бўлғай.

Мисоли бу:

Бузулгон бу менинг кўнглумни, эй хур,
Қил эмди бир табассум бирла маъмур.

Мисоли дигар. Мавлоно Сайфиддин айтур:

Баромад нилгун абре зи рўи нилгун дарё:
Чу ройи ошиқон гардон, чу табъи бедилон шайдо.

Қофияи маъмурий улким, калимани асл вазъидин тағйир этмиш бўлсалар ва қасд бирла аслга рост қилмиш бўлсалар ва ҳарфи равийси калима нафсидин бўлмаса ва бир иллат бирла анга мулҳақ бўлгон бўлса, ул қофияни маъмулий дерлар. Яъни лафзеки, анга амал даст топмиш бўлса, бас, амали лафзга беш нарсанинг иллатидин йўл топарким, ул масдар ва мозеъ ва музориъ ва амри робитадурур. Масдар улким: **гуфтан** ва **суфтан**; **ё** нўшидан ва **жўшидан** бўлғай. Ва қофия асликим: **Адан** ва **лабан**; **саман** ва **ватандурур**.

Булар бирла бир ғазалда келмаги саҳван йўқтур. Зероки, аларнинг (28^б) охир ҳарфи калиманинг нафсидин эрмас. Масдарият иллатидин мулҳақ турур ва буларнинг охир ҳарфи аслдур ва мозийким: **дод** ва **кушод**; **ё** **кашид** ва **чашид**; **ё** **буд** ва **кушуд**; **ё** охири то бўлса, нетокким; **сохт** ва **бохт** **ё** **тофт** ва **дошт** ва **кошт** турур. Ул **бод** ва **шод** **ё** **ид** ва **чид** **ё** **кабуд** ва **удким**, аслидур, булар бирла бир ғазалда жамъ бўлмоғи айбдур. Ва буларнинг ижтимои ҳеч маҳалда жоиз эрмас.

Ва музориъким, **барад** ва **дарад** **ё** **занад** ва **танад** **ё** **мекашад** ва **мечашад** турур.

⁵⁸ Маъмул — амалдаги.

⁵⁹ Шойгон — лойиқ, сазовор.

⁶⁰ Калиманинг нафси — сўзнинг ўзи.

Булар бирла рад ва бад ё... санад ва жадким, аслидур, бир ерда раво эрмас. Ва амрким: **сиёр** ва **гузор** ё **рез** ва **ҳез** ё **сур** ва **дур** бўлғай. Ул **кор** ва **бор** ё **роз** ва **дароз** ё **тез** ва **ситез** ё **навруз** ва **ферузким**, аслидур, булар бирла бир ғазалда келса, айбтур.

Ва ул қофияларким, амрият маъниси бирла бўлса келур. Агар **фаолият** маъниси бирла бўлса, асли қофия бирла бир ерда келса, раводур, нетокким: **жонсипор** ва **раҳгузор** ё **корсоз** ва **тангудоз** ё **хунрез** ва **дилсўз** бўлғай. Ва бу қофиялардин баъзиси масдарият маъниси бирла ҳам келур, нетокким: **парҳез** ва **ситез** ё **шикоб** ва **фиреб** турур. Булар ҳам асли қофия бирла воқеъ бўлса раводур. Ба робитаким: **доност** ва **биност** (29^а) ё **жуст** (?) ва **худрост** бўлғай. Ул **рост** ва **кост** ё **дўст** ва **пўст** ё **баст** ва **маст** ё **пари** ва **сариким**, аслидур, бир ерда жойиз эрмас ва, маълумки, қофиянинг асли қофия бирла ижтимои қасидада ва маснавийда раводур. Не учун, зероки, қасиданинг ақалли йигирма байт бўлур кўп қофия керак — то бир қасида тамом бўлғай.

Бас бу сабабтин агар аслий қофия битилмаса, маъмурий қофия ҳар нечаким келтурса раводур то мақсудни интиҳога келтурғай. Ва маснавийда ҳам мақсуд қиссанинг баёнидур, сўзга қофияни келтурмак керак, бу душвордур. Вале сўзни қофияга келтурмак осон. Бас, ҳикоятқа асли қофия рост келмаса, маъмул келтурса раводур, то қиссани шарҳқа келтурғай, нетокким маликул-калом Фирдавсий айтур «Шоҳнома»синда:

Бад ў гўфт Ковус:— Қ-эй пурхирад,
Дилат яксар андешаи бад барад.

Ва бу байт то сўнгги мисраънинг қофияси маъмулийдур ва лекин ғазалда ва қитъа ва рубойда маъмулийнинг истеъмоли раво йўқтур ул жиҳаттинким, рубойи тўрт мисраедур. Уч қофия бирла тамом бўлур. Ва қитъанинг ақалли икки байттур. Икки қофия бирла тамом бўлур. Ва ғазалнинг ҳам ози беш байттур. Ва зарурат ҳолатида тўрт байт беш қофия (29^б) бирла тамом бўлур. Ҳеч муҳим эрмаским, маъмулий қофия келтургайлар. Вале устодлар ғазалда маъмулий қофиянинг бир ерида жоиз тутубтурлар ул сабабтинким, шоирга хўб маъно даст берди, асли қофияга рост келмас. Бу маҳалда маъмулий келтурса, раводурким, то ул маъно зоеъ бўлмағай. Мундин ўзга ҳеч ерда раво йўқтур.

Қофия шойгон беш нарсанин қўпар. Ул алиф (а), нун (н) жамъиндин, нетокким, **мардумон** ва **суханон** бўлғай. Ул **жон** ва **жаҳонким** аслидур, бир ғазалда келмағай — раво йўқтур.

Иккинчи ҳо ва алиф жамъидин пайдо бўлур, нетокким **сарҳо** ва **дилҳо** бўлғай. Ул **ато** ва **жудо** бирла келса, раво йўқтур.

Учинчи ё ва дол жам мухотабадин, нетокким **равид** ва **шавид** бўлғай. Ул **жовид** ва **ийд** бирла рост келмас.

Тўртинчи нун ва дол жамъи муғойибадин, нетокким **раванд** ва **баранд** бўлғай. Ул **қанд** ва **савганд** бирла бир ерда келмас.

Бешинчи ё ва мим мутакаллим маалғайрдин ҳосил бўлур, нетокким **барим** ва **хўрим** бўлғай. Ул **рим** ва **сим** бирла раво эрмас. Ва мажмуи уламо қошинда қофияи шойгон барча маҳалда айбтур.

Баъзилар зарурат ҳисобида тамом қасида ичинда бир ерда жоиз тутубтурлар — фаамо⁶¹ маснавийда ҳар неча келтургайлар, айб эрмас (30^а) ва сўнг жиҳатин ва узрин маъмули баҳсинда айттуқ. Мисолин устои шуаро Фирдавсий айтур:

Ки бишнида буд он шаҳи комрон,
Зи ахтаршиносону аз маҳ бидон.

⁶¹ Фаамо — лекин айтганларидек,

Ва жамоатининг мазҳабида улдуким, қасида ё ғазалнинг қофиясин «лузуми мо ло ялзаму» («Кераксиз нарсанинг керакли бўлиши») тариқаси бирла тамошойгон қилсалар бўлур, иллоки, бир ерда асли қофия келса, тамомин маъюб этар ва лузуми мо ялзамуни зикр қилғай. Биров мунинг мисоли:

Ба рўйи дўст, ки рўяш ба чашми ман нигарид,
Ба хок пош, ки он раҳ ба чашми ман сарид.
Ба по гузаштан аз он дар нишони бечашм аст,
Чу чашм нест шуморо, бе чашми ман гузарид.

Бу ғазалнинг қофияси тамоми жамъи мухотабадур. Агар бир ерда жовид ё бид келса эрди, тамомин фосид қилур эрди, не учун, яъни бид лафзида равий долдур. Ва калиманинг нафсидиндур ва долдин бурунги ё ридфтур ва гузарид лафзида долни равий тутса бўлмас ул жиҳаттинким, ё ва дол калиманинг нафсидин эрмас, жамъияти мухотаба иллатидин мулҳақтур. Ва мунда равий «ро»дур ва ёйи васлдур ва хуруж.

Фасл. Араб шоирларининг иттифоқи қофиянинг лавозим ва ҳудуди олти хуруф ва олти ҳаракат бўлур: хуруфи таъсис, дахил ва ридф ва равий ва васл ва хуруж (30^о).— Ва ҳаракати итлоқ ва хазу ва рас ва ишбоъ ва тавжеҳ ва нифод. Ва Ажам соҳирларининг истилоҳида хуруф тўққуз келибтурким, ул таъсис, дахил, ридф, қайд, равий, васл, хуруж, мазид, ноира бўлғай. Бу тўққуз хуруфдин асл равийдур. Ва қофиянинг равидин ўзга барча хуруфдин гузири бор, нетокким қофия шеърнинг аслидур. Қофиянинг асли равийдур. Ва бу тўққуз ҳарфдин тўрти равийдин бурун келибтур. Ва тўрти сўнгра, нетокким алат-тартиб зикр қилдуқ. Агарчи китобатта равийдин бурун ҳарф келибтур, биз асолат сабабидин равийни бурун шарҳ қилоли.

Равий ул ҳарфни айтурларким, қофиянинг бинойи анга бўлса ва калиманинг нафсидин бўлса ва ҳар ҳарфким, калиманинг нафсидин бўлмаса ва бир иллат бирла анга мулҳақ бўлса, раво эрмаским, они равий қилғойлар, нетокким бир ғазалда санам ва манам келди. «Санам»да мим аслидур. Они равий деса бўлур. Ва ғазал, шеърда вови жамъ ва алиф-и ташбеҳ ва хуруф-и ишбоғ ва пойи муаннаси муфаррад ва тойи масдар равий бўлмас ва равий гоҳ мутаҳаррик бўлур, гоҳ сокин.

Агар сокин бўлса, араб қавли бирла муқаййад дерлар, нетокким гул ва мул бўлғай. Мисоли будурур (31^а):

Суялур кўрса лабларингни шакар,
Рашк олур кўрса ой юзунгни қамар.

Бу қофияда равий «ро» дур. Мисол. Хожа Камол айтур:

Ман талаб кардам висолат рўзу шаб;
Ёфтам ийнак ба ҳукми «ман талаб».

Ва агар мутаҳҳирлик бўлса, равийи мутлақ дерлар, нетокким гуле ва булбуле бўлғай. Мисоли будур:

Эй лабингдин хижил Миср шакари;
Кўрса сени нетар фалак қамари.

Мисоли дигар. Мавлоно Умид Камолий айтур:

Зулфи нигор гуфт, ки ман аз қир чанбарам;
Шаби сурати шибҳи сифати мушкпайкарам.

Васл — араб мазҳабида мадда ва лин ҳарфидин бўлур. Яъни, алиф ва вов ва ё ва ин ва тақи ҳо ҳарфидин. Алифнинг мисоли — мисраъ:

Қафи қаблат — тафарруки, ё Сабоъо.

(Ажралишингдан олдин, эй Сабоъо, эргашгин).

Ва анинг мисоли — мисраъ:

Сақитал-гайса аййатуҳал-ҳамоно мавоё.

(Эй бойқуш, сен ифлос жойга қўндинг).

Анинг мисоли:

Ли хулутихи итлоқун бириққиҳи таҳмадо.

(Унинг тиниши тез аралашиб кетишидан).

«Ҳо»йи сокинанинг:

Саҳо ал-қаблу ан силми ва ақсара ботшаҳу.

(Тинчлик туфайли қалб соф бўлди ва туғёнлари камайди).

«Ҳо»йи мутаҳаррикнинг (мисоли) — шеър:

Аффат-ид-диёру маҳаллаҳо фа мақомаҳа.
Бимани таабули ғамлиҳо фархомаҳа.

(Мамлакатнинг маҳалла ва бошқа жойларӣ тоза бўлди — Бутун чуқурлигию баландликлари билан).

Ва Ажам қошинда улдурким, ҳар ҳарфиким равийдан сўнгра келур, они васл дерлар, нетокким: дарам ва барам бўлғай. Мисоли бу:

Эй жамолингдин хижил фирдавс боғининг гули,
Ташнадур лаълинг сифотин ичкали кавсар мули (31^о)

Ва шунда равий ломдур: Васл ёдур. Мисоли дигар. Ҳофиз Шерозий айтур — раҳимаҳуллоҳи алайҳи:

Ераб, он навгули хандон, ки супурди ба манаш,
Месупорам ба ту аз чашми ҳасуди чаманаиш.

Ва баъзилар ҳуруф таъйин қилибтурларким, ул алифи хитоб ва доли истиқболи ғоят ва ёйи истиқболи ҳозир ва дол ва нуни масдар ва то (йи) нуни масдар ва шини масдар ва ёйи масдар ва ҳойи мозий ва ҳойи изофати ҳозир ва шини изофати ғойиб ва мими нафс ва ёйи таманно ва кофи тасғир ва ройи робитатурур. Алифнинг мисоли — мисраъ:

Чашми шўхат барад ақлам, маҳвашо.

«Дол»нинг мисоли:

Қасе, ки ҳусни ту дидаст, ҳоли ман донад.

«Е»нинг мисоли

Ҳоли ман бе ту хароб аст, ту ҳам медони.

«Дол» ва «нуни масдар» ва «ло» то чанд фикри хеш кардан «то» ва «нуни масдар»:

Наёрам ҳоли бо ёр гуфтан.

«Шини масдар»:

Дилам бо дарди маҳ рӯён надорад беҳи осойиш.

«Ёйи масдар»:

Туро зебад ба олам подшоҳи.

«Ҳойи мозий»:

Ҳавоят хуш аз ақлам рабуда.

«Тойи изофат»:

Маҳ ар бандад руҳат гардад ғуломат.

«Шини изофат»:

Маро шояд барам ҳар лаҳза номаш.

«Мими нафс»:

Наёяд баҳри фикри ту дар сарам.

«Ёйи таманно»:

Ба мо кош он пари рух ёр буди.

«Қофи тасғир»:

Дилам аз даст рабуд он писарак.

«Ёйи робита»:

Дар миёни жумлаи хубон сарвари.

Агар васл била хуруж келса, син ва тойи робита ҳам келур. Ми соли будурур (32^а):

Лабат ёқуту хатат мушки ноб аст.

Бу ҳарфким, зикр қилдуқ, булардин ҳеч вайҳ бирла равий қилса бўлмас. Агар равий қилсалар, ул қофияни маъмули дерлар. Асли қофия бирла рост келмас. Ва ҳар қофияким, туркий лафзи келур, они ҳам булардин қиёс қилмоқ керак.

Хуруж улким васлдин сўнгра келур, нетокким, **хаёлот** ва **камолот** бўлғай. Мисоли:

Ол энгдин олса ногоҳ ўшул маҳ ниқобни,
Топмас фалакда ўзга киши офтобни.

Мунда равий «бо»дур. Васл — «нун» ва хуруж «ё»дур. Мисоли дигар:

Мо дарси сеҳр бар дари майхона кушодем,
Авқоти дуо дар раҳи жонона ниҳодем.

Ва агар қофия шойгандин ҳам «алиф» ва «нун» жамъни васл ва хуруж еринда қилса бўлур, нетокким: **писарон** ва **дигарон** бўлғай. Мисоли будур:

Умр бигузашт ба беҳосили булҳаваси.

Ва «ҳо» ва «алиф» жамъни ҳам васл ва хуруж қилса бўлур, нетокким: **гузарҳо** ва **назарҳо** бўлғай. Мисоли будур:

Вало дар роҳи ту бидам хатарҳо.

Ва «нун» ва «дол» жамъи муғойибани ҳам, нетокким: **гузаранд** ва **нигаранд** бўлғай.

Мисоли бу:

Хабарат нест, ки халқи зи ғамат мехезанд.

Ва «ё» ва «дол» жамъи мухотабани ҳам, нетокким: **гузарид** ва **нигарид** бўлғай. Мисоли будур:

Магузарид аз дараш, эй халқ, бурдим, гузарид.

Ва «ё» ва «мим» ҳикоятни ҳам васл ва хуруж (32^о) еринда қилса бўлур, нетокким: **дарим** ва **барим** бўлғай. Мисоли бу:

Гар пеши ту равим, ҳама жону дил барим.

Фоамо булар равий бўлмас. Агар равий қилсалар, ул кифоя маъ-
юбтур.

Мазид ул ҳарфни айтурларким, хуруждин сўнгра келса. Ва бу аҷам ихтироидур. Ва араб қавлинда қофиянинг охир ҳарфи хуруждур. Ва мазид ҳар ҳарфдин бўлур, нетокким: **баримиш** ва **даримиш** бўлғай. Мисоли бу:

Тилар кўнглум юзунг кўрса, будур онинг хаёлот;
Муяссар бўлса бу давлат, бўлур зоҳир камолоти.

Ва мунда равий «лом»дур. Ва «алиф» васлдур; ва «то» хуруждур ва «ё» мазид. Мисоли дигар: Ҳайдар Табризий айтур:

Чу бар сарви сиҳи барги гулистон;
Чу ман ҳар сў ҳазорон булбулистон.

Ва бу маҳалда равий «лом»дур, васл «син»дур, хуруж «то»дур, мазид «шин» ҳарфидур.

Ноира они айтурларким, мазиддин сўнгра келса, нетокким: **камолот** — **хаёлот** бўлғай. Мисоли бу:

Чекармен бу тамаъ бирла ҳамиша макру олингни,
Магар топқусимен бир коми дил бирла висолингни.

Мисоли дигар. Камол Хўжандий айтур:

Мухлисонро висоли туюст хаёл.
Махласи боиси хаёлот аст.

Мисоли дигар. Хожа Ҳофиз Шерозий айтур (33^a):

Мо бе ғамон масту дил аз даст додаем:
Дар роҳи ишқ жону дили худ ниҳодаем.

Ва мунда равий «дол»дур, васл «қо»дур ва хуруж «ҳамза»дур, ма-
зид «ё»дур; ноира «мим»дур. Ва ноира гоҳ икки ҳарф бўлур. Мисоли бу:

Чандон хўрим ғам, ки ба чанг оварим шон.

Ва буларнинг такрори лозимдур. Ва ул тўрт ҳарфким, равидин
бурун келур, бириси қайдтур. Ва мунунг маҳали равийдин бурундур.
Ва бу ҳар ҳарфтин бўлур. Мунунг бирла равийнинг орасинда ҳеч ҳарф
сиғмас, нетокким: **гуфт** ва **суфт** бўлғай. Мисоли бу бўлур:

Солди усрук кўзунгиз тавба-у тақвоға шикаст,
Бўлди олам юзунгиз даврида хуршидпараст.

Мисоли дигар. Камол Хўжандий айтур:

Ери мо сарви баланд аст, бигўем баланд,
Паст гуфтан сухан аз бийми рақибон то чанд.

Ва мунда равий «дол»дур. Ва «нун» қайддур. Ва мунга тақи баъ-
зилар ҳуруф таъйин қилибтурларким, ул ўн ҳарфтур: б, х, р, з, с, ш,
айи (а), ф, н, ҳ, нетокким: сабр ва абр, тахт ва бахт, дард ва мард,
дузд ва музд, паст ва маст, гашт ва дашт, мафар ва нафар, гуфт ва
суфт, банд ва қанд, маҳр ва жаҳр бўлғай.

Фааммо мунунг эътибори йўқтур. Ул сабабтин агар қофиянинг
биноси арабий лафзи бирла бўлса, ўзга ҳуруф ҳам (33°) келур, неток-
ким: атр ва сатр, мажд-нажд, тахт ва бахт, садр ва бадр, аср ва қаср,
атр ва сатр, саъд ва раъд, ақд ва нақд, мушкил ва гил, қалб ва калб,
намак ва самак, натл ва ҳамл, фирдавс ва қавс, Вайс ва Қайс.

Бас, маълум бўлдиким, ҳуруф таъйин қилмоқ ғалаттур.

Ва асаҳ улдурким, ҳар ҳарфеким, саҳиҳдур, равийдин бурун
келур. Сокин ул қайдтур. Ва анинг қофиясин **муқайяд** ўқурлар. Ва
қайд ҳаргиз мутаҳаррик келмас. Ридф ҳам равийдин бурун келур.
Ва бу доим ҳуруфи маддин келур. Яъни, **алиф** ва **вов** ва **ё** ва бу уч
ҳарфдин ўзга ҳеч ҳарф ридф бўлмас. Нетокким: **кор** ва **бор**, **хур** ва
нур, **чин** ва **оин** бўлғай. Алифнинг мисоли:

Эй сенинги, ол энгингдин гулга ҳар дам инфиол,
Чун қаро зулфунг эрур мушки Хўтанға гўшмол.

Мисоли дигар. Хожа Ҳофиз Шерозий айтур:

Ало, эй тўтийи гўёи асрор,
Мабодо холият шаккар зи минқор.

Ва унинг мисоли бу икки навъ бўлур — маъруф ва мажҳули
маъруф:

Бузулгон бу менинг кўнглумни, эй ҳур,
Қил эмди бир табассум бирла маъмур.

Мисоли дигар. Хожа Камол айтур:

Агар ту фахр надори ба далқи гардолуд,
Аёзи хос накарди ба ҳазрати Маҳмуд.

Мажҳул:

Лабинг узраки, хаттинг қўйди сабзе,
Намакдонларға солди лабларинг шўр (34^а).

Мисоли дигар. Хожа Ҳасан айтур:

Мақун бо ошиқона зор худ зўр,
Сулаймонро чи фахр аз куштани мўр.

«Ё»нинг мисоли — бу ҳам икки навъ бўлур (Маъруф).

Эй дарифоқим, менинг ҳолимни билмади ҳабиб,
Ким нелар қилди менинг бу хаста жонимға рақиб

Мисоли дигар. Устоди Комил Фирдавсий айтур:

Ҳама сар буриданд барно-у пир,
Зану кўдаки хурд карданд асир (Мажҳул).

Эй юзунг бирла топти ҳусн боғи фарру зеб,
Бўлмағай оламда жоду кўзларингдек дилфиреб.

Мисоли дигар ҳам Фирдавсий айтур:

Сароянда з-овоз баргашт сер,
Ҳамаш лаҳни булбул ҳам овози шер.

Ва бир ғазалда маъруф ва мажҳулнинг ижтимои раво йўқтур. Ва араб шоирлари «ё»нинг мажҳулингдин «алиф»нинг амоласи бирла бир ғазалда жамъ қилурлар, нетокким «зеб» ва «ҳисоб» бўлғай.

Ва аҷам шоирларидин баъзини жоиз тутубтурлар, нетокким Мавлоно Ҳайдар айтур:

Хожа сўзини қилибон эътимод,
Кести ажуз ўз нимасидин умид.

Ва лекин яхши келмас. Магар зарурат ҳолатида ридфнинг такрори ҳам вожибтур. Ва араб қавлида (34^б) бу ғазалда аввалғи байтта ридф «вов» келса, сўнги байтта «ё» келса раводур, нетокким уд ва ийд бўлғай.

Вале аҷам қошинда бу тариқа раво эрмас. Ғазалнинг аввалинда ридф «ё» келса, охиргача «ё» қилурлар. Агар «вов» келса — алиф ва маъруф келса — маъруф ва мажҳул келса — мажҳул. Ва мунунг бирла қайднинг ижтимои порсийда олти ҳарф бирла воқеъ бўлурким, у Х, Р, С, Ш, Ф, Н турур. «Хо» алиф бирла сохт ва бохт; «хо» «вов» бирла сўхт ва дўхт; «жо» ва «ё» — рехт ва бехт; «ро» ва «алиф» — корд ва орд ва «син» ва «алиф» — рост ва кост; «син» ва «вов» — дўст ва пўст; «син» ва «ё» бист ва кист; «шин» ва алиф — дошт ва кошт; «фо» ва

«алиф» ёфт ва тофт; «фов» ва «вов» кўфт ва рўфт; «нун» ва «алиф» — бонг ва донг.

Ва бу қофияларнинг баъзиси маъмулдур. Асли қофия бирла рост келмас.

Дахил ул ҳарфни айтурларким, равий бирла таъсиснинг аросинда келур. Вале анинг такрори лозим эрмас. Аъни бир байтда ўзга ҳарф келур. Ва яна бир байтта ўзга, нетокким **тоҳир** ва **қосир** бўлғай. Мисоли бу:

Эй бўлди сенинг шонингда ҳусн этти нозил,
Йўқтур парию ҳурда бу шаклу шамойил.

Мисоли дигар. Камол айтур:

Эй зоти ту бо зуҳури олам,
Чун хилқати Мустафо-у Одам.

Мунда равий «мим»дур. Ва дахил «лом» ва «дол». Ва бу алифтин ўзга ҳар ҳарфдин бўлур. Ва бу таъсисдин бошқа келмас.

Таъсис ул ҳарфни айтурларким, қофиянинг ҳарфининг аввалинда келур. Бу тўққиз ҳуруфнинг оғози андиндур. Ва бу алифтин ўзга ҳарф бўлмас доим, нетокким: **олим** ва **ҳоким** бўлғай. Мисоли будур:

Чун сенда бор, эй ҳур, чунин шаклу шамойил;
Валлоҳки, пари кўрса, бўлур жон била мойил.

Мисоли дигар. Шайх Муслиҳиддин Саъдий айтур:

Эй рўйи ту офтоби олам,
Ангуштнамои насли одам.

Ва бу байтта таъсис «алиф»тур. «Лом» ва «дол» дахилдур. «Мим» равийдур. Ва таъсис икки навъ бўлур. Ва бир навъи улким, бир лафзда воқе бўлур. Они муттасил дерлар, нетокким оқил бўлғай. Ва бир навъ улким, икки лафзда воқеъ бўлур, нетокким дар ё дил бўлғай.

Ва мунинг қондаси улдуким, матлаъда риоят қилса. Барча байтта охирига риоят вожибдур. Ва араб шоирлари қошинда шеърнинг матлаинда таъсис агар муттасил келса, охиргача риоят қилурлар.

Ва агар мунфасил келса, риоятин лозим тутмаслар. Ва Ажам шоирларидин баъзи таъсисни, хоҳ муттасил бўлсун, хоҳ мунфасил, вожиб (35^о) тутмаслар.

Ва лекин аксар фусаҳонинг иттифоқида таъсиснинг аъмоли шарттур. Ул жиҳаттинким, шеърга зийнат бағишлар.

Фасл. Бу тўққиз ҳуруфнинг ижтимои бир қофияда кам воқеъ бўлур. Улким имкони дур, мисолин кўргузоли:

Равийи ялғуз: гул ва булбул.

Равий ва васл: гулаш ва булбулаш,

Равий ва васл ва хуруж: гулҳо ва булбулҳо.

Равий ва васл ва хуруж ва мазид: гулаташ ва булбулаташ.

Равий ва васл ва хуруж ва мазид ва ноира: гулҳояш ва булбулҳояш.

Қайд ва равий ва васл: гуфтам ва суфтам.

Қайд ва равий ва васл ва хуруж: гуфтамаш ва суфтамаш.

Қайд ва равий ва васл ва хуруж ва мазид: гуфтастам ва суфтастам.

Қайд ва равий ва васл ва хуруж ва мазид ва ноира: гуфтамашон ва суфтамашон.

Ридф ва равий: камол ва хаёл.

Ридф ва равий ва васл: **камолаш ва хаёлаш.**
Ридф ва равий ва васл ва хуруж: **камолот ва хаёлот.**
Ридф ва равий ва васл ва хуруж ва мазид ва ноира: **камолотаст**
ва **хаёлотаст.**

Таъсис ва дахил ва равий: **комил ва восил.**
Таъсис ва дахил ва равий ва васл: **комилаш ва восилаш.**
Таъсис ва дахил ва равий ва васл ва хуруж: **комилҳо ва восилҳо.**
Таъсис ва дахил ва равий ва васл ва хуруж ва мазид: **комилҳош**
ва **восилҳош.**

Таъсис ва дахил ва равий ва васл ва хуруж ва мазид ва ноира:
комилҳост ва восилҳост.

Ридф ва қайд ва равий: **сохт ва пардохт.**
Ридф ва қайд ва равий ва васл: **сохташ ва пардохташ (36^a).**
Ридф ва қайд ва равий ва васл ва хуруж: **сохтим ва пардохтим.**
Ридф ва қайд ва равий ва васл ва хуруж ва мазид: **сохтимаш ва**
пардохтимаш.

Ридф ва қайд ва равий ва васл ва хуруж ва мазид ва ноира: **сох-**
тамашон ва пардохтамашон.

Таъсис ва дахил ва қайд ва равий: **монанд ва хешованд.**
Таъсис ва дахил ва қайд ва равий ва васл: **монандаш, хешовандаш.**
Таъсис ва дахил ва қайд ва равий ва васл ва хуруж: **монандаст,**
хешовандаст.

Таъсис ва дахил ва қайд ва равий ва васл ва хуруж ва мазид:
монандаст, хешовандаст.

Таъсис ва дахил ва қайд ва равий ва васл ва хуруж ва мазид ва
ноира: **монандасташон, хешовандасташон.**

Таъсис ва дахил ва ридф ва равий: **Ҳомун ва қонун.**
Таъсис ва дахил ва ридф ва равий ва васл: **Ҳомунаш ва қонунаш.**
Таъсис ва дахил ва ридф ва равий ва васл ва хуруж: **ҳомунаст ва**
қонунаст.

Таъсис ва дахил ва ридф ва равий ва васл ва хуруж ва мазид:
Ҳомунош, қонунош.

Таъсис ва дахил ва ридф ва равий ва васл ва хуруж ва мазид ва
ноира: **Ҳомунҳост ва қонунҳост.**

Таъсис ва дахил ва ридф ва равий ва васл ва хуруж ва мазид
ва ноира: **Ҳомунҳо ва қонунҳо.**

Таъсис ва дахил ва ридф ва қайд ва равий: **омухт ва восухт.**
Таъсис ва дахил ва ридф ва қайд ва равий ва васл: **омухтам ва**
восухтам.

Таъсис ва дахил ва ридф ва қайд ва равий ва васл ва хуруж:
омухтамаш ва восухтамаш.

Таъсис ва дахил ва ридф ва қайд ва равий ва васл ва хуруж ва
мазид ва ноира: **омухтамаш (36^b) ва восухтамаш.**

Ва буларнинг жамъи бирла қофияда бас мушкилдур.
Агар воқеъ бўлса, бу тариқа бўлур. Ва лекин айбдин холи бўлмас.
Мисоли бу:

Гў он, ки то ман ин ҳунар омухтамаш,
Дар ҳар дақиқа лаҳзае восухтамаш,

Фасл. Устодлар бу тўққуз ҳуруфдин бошқа равийдин ё ридфдин
ё таъсисдин бурун бир ҳарфни илтизом қилурлар. Агарчи лозим эрмас
ва ҳар қофияда такрор қилурлар. Ва мун «лузуму мо ло ялзаму» ўқур-
лар, нетокким: **кабир ва абир бўлғай.**

Мисоли бу турур:

Сарв десам қаддини, сарв узра ким кўрди самар?
Қаддига қуллуқ учун бағлоди белга не камар.

Зулф ичинда кўргали юзунгни бурур меҳр ила
Ҳар кеча то субҳ эшикинда асас янглиғ қамар.

Ва бу рубойда равий «ро» (р) дур. Ва мунда «мим»ни илтизом қилибтур. Ва агар «мим»ни илтизом қилибтур. Ва агар «мим»ни келтурмаса ҳам, **гузар** ва **зарар** ул қофия бирла рост келур.

Мисоли дигар. Камолиддин Исмоил Исфаҳоний айтур:

Хайли баҳман расиду ботил кард
Тоби хуршиду қуввати гармо.
Обро тахтабанд кард завол,
Шоҳҳо кард жомҳо яғмо.
Гашт чун зари пухта шуълаи нор,
Гашт чу сийми хом сафҳаи мо.
Мениҳад барф аз савоиқ раъд,
Панба дар гўш саҳраи само (37^а).
Гашт мафар дил дар вилояти боғ,
Қуввати номия зи шуғли намо.
Ҳама гаштанд офтобпараст;
Сафҳойи замона-у ҳукамо.

Ва бу шеърдаким, равий «алиф»тур, ондин бурунким «мим»дур, илтизом қилибтур. Агар «мим» бўлмаса, тақи **пайдо** ва **дарё** ва **анқо** қофияси алар бирла рост келур, нетокким Хожа Камол бу қофияда кўргузур:

Жаҳони пур зи мақсудаест, роҳи равшану пайдо.
Дариго, ташна лаб хоҳим мурдан дар лаби дарё.
Мағў к-асҳоби дил рафтанду шаҳри ишқ шуд холи;
Жаҳони пурсамаш Табрези марди гў чу Мавлоно.
Гарат донишгани илми хуруфаст орзу, сўфи,
Нухуст афъоли неку кун, чи савдо з-хондани асмо.
Касе к-аз талъати хуршид жуз гарми намедонад,
Дило, махзур медораш, ки дорад дийдае аъмо.

Бу тариқани араб шуароси эънот⁶² тақи дерлар.

Фасл. Ул олти ҳаракотким, зикр қилдуқ, ул итлоқдур. Ул равийнинг ҳаракатидур, нетокким: **гулаш** ва **булбулаш**. Ва мунга ихтилоф жойиз эрмас, магар равийнинг мо баъди ҳуруфи иллатин бўлса, ул айбтур, нетокким **сархушо** ва **махвашо**.

Ва равийнинг нафсининг ихтилофин икфо ўқурлар. Бу бағоят шанеъдур*, нетокким: **ихтисот** ва **эътимод** ва **хос** ва **ос** бўлғай.

Иккинчи тавжеҳдур. Ул равийи муқаййаднинг мо қаблининг ҳаракатидур, нетокким (37^б): бар ва дар бўлғай. Ва мунунг ихтилофин **ижоза** дерлар, нетокким: **дар** ва **зар**, **махрам** ва **анжум**.

Учинчи ишбоъдур. Ул равийи мутлақнинг ҳаракатидур, нетокким: **гулаш** ва **дилаш**. Ва мунунг ихтилофин ҳам ижоза дерлар, нетокким: **дилаш** ва **гулаш** турур. Ва ижозани Ахфаш⁶³ алайҳа раҳма айб тутубтур. Ва лекин Халил раҳматуллоҳ алайҳа қавли бирла тавжеҳнинг ихтилофи айбтур. Ва ишбоънинг ихтилофи раводур, нетокким мисоле Мавлоно Жалолиддин Румий айтур — алайҳа раҳма:

Маснавийи мо дўкони ваҳдат аст.
Ҳар чи бини ғайри воҳид, он бут аст.

⁶² Эънот — қийин, мураккаб шеърин санъат.

* Шанеъ — қўпол.

⁶³ Ахфаш — машҳур араб тилшуноси.

Ҳизвундур. Ул ридфнинг моқаблининг ҳаракатидур, нетокким: **Тус** ва **кўс ё зайн ва дайн**. Ва мунинг ихтилофин иқво ўқурлар, нетокким: **дайн** ва **зайн** турур. Ва бу араб қошинда раводур. Ва ажамнинг кўп-рагининг қошинда айбдур. Фаамо баъзилар агар ридф вов бўлса, ихтилофин жоиз тутубтурлар. Мисолин Мавлоно Асадий айтибтур:

Ҳар вазиру муфтию шоир, ки ў Тусий бувад.
Чун Низомулмулк Ғаззолийу Фирдавсий бувад.

Ва ридфнинг нафсининг ихтилофин **санод** дерлар. Ул араб қошинда раводур ва ажам олдинда айбдур, нетокким: **уд** ва **ийд** турур.

Бешинчи растур. Ул таъсиснинг мо қаблининг ҳаракатидур, нетокким: **фозил** ва **оқилдур**. Ва мунга ҳам (38^а) ихтилоф воқеъ бўлмас.

Олтинчи нафодтур. Ул васл ва хуружнинг ҳаракот ва саконотидур. Ва мунга тақи ихтилоф воқеъ бўлмас. Агар бўлса, тақи қабоҳатдин холи эрмас.

Қофияда яна бир айб бўлур. Они ийто ўқурлар. Ул икки навъ бўлур: **жалий** ва **хафий**: «**Жалий**» улким, **неқутар** ва **мушаққақтар**: **хунарвар** ва **номвар**.

«Хафо» улким: **гулоб** ва **селоб**, **гулхор** ва **лолазор**, **ано** ва **бино**, Ва булар бағоят айбтур.

Фасл. Ҳар шеъркеим, анга икки қофия келтурсалар, они зулқофиятайн ўқурлар. Мисоли бу тариқадур:

Эй лаблари ақиқ, тиши дур, сўзи шакар,
Гар офтоб боқса юзунга, кўзи қамар*.

Бир қофия **сўзи** ва **кўзи** лафзи, бир қофия **қамар** ва **шакар**.

Ва ул жамоатеким, ҳарфи равийни қофия тутубтурлар, аларнинг эътибори бирла бу байтни зулқофиятайн деса бўлур. Мисоли дигар. Рашидиддин Ватвот айтур:

Эй аз макорими ту шуда дар жаҳони хабар,
Афганда аз маҳобати ту осмони саҳар.
Соҳибқирони мулки бар тахти хисрави:
Ҳаргиз набуда мисли ту соҳибқирони дигар.
Гети забон кушоду ба мадҳ буд фалак,
Баста зи баҳри хидмати ту бар миёни камар.
Бо роҳи пиру бахти жавони кардаанд,
Андар паноҳи жони ту пиру жавони муқаррар.

Фасл. Бу тўққуз ҳуруфким, зикр қилдук, андин бошқа қофиядин сўнгра келтурурлар (38^б) ким, они радиф дерлар. Ва бу ажам шуаросининг махсусидур ва муни араб билмас. Ва бу анингтеқ бўлурким, бир ғазалда бошдин — аёқ ҳар байтнинг охиринда қофиядин сўнгра бир калимани такрор қилурларким, барчаси сурат ва маънода муттафиқ бўлғай.

Ва радиф агарчи шеърда лозим эрмас, вале андин шеърга оройиши тамом ҳосилдур. Ва араб қошинда ҳар шеъркеим, анда ридф ҳарфи бўлса, они **мураддаф** ўқурлар. Ва ажам қошинда ҳар шеърдаким радиф бўлса, они **мураддаф** дерлар. Мисоли бу тавр:

Боди сабоки, зулфини гул уза тор-тор этар,
Сабру қарору тоқату ақлни беқарор этар.

* Қамар — қамашар.

Мисоли дигар. Хоқоний айтур:

Мо фитнаи бар туему ту фитна бар оина,
Моро нигоҳ дар ту, туро андар оина.
То оина жамоли ту диду ту рӯйи хеш,
Ту ошиқи худи, зи ту ошиқтар оина.

Бу шеърда оина лафзиким муқаррардур — радифтур. Маҳмуд айтур:

Зулф аз рухи дилистон барандоз;
Расми гулу гулистон барандоз.
Як ханда фидойи оламии кун;
Бунёди ғам аз жаҳон барандоз.

Мисоли дигар. Ваҳид айтур:

Эй дӯст, ки дил зи банда бардоштаи.
Некӯст, ки дил зи банда бардоштаи (39).
То бишнидаст менагунжад душман,
Дар пӯст, ки дил зи банда бардоштаи.

Ва бу рубойда дӯст ва некӯст ва пӯст қофиядур, ўзгаси радифтур.

Фасл. Агар икки қофия бирла радиф келтурсалар, они зулқофиятайни мураддаф ўқурлар. Мисоли ту тариқа:

Олса ниқоб, юзи қамарни хижил қилур;
Тўкса жўллоб*, сўзи шакарни хижил қилур.

Мисоли дигар. Бисотий айтур:

Ба санубари қади дилкашаш агар, эй сабо, гузаро куни,
Чи шавад агар зи сари сафо ба мани гадо хабаре куни.

Мунда сабо ва гадо бир қофиядур. Гузаре ва хабаре бир қофия. «Куни» лафзиким, муқаррардур, радифтур. Ва агар радифни икки қофиянинг аросинда келтурсалар, они маҳжуб дерлар. Ва ҳожиб тақи дерлар. Мисоли бу таврдур.

Қадинг санубару моҳитобон эрур юзунг;
Оғзинг эрур садафу дурри ғалтон эрур сўзунг.
Қошинг карашма бобида гар бўлса беназир,
Зулфунг қароқчи, жодуйи фаттон эрур кўзунг.

Мисоли дигар. Рашидиддин айтур:

Фитна шуд болойи сарв аз қадди ёр андар Эрам:
Зишт шуд аз рӯйи ў неку нигор андар санам.
Гар алам, гар даст бар дебойи рух, зулфи сиёҳ,
Ҳалқа аз баҳри чи дорад сад ҳазор андар алам.
Гар пароканда бибини зулфи ўро кард рух.
Зулмат андар нур пиндори-ю нор андар Залам (39^б).

Мисоли дигар. Шайх Низомий айтур:

* Жўллоб — ширин сув, қизил рангдаги ичимлик.

Чунон к-аз хонданаш фаррух шавад рой,
Зи мушк афшонданаш Халлух шавад жой.

Мисоли дигар. Рашид Ватвот айтур:

Эй шоҳи жаҳон, бир осмон дори тахт,
Сустист аду то ту камондори сахт.
Ҳамлаи сабук ори-ю гарондори лахт,
Пири ту ба дониши жавондори бахт.

Бир тариқа шеър бўлурким, анда қофия бўлмас. Ҳар байтнинг охиринда радиф-ўқ келтурурлар. Они ҳарора ўқурлар. Мисол: бу га риқ бўлур:

Эй сўзи қанду эрни мул, дасти манасти доманат,
Зулфи бинафша, юзи гул, дасти манасти доманат.
Зухра-ву ою, Муштари, ҳуснунга бўлди муштари,
Қайдаки бўлсанг, эй пари, дасти манасти доманат.
Қилмоғил асру кўп ситам хаста кўнгулга, қил карам,
Бўлса қиёмат, эй санам, дасти манасти доманат.
Мунчаки ўртадинг мени, эй кўзи шўхи кофарин,
Яъники, қўйгомен сени дасти манасти доманат.

Мисоли дигар. Ҳақими номи Шайх Санойи айтур:

Эй кавкаби аъло, даржи васлати хиромасту хараж,
Эй рукни тоат, ҳам чу ҳаж, ас-сабру мифтоҳул-фараж.
Токай кашам бедод ман, токай кунам фарёд ман,
Рўзе биёбам дод ман, ас-сабру мифтоҳул-фараж.
Одам, ки мерафт аз беҳишт аз макри он малъуни зишт,
Меғуфту дар дил менавишт ас-сабру мифтоҳул-фараж.
Усмон, ки Куръон жамъ кард, торик жаҳон чун шамъ кард;
Гуфтори ҳақро самъ кард ас-сабру мифтоҳул-фараж.

Давоми бор.

МЕРОС

ШАИХ АҲМАД ХУДОЙДОД ТАРОЗИИ

ФУНУН УЛ-БАЛОҒА⁶⁴

III. АЛ-ФАНИ-УС-СОЛИС ФИС-САНОЕЪ-ИШ-ШЕЪР

Билгилки, ҳар ақсоми саноат ва анвои балоғатким, фусаҳо ва булаҳо аросинда мўътабардур, мажмуъни жамъ қилиб, ҳар бир санъатқа туркий лафз бирла мисол келтуруб ва кечган зурафо ва шуаронинг бу саноат бирла тазйин қилгон арабий ва форсий назм ва наср сўзлариндин назир келтурдук. Ва баъзи ерда «Қаломни мажид»тин ва Расул алайҳиссалом ҳадисидин нақл қилдуқ.

Ва мажмуи саноеъким, балоғат аҳли эътибор қилурлар, бу турур: тарсеъ, тарсеъ маат-тажнис, тажниси том, тажнис-уз-зойид, тажнис-ун-ноқис, тажнис-ул-мураккаб, тажнис-ул-мукаррар, тажнис-ул-мутарраф, тажнис-ул-хат, тасҳиф, ташбеҳи мутлақ, тажбеҳ-ул-машрут, ташбеҳ-ул-киноят, ташбеҳ-ут-тасвийт, ташбеҳ-ул-акс, ташбеҳ-ул-измор, ташбеҳ-ут-тафзил, тафсир-ул-жало, тафсир-ул-хафо, тазмин, тазмин-ул-муздаваж, тансиқ-ус-сифот, таъкид-ул-мадҳ бимо юшбихуззам, таржима, таажжуб, тажоҳил-ул-ориф, хаёл, ихом ва ихом-ут-том, ашкол, эънот, нбдоъ, ирсол-ул-масал, ирсол-ул-масалайн, игроқ фис-сифат (40^а), иштиқоқ, илтифот, интибоҳ, иқтибос, истифҳом, истидлол, истидрок, истиора, мақлуб-ул-баъз, мақлуб-ул-қулл, мақлуб-ул-мужаннаҳ, мақлуб-ул-муставий, мутазод, мурут-ун-назир, мутаносиб, мутародифи матлун, мусалсал, мутазалзал, мухтамл-уз-зиддайн, муважжаҳ, мукаррар, малеҳ, мукаррар-ул-қабих, мақтаъ, мавсил, мушажжар, мураббаъ, муламмаъ, мужаррад, мувашшаҳ, муаммо, мағлата, луғз, рақто, хайфо, бароати истеҳлол, радд-ул-матлаъ, радд-ул-фажр, алас-садр, лаффу нашри мураттаб, лаффу нашри мушавваш, тард-ул-акс, ҳашв-ул-малеҳ, ҳашв-ул-қабих, ҳашв-ул-мутавассит, сажъ-ул-мувозана, сажъ-ул-мутаворий, сажъ-ул-мутарраф, сеҳри ҳилол, сиеқ-ул-эъдод, саволу жавоб, жамъ-ул-муфрад, ташбеҳ-ул-муфрад, тариқ-ул-муфрад, жамъ-ун ма ат-тафриқ ват-тақсим, калом-ул-мужомеъ, ҳусн-ул-матлаъ, ҳусн-ул-тахаллус, ҳусн-ут-таълил, ҳусн-ут-талаб, ҳусн-ул-мақтаъ, ат-тарзеҳ.

Эй хидматинг фалакка эрур фарзи мустадом;

Эй тоатинг малакка эрур фарз субҳу шом.

Тарсеъ луғатта олтун, кумушга жавоҳирни ўрнатмоқни айтурлар. Ва истилоҳ бирла тарсеъ ул бўлурким, ҳар калимаким, аввалги мисрада келур, сўнгги мисранинг ҳар калимасин ул калималарнинг муқобаласинда келтуруб, вази бирла мувофиқ ва лафз бирла муттафиқ ва охир ҳарф бирла муттаҳид қилурлар, нетокким «Қаломни мажид» ва «Фурқони ҳамид»та келибтур (41^а):

«Минал-аброра лафи наъим

Ва иннал-фужжора лафи жаҳим».

⁶⁴ Давоми. Боши ўтган сонларда.

(Яхшилар жаннатийдурлар, бузуқлар дўзахий).

Ва яна бир ерда келурким:

«Инна илайна иё баҳум, сумма анна аълайна ҳисобаҳум». (Зеро, ёлғуз ўзимизга қайтишлари бордир. Сўнгра уларни ҳисоб-китоб қилиш ҳам ёлғиз бизнинг зиммамиздадир).

Тарсе «инна илайна» ва «инна аълайна» ва «иё баҳум» ва «ҳисобаҳум»дур.

Мисоли дигар. Рашид Ватвот айтур:

Ҳеч дарди ба ту, эй мояи дармон мирсод,
Ҳеч карди, ба ту, эй чашман ҳайвон мирсод.

Мисоли дигар. Расул алайҳис-салом:

«Ман аътоъа қазабаҳу азоа адабаҳу». (Ғазабига итоат қилган киши адабини зоеъ қилибди).

Араб фозилларидин айтур: «Ал-оқилу яфтохиру бил-ҳимомилоъ-лийа, ло биримамил-болийа». (Оқил олий ҳимматлиги билан фохрланади, ташландиқ жасади билан эмас).

Мисоли дигар. Араб фасеҳларидин айтур:

«Ё боқиял-фаҳри сумма ё сониял-баҳри хасми антал-муқаддам, фил-ҳудо, анто муаззам фил-умам». (Эй фаҳри боқий зот, эй хусумат денгизини жиловловчи, сен ҳидоятда муқаддамсан, халқ ичра муаззамсан).

Мисоли дигар. Устоди комил Рашид Ватвот айтур:

Эй мунаввар ба ту нужуми жалол,
Эй муқаррар ба ту русуми камол.
Дар каромат туро набуда назир,
Дар шаҳомат туро набуда ҳамол.
Ад масойиб риқоби туст паноҳ,
Аз навойиб жаноби туст мод.
На малакро зи тоати ту малом,
На фалакро зи хидмати ту малол.

Мисоли дигар. Салмон айтур:

Эй дар ҳавойи меҳнат зарроти кавн гарде,
В-ей аз сафойи чеҳрат жанноти адн варде.

Ал-тажнисот. Тажнис ул бўлурким, шоир байт ичинда икки калима келтурурким, бири-бирининг жинси бўлгай бир важҳдин. Ва бу санъат етти навъ бўлур:

Тажниси том (41^о):

Ногоҳ йўлуқти бир қаро кўзлук, янгоқи ол,
Олди кўнгулни ишва била кўргузуб юзи ол.

Бу навъ анингтеқ бўлурким, бир байт ичинда икки калима келтурурларким, бири-бирига суратта мувофиқ ва маънода мухалиф бўлур. Мисолин араб фусаҳосидин айтур:

«Ал-маръатус-салигату ҳаййатун-тасъо, модомат ҳаййитан тасъо». (Пасткаш аёл илондек ҳаракат қилади, модомики тирик экан, шарманда қилади).

Мисоле Хожа Камол айтур:

Хоки поят бар сарам тожи Кай аст,
Инчунин сар кай бувад муҳтожи тож.

Мисоли дигар. Хожа Салмон айтур:

Ту дар ҳижоб зи чашми чу моҳе андараест,
Манам асири зулфат, чу моҳе андараест.

Мисоли дигар. Хожа Қамол айтур:

Рухат гулбарги худ рӯ менамояд;
Дар ӯ аз равшани рӯ менамояд.

Ал-тажнис-ул-зойид:

Холи бўлмон йиғламоқдин хол учун,
Нола қилмоқдин вужудум бўлди нол.

Бу санъат анингтеқ бўлурким, ул икки калимаки, бири-бирининг жинсидур. Ҳуруфи «то» муттафиқ ва ҳаракатда мувофиқ бўлур. Фааммо бирисининг охиринда бир ҳарф зиёда бўлур, нетокким: хол ва холи, нол ва нола. Ва муни мазийл тақи ўқурлар. Мисолин араб фа-сиҳлариндин айтур:

Хува ҳомин ҳамилун ли аъбоул-умур,
Ва кофин кофилун ли масолиҳил-жумхур.

(У ҳомийдур, ишларнинг оғирлигини кўтаргувчидир ва у кифоя қил-гувчидир. Умумнинг фойдасига кафилдур).

Мисоли дигар. Муиззий айтур:

Эй аз бари ман дур, ҳамоно хабарат нест,
К-аз мўя чу мўе шудам, аз нола чу ноле.

Қавом Ганжавий айтур (42^a):

Нолам аз ишқи он санам шабу рўз,
Ийнак аз нола гаштаам чун нол.

Мисоли дигар. Хожа Ҳофиз Шерозий айтур:

Агарчи бода фараҳбахшу бод гулбез аст,
Ба бонги чанг махўр май, ки мўҳтасиб тез аст.

Ал-тажнис-ун-ноқис:

Бизга бор жаврунг вафодин яхшироқ,
Қилмоғил, эй турк, бу одатни тарк.

Бу навъ анингтеқ бўлурким, ул икки лафзким, бири-бирининг му-тажонисидур. Ҳуруфи «то» муттафиқ бўлурлар ва ҳаракатта мухта-лиф, нетокким: турк ва тарк.

Мисоли дигар. Расули алайҳис-салом ҳадиси:

«Аллаҳумма камо ҳассанта халиқи фа ҳассин хулқи» (Эй Оллоҳ, яратилишлигимни яхши қилганингдек, хулқимни ҳам яхши қилгин).

Араб булагосидин айтур:
Аддийну юҳдимуд-дийна.

(Дин динни бекор қилади).

Мисоли дигар. Маозубну Жабал айтур:

«Жуббатул-барди жаннатул барди».

(Қишки кийим — қиш жаннатидир).

Мисоли дигар. Форсий наср:

Роҳ кашанда ва гармой кашанда.

Мисоли дигар. Хожа Салмон айтур:

Ганжи харобат агар маскани мо шуд, чи шуд?
Ганжи ду олам ба нақд дар дили мискини мост.

Мисоли дигар. Носир айтур:

Носир он рӯз, ки чун гарди ҳавойи гардад,
Гарди ӯ гарди сари кӯйи шумо хоҳад буд (42⁵).

Мисоли дигар. Хожа Камол айтур:

Абр дурҳои Адан пеши гулу савсан кашид,
Бод дарҳои чаман бар рӯйи гулбӯён кушод.

Мисоли дигар. Хожу айтур — Расул алайҳис-салом наътида:

Соидини арширо сабтии маъсумат савор,
Бодпойи шаръро амини маъсурат савор.

Мисоли дигар. Хожа Камол айтур:

Гар бад-ин қомату рухсор ба гулзор ойн,
Сарв по дар гилу гул сар ба гирибон монад.

Мисоли дигар. Устоди шуаро Фирдавсийи Тусий айтур:

Бифармой то рахшийи зин кунанд,
Дам андар дами нойи заррин кунанд.

Ал-тажнис-ул-мураккаб:

Сочи савдосидур бозор бизга,
Насими, эй сабо, бозор бизга.

Бу анингтеқ бўлурким, ул икки калимаки; бирининг жинсидур, бириси икки лафздин мураккаб бўлур. Ва мунда сўнгги бо зор мураккаб турур. Мисоли дигар. Қавомиддин Ганжавий айтур:

Бевафойи ту меҳри жон ночиз,
Бо ҳавойи ту меҳрижон чу баҳор.

Бу тажнис икки навъ бўлур. Бириси улким, хат ва лафз бирла мувофиқ бўлур, нетокким зикр қилдуқ (43^а). Ва бириси улким, лафзда мувофиқ бўлур ва хатда «то» бўлмас. Ва муни логайр тажниси мафруқ дерлар. Мисоли бу тарз:

Юзунг мисли қачон гулзор бўлғай?
Ки булбул ошиқу гул зор бўлғай?

Мисоли дигар. Араблардин айтур:

«Кунту атмау фи тажри бика,
Матоёл жаҳли тажри бика».

(Мен тажрибакорлигинг хусусида умид қилардим;
Бироқ нодонлик арвалари сени олиб кетмоқда экан).

Мисоли дигар. Салмон айтур:

Эй гули рухсори ту бурда зи рўйи гул об,
Суҳбати гулро раҳо карда ба бўят гулоб.

Мисоли дигар. Мавлоно Низорий айтур:

Сарви болое, ки дорад бар сару сарв офтоб,
Офати дилҳост в-андар дийдағони офт об.

Ал-тажнис-ул-мукаррар. Мисоли:

Қоматинг савдоси ёлгуз сарвни куйдурмади,
Ол янгоқинг ҳайратидин йиғлади гулзор зор.

Бу анингтег бўлурким, байтнинг ажзинда икки лафз келтурур:
бири-бирига пайваста ва аввалги лафз сўнги лафздин ортуқ бўлур ё
бўлмас. Нетокким: гулзор — зор.

Мисоли дигар. Араб фасихлариндин айтур:

«Ан-набизу биғайрин-ниам ғаммун,
Биғайри дисам саммун».

(Хурсандчиликсиз ичилган шароб ғамдир,
Думба ёғсиз (ичилган шароб) — заҳардир).

Мисоли дигар. Расул алайҳис-салом ҳадисидин:

«Ман талаба шайъан ва жадда важада ва қараъа бобан ва лаж-
жа валажа». (Кимки бир нарсани истаса ва ҳаракат қилса, топади.
Кимки бир эшикни қоқса ва суйкалса, киради).

Мисоли дигар. Носир айтур (43^о):

Бар фалак аз барқи беғаш бурда ҳафт авранг ранг;
Дар саҳар аз сийми тийри ў. шуда Баҳром ром.

Мисоли дигар. Мавлоно Шараф Яздий айтур:

Ақиқе шуд аз хун ба фърсанг санг,
Фурӯ рехт аз чарх харчанг чанг.

Мисоли дигар. Низорий айтур:

Нест кас... (?) ёқути шаккарбор бор,
Ҳаст шаккарбори ёқути ту, эй айёр ёр.

Мисоли дигар. Мавлоно Сақкокий айтур:

Солди куйган кўнглума ул энглари гулнори нор,
Бўлмади ҳаргиз манга ул дилбари айёр ёр.

Ал-тажнис-ул-мугарраф:

Эшитмадим нечаким кездим офоқ,
Кўзи, қошидин ўзга ерда офот.

Бу анингтег бўлурким, ул икки калимаким мутажонисдур, барча ҳуруфта мувофиқдур ва охир ҳарф «то» муҳолиф, нетокким: офоқ ва офот.

Мисоли дигар. Маозубну Жабал айтур:

«Ал-хоину-хойифун». («Хоин-хавфлидир»).

Мисоли дигар. (Араб) фусаҳосидин айтур:

«Ал-хайрул-мақсуду бинавосил хайли».
(«Қасд қилинган яхшилик одамлардан узоқлашиш орқали юз беради»).

Мисоли дигар. Ажам зурафосидин айтур — наср:

Дили карим аз озори ози ўст.

Мисоли дигар:

Аз шарори тиф буди подшоҳонро шароб,
В-аз таоми рамҳ буди хоксонро таом.

Ал-тажнис-ул-хат. Мисол:

Хатосиз элтти сабо тори зулфидин бўе,
Ки мушк оҳусига Чини Хўтанни тор-тор этти (44^a).

Бу анингтег бўлурким, ул икки калима бир-бирига суратга мушобехдур ва лафзда эрмас. Нетокким: Чин ва Хўтан.

Мисоли дигар «Қаломи мажид»тин:

«Ва сумма яҳсабуна ва ҳум юҳсинуна сунъан».

(Улар нодонликлари сабабли ўзларини чиройли ва яхши амал қилаётган кишилар деб ҳисоблайдилар).

Мисоли дигар. Расул алайҳис-салом ҳадиси:

«Алайка бил-яси мин ан-нос».
(«Одамлардин умидвор бўлавермасликни ўзинга лозим тутгин»).

Мисоли дигар. Қиссахонлар айтурлар — разм санъати:

Чунон, ки ҳавойи маърака аз гарди сипоҳ сиеҳ шуд,
Ва гўши шаҳр аз бонги кўс кар гашт.

Мисоли дигар. Шараф (Яздий) айтур:

Чу бинавишт шаб фарши зарбафт роғ,
Шуда чарх тўтисифат ҳамчу зог.

Мисоли дигар. Амлаҳ-ул фусаҳо Салмон айтур:

Биё, ки бе лаби лаъли ту кори май хом аст,
Зи акси лаъли ту оташ фитода дар жом аст.

Мисоли дигар ҳам Салмон айтур:

З-ин ҳама ранги муҳолиф, ки даромехтаанд;
Шуд яқинам, ки арз-арз нигори буда аст.

Мисоли дигар ҳам Хожа Салмон айтур:

Ганжист ниҳон дар ин хароба,
Дуррист суман дар ин хизона.

Мисоли дигар. Хожа Камол айтур:

Зи остони ту баргаштанам маҳол буд:
Ғуломият бикунам то маро мажол буд (44^о).

Мисоли дигар. Сақкокий айтур:

Бўстонда гул юзунгга ўзин ҳар дам ўхшатиб,
Бўлмиш арақ то гарқу ҳануз инфиоли бор.

Ва ул хутбаким, амир-ал-мўминин Али карамаллоҳи ваҳҳа Муо-
вия учун тебтурлар:

— Бу илмда бағоят илмдур,
Ва ул хутбанинг муфтаҳи бу турур:

Аззака иззука фасорака фасорақа зуллука фасаллака фаълука
юҳда би ҳазо.

(Азизлигинг ўзингинг азизлигинг, эҳтиёт қилгин, эҳтиёт қилгин;
хорлигинг ўзингинг хорлигинг; қўрққин, қўрққин; феълинг ўзингинг
феълинг, шу билан йўл топасан).

Ат-тарсеъу маат-тажнис. Мисоли бу турар:

Кўргали дармонда дар бозордур,
Кўргали дармондадур, бо зордур.

Мисоли дигар. Унсурий айтур:

Фигони ман ҳама з-он зулфу ғамза маст аст,
Бад-он зиреҳ бибарию бад-он зиреҳи пари.

Бу санъат анингтеқ бўлурким, байтни тамом ҳам тарсеъ қилур-
лар, ҳам тажнис. Мисол. Ганжавий айтур:

Тири ҳархат (?) зи меҳр дийда сипар,
Тири жаржат (?) зи меҳр дийда сипар.

Тарсеъ ҳар неча ўз нафси била баланд поя турур, агар яна ўзга
санъат анга қарин бўлса, ҳануз пурмояроқ бўлур. Мисол. Мавлоно
Рашид айтур:

Бемораму кори зори ту дармони,
Бемораму кори зори ту мони (45^о).

Бу санъат «Фехраст»та тажнислардин муқаддам келибтур. Фаамо бир маслаҳатдин тажнисни тақдим қилдуқ.

Ат-тасҳиф:

Менинг ҳолимни кўрдунгмуки, ғам бирла мувофиқтур.

Бу санъат ул бўлурким, бир лафзининг нуқтасин тақдим ва таъзир қилса, ўзга маъно ҳосил бўлур, нетокким «ҳол»нинг устига нуқта бўлса, «хол» бўлур. Ва «ғам»нинг нуқтасин кеторса, «аъм» бўлур. Мисол. Салмон айтур:

Боди жинони, жони баҳори,
Оби наботи, чанд қарори?

Ва мунинг баъзи ҳарфининг нуқтасин тағйир қилса, ўзга луғат ҳосил бўлур. Мисол Рашид айтур:

Ман гўри туро наёрам, эй хожа, ба наср,
Ту низ баройи мо бари бар сари каср.

Ат-ташбеҳот. Ташбеҳ ул бўлурким, бир нарсага ўхшатурлар. Ва бу санъат тақи етти навъ бўлур, тажнисдек: ташбеҳи муаллақ — ташбеҳи маршрут, ташбеҳи киноя, ташбеҳи тавсия, ташбеҳи акс, ташбеҳи танқис, ташбеҳи тафзеъ, ташбеҳи измор.

Гулгун юзунг фироқида кўзум булут тикин;
Қилди бу ер юзини қамуғ лолазордек.

«Ташбеҳ» луғатта ўхшатмоқни айтурлар. Ва ул нарсаким, ўхшатурлар, «ташбеҳ» дерлар. Ул нарсаким, анга ўхшатурлар, «мушаббаҳ» ўқурлар.

Ташбеҳи танқис ул бўлурким, бир нарсани бир нарсага одоти ташбеҳ бирла ўхшатурлар, нетокким: булут тикин, лолазордек. Ва ташбеҳнинг одоти туркийда дегай: «— Сен фалондур. Ва айтқой:— Сен фалондур. Во соғингай:— Сен фалондур. Ё фалон нарсадек ё фалонга ўхшар: Ё «менгзар», ё «менгизлик», ё «бикин», ё «киби», ё «фалон», ё «расо» янглиғ. Мисоли Жалолий айтур:

Қилур ул кўз ўғурлуқ-ло тутар бурж,
Анингтеким, замона посбони.

Ва порсийда «чун фалонист» ё «монанди фалон аст», ё «пиндори», ё «гўйи», ё «гуфти», ё «кирдор», нетокким, мисол — Бадахший айтур:

Чун занжири нилгуни сар барорад офтоб:
Бар рухи дарёст гўё заврақи заррин таноб.

Мисоли дигар. Рашидиддин Ватвот айтур:

Биёр он май, ки пиндори равон ёқут боисти,
Ва ё чун баркашида, тиғи пеши офтобасти.

Мисоли дигар. Мавлоно Шарафиддин Яздий айтур:

Ҳаргиз касе мадод бад-ин сон нишони барф,
Гуфт, ки луқмаест жаҳон дар жаҳони барф (45°).

Монанди панба дона, ки дар панба таъбия аст.

Ижром қўҳҳо... (?)

Ва одоти ташбеҳ арабийда «коф» ташбеҳдур, ё масал, ё... нетоқим мисолин «Қаломии мажид»тин нақл қилдуқ:

«Ка аннаҳум аъжозу нахлин ховия,
Фаҳал таро лаҳум мин боқия».

(Улар худди чириб, ичи бўшаб қолган хурмо дарахтининг танасидек қулаб, ҳалок бўлиб ётганларини кўрасиз. Бас, улардан бирон омон қолганини кўрармисиз).

Мисоли дигар. «Қаломии мажид»тин:

«Вал-қамару қаддарнаҳу манозила ҳатто аъадакал-уружунул-қадим». (Биз ойни ҳам токи у эски хурмо бутоғи каби бўлиб қолгунича бир неча манзилга белгилаб, тайинлаб қўйгандирмиз).

Мисоли дигар. Расул алайҳис-салом ҳадисидин:

«Ан-насу саваун кааснанил-мишти».
(Одамлар барабардурлар, худди тароқнинг тишларидек).

Мисоли дигар. Насру қиссаҳонлар айтурларким:

«Дар он жанг чандон касе кушта шудки, пушти замин аз хуни куштагон ҳамчун лозазор гашт ва рўйи ҳаво аз найзаи диловарон монанди найстон шуд».

Ат-ташбеҳи муаллақ:

Юзунга ўхшагай бўстон, гулима ул маҳи тобон,
Агар худ бўлса гулда жон, ойда бўлмаса нуқсон.

Бу анингдек бўлурким, бир нарсани бир нарсага ўхшатурлар шарт бирла. Яъни агар мундоғ бўлса ўхшағой. Мисоли араб (фозили...?) айтур:

Хува кад-бадри фи иртифон қадриҳи;
Ва кал-баҳри фи иттисои садриҳи.
Лав канал-баҳру ло ятағаййаруху, моуху,
Вал-бадри до янтақису зияуху.

(У қадрнинг баландлигида ойга ўхшайди. Ва юрагининг кенглигида денгиздек.— Агарда денгизни ўзининг суви ўзгартирмаса. Ва ойнинг нури камаймаса).

Мисоли дигар. Форсий наср: «Фалон чун шераст, агар жанг вори-ди. Ва чун абр аст (46^а), агар гуҳар бориди».

Мисоли дигар. Салмон айтур:

Бе замини остонат осмон...
Осмоний осмонки, ... (?)

Мисоли дигар. Анварий айтур... (?)

Мисоли дигар. Мавлоно Рашидий айтур:

Туи чу моҳ — агар моҳро кулоҳ бошад,
Туи чу сарв — агар савро қабо бошад.
Агар мўре сухан гўяд, агар мўе равон дорад,
Ман он мўри сухангўям, ман он мўям, ки жон дорад.
Агар дарёву дўзахро маконе...
Ман он мўре, ки ў дарёву дўзах дар миён дорад.

Ат-ташбеҳ-ул-киноят:

Гоҳ жоми май ичидин оташе пайдо қилур;
Гоҳ ақиқу лаъл аросинда гуҳар изҳор этар.

Бу анингдек бўлурким, мушаббеҳдин киноят қилурлар. Мушаббеҳ «ба» лафзи бирла. Ва ташбеҳнинг одатин сариҳ келтурмаслар. Мисол. Шайх Низомий айтур:

Ниҳод аз ҳавсала зоғи сияҳпар,
Ба зери парри тўти хояи зар.

Мисоли дигар. Рашид айтур:

Гоҳ бар моҳи ду ҳафта кард мушк ази мадид (?),
Гоҳ мар хуршидро дар голия пинҳон куни.

Мисоли дигар. Қавомин⁶⁵ айтур (46^б):

Ки ту дар рўзу шаб макуни бедор,
Ки ту дар хораи гул куни дийдор.

Мисоли дигар. Шайх Низомий айтур:

Магар шаҳ (?) сиёҳи,
Ки дар оби ҳаёт (?) моҳи.

Мисоли дигар. Амир Хусрав айтур:

.

Мисоли дигар Мавлоно Шарафиддин Яздий айтур — зифоф⁶⁶ сифатида воқеъ бўлбтур:

Даҳон (?) шуд,
Лаб (?) шуд.

Мисоли дигар. Мавлоно Ҳайдар айтур зифоф сифатинда:

Кумуш инжу қилиб гул япроғин рещ,
Асал устинда ори ташлади неш...
Тонг отқунча аёқ тутмоқ, бош урмоқ,
Узук ўйнамоқу бормоқ ёшурмоқ.
Болиқ бўғзиндин оқти дурри ғалтон;
Садаф қурсоғидин сачради маржон⁶⁷.

Мисоли дигар. Шарафиддин Яздий айтур қишнинг сифатида наср (47^а):

⁶⁵ «Қавомиддин» деб ўқиш тўғрироқ бўлса керак.

⁶⁶ Зифоф — тўй никоҳ кечаси.

⁶⁷ Никоҳ кечаси тасвирга бағишланган бу шеърий парча. Муаллиф айтгандек, Ҳайдар Хоразмийнинг «Гул ва Наврўз» достонидан келтирилган бўлиб, асл матида биринчи байтдан кейин келган:

Чу сиймин ҳуққанинг оғзи очилди;
Тўкулди лаълу инжулар сочилди —

байти (Лутфий: Сенсен севарим. Тошкент, 1987, 434-бет) бу ўринда тушиб қолган.

«Дар он зимистони шиддат... ҳаво ба мартабе буд, ки осмон ҳам-
кори пушти санҷоб бар дӯши уфқ кашида буд. Ва замин пайваста
шиками қонм тӯшида». Дар инҷо санъат ҳосил аст ва низ муруот-ун-
назир*.

Ат-ташбеҳ-ут-тавсия. Мисоли бу турур:

Жоно, менинг кўнглум била оғзинг эрур бир заррае,
Ҳам зулфунгуз бирла менинг умрум эрур ялдо тунӣ.

Бу ташбеҳ анингтегк бўлурким, шоир бир ўз сифатин, бир маҳбуб
сифатин олиб, иккисин бир нарсага ўхшатур. Мисоли дигар. Рашидид-
дин Ватвот айтур:

Як нуқта ояд аз дили ману в-аз даҳони ту,
Як мўй хезад аз тани ману зи миёни ту.

Ат-ташбеҳ-ул-акс. Мисоли бу:

Ялдо тунӣ эрур сенинг зулфунг бикин бисёр узун,
Зулфунг тақи ялдо тунӣ янглиғ эрур беҳад қаро.

Бу анингтегк бўлурким, бу нарсани ул нарсага ўхшатурлар. Яна
ул нарсани ёндура бу нарсага ўхшатурлар. Мисоли дигар. Рашидид-
дин Ватвот айтур:

Пушти замин чу рўйи фалак гашта аз салоҳ,
Рўйи фалак чу пушти замин гашта аз ғубор.

Мисоли дигар. Мавлоно Унсурӣ айтур:

Аз сумми маркабон шуда монанди ғор кўҳ,
В-аз шахси куштагон шуда монанди кўҳ ғор (47⁶).
Зи наъли шутурону гарди сипоҳ,
Замин моҳи рўйи, замин рўйи моҳ.

Мисоли дигар. Қиссахонон айтурлар — насер:

«Рўйи осмон аз гарди баҳодирон чун пушти замин тийрамиён
гашт ва пушти замин аз наъли маркабон ба монанди рўйи осмон рах-
шон шуд».

Ат-ташбеҳ-ул-измор. Мисоли:

Эй юзунг кўргач, кўзумни йиғламоқдин йиғларам,
Қўрқарам то гулга заҳмат тегмагай ямғурдин.

Бу ташбеҳ анингтегк бўлурким, бир нарсани бир нимага ўхшатур-
лар пўшида. Мисоли дигар ҳам Хожа Камол айтур:

Гарам ту дил надиҳи, чун зиям зи бими рақиб,
Ки жуз ба санг ман он морро наёрам кушт.

Ва мунинг бирла ташбеҳи киноятнинг аросинда фарқ бу миқдор-
дурким, мунинг аввалги мисраинда мушаббеҳни сарех зикр қилурлар.
Мисоли дигар ҳам Хожа Камол айтур:

Ошиқи нолон даме нагрифт берўяш қарор,
Андалиби зор натвонаст бегулзор нест.

* Муруот-ун-назир — назира боғлаш қондаси.

Мисоли дигар. Атойи айтур:

Банди зулфунгни паришон айла қошинг олдида,—
Ким янги ой кўзга равшанроқ кўрунур кечқурун.

Ат-ташбеҳ-ут-тафзеъ мисоли (48^о):

Жамолингдур сенинг бадри дурахшон,
Ғалат қилдим, эрур хуршиди тобон.

Бу анингтег бўлурким, бир нарсани бир нимага ўхшатқондин сўнгра, яна ондин (қайтар — А. Ҳ.). Мисоли дигар. Шайх Салмон айтур:

Бо дараш гуфтам, ки жудат бе савол охир чарост?
Дар жавобам гуфт:— Бас кун, нест ин жойи савол.

Мисоли дигар. Хожа Камол Хўжандий айтур:

Аз хуруши хастагон гар заҳмате бошад туро,
Ғамзаи беморро фармой то хун кам кунад.

Мисоли дигар:

Бўлди лабинг орзусида бемор Тарозий;
Сен лутф қилиб, бир они сўрдурмадинг, эй дўст.

Мисоли дигар. Саккокий айтур:

Санубароки, сенинг бир лабингда мунча хавос,—
Кин ани сўрса балодин топор жаҳонда халос.

Мисоли дигар. Амир Саййид Насимий айтур:

Дудогинг оби ҳайвондур, мен они сўрмишам Хизре
Ва лекин оби ҳайвони қачон идрок айлар ҳайвон.

Мисоли дигар. Мавлоно Лутфий айтур:

Мунажжим қошу кўзин кўруб айтур,—
Ким ушбу ой бошинда фитналар бор (48^о).

Билгилким, бу санъатларнинг ҳар бирининг шеърга алоҳида зийнати бордур.

Фааммо иҳом бирла хаёлнинг ўзгача ҳолати бор.

Ал-иҳом-ут-гом:

Ярумас бўлди ҳеч айвон ичинда,
Бўюнгни кўргали сарви сарафроз.

Бу анингтег бўлурким, лафзе истеъмол қилурларким, андин уч маъно қўпқой. Ва баъзилар айтурларким, икки маъно ҳосил бўлғай. Иккаласи қарийб. Мисоле Хожа Салмон айтур:

Ҳазор нақш ба дастон бароварам ҳар шаб,
Бад-он ҳавас, ки нигорам ба даст чун ояд.

Ал-ишқол. Мисоли бу:

Дедим:— Эй бўйи алиф, меҳнатӣ қадим бўлди лом;
Гар қотилса лом алиф бирла: не бўлғай? Дерки:— Ло!

Бу санъат анингтеқ бўлурким, шеър ичинда бир иборате келтур-
(ур)ларким, филҳол эшитурга мушкил кўрунғай. Мисоли дигар. Меҳ-
рий... айтур:

Ҳиндуйи холи ту болойи даҳони ту нишаст,
Нуқта зойид шуду жо тангу хирад гуфто: «Қасам!»

Ва баъзилар айтурким, ишколе ул бўлурким, маъноси мушкил
бўлғай. Ба исмоға мавқуф бўлғай, нечукким бу байтнинг маъноси бу
оятқа мавқуфдурким (49^а):

«Ло ядхулуунал — жанната ҳатто ялижал-жамалу фи саммил-
хиёти» (Кофурлар туя игна тешигидан ўтмагунга қадар жаннатга
кирмайдилар).

Байти бу турурким:

Он чи бар ман меравад гар бар шутур буди зи ғам,
Барзаданди кофирон дар жаннатул-маъво алам.

Ал-эънот мисоли:

Жон фидо қил, эй кўнгул, беқолу қил,
Ёр учун қилсанг бу ишни не барор.
Мутрибо, қавлунгни қил қил бирла рост,
«Қол» агар «қил» бирла бўлса, қил барор.

Бу санъат анинг(тек) бўлурким, шеър ичинда бир лафзе такрор
қилурлар, ҳар бирини бир важҳ уза хаёл қилурлар. Мисол. Шайх
Салмон Соважий айтур:

Зи чашмат чашми он дорам, ки аз чашмам наёндози,
Ба хашмонат, ки хашмонам зи чашмони ту менозад.

Мисоли дигар. Хожа Тоҳириддин айтур:

Пур пайкар аст рўйи фалак бар Кумори* чашм (?)
Рўйи сипеҳр гашт пур ва чашм сарбасар.
Як рўйи байн кушода барад сад ҳазор чашм,
Духтар зи рўйи сайр гирифт ихтиёри чашм.

Ва бу қасида олтмиш етти байттур. Ҳар мисрада бир «чашм» ва
рўй келтурур — ҳар бири бир важҳ уза. Мисоле Хожа Қамол Исфа-
ҳоний айтур:

Эй, ки аз ҳар сари мўйи ту дили андар вост,
Як сари мўйи туро ҳар ду жаҳон ним баҳост (49^б).
Даҳанат як сари мўяст ба ҳангоми сухан;
Асари мўйи шигофи ту дари вай пайдост.

Ва бу қасида тўқсон байттур. Ҳар байтта «мўй» келтурур. Мисо-
ле Заҳир Фарёбий айтур:

Эй нигори сангдил, эй лўъбати симинузор,
Меҳри туст андар дилам чун сийм дар санг устувор.

* Кумор (арабча қимор) — ўзига хос эшак ўйини номи; Ҳиндистондаги бир
шаҳар номи (Қаранг: «Ғисс ул-луғот». Жилди 2, Душанбе, 1988. С. 144).

Сангдил ёрею симинбар нигору меҳри туст,
Ҳамчу нақши сийм дар санганд дили ман пойдор.

Ва баъзининг қошида эънот ул бўлурким, қофиянинг аросинда бир-ҳарфни риоят қилурлар. Мунунг яхши шарҳини қофия баҳсинда келтуруббиз. Ва муни «лузуми мо ло ялзаму» тақи дерлар. Мисоли бу турур:

Хидматинда, эй кўнгул, найдек камар —
Бағлогил маҳкамки, топқайсен самар.

Мисоли дигар. «Каломи мажид»тин:
«Фа аммал-ятима фало тақҳар ва аммос-соила фало танҳар».
(«Аммо етимни таққирламагин ва (бир нарса) сўровчини ҳайдама»).

Ал-ибдоъ. Мисоли:

Борурму зулфунга ҳаргиз қаро басмоса кўнглумни,
Турурму қошинга қоршу боши эврулмаса «ё»нинг.

Бу санъат анингтек бўлурким, шоир бир янги маъно била (бўй-ла) қилурким, ҳеч кимарса этмаиш бўлғай. Ва муни баёни воқеъ тақи дерлар. Мисол. Унсурий айтур Султон Маҳмуд учун:

Ту он шоҳе, ки андар Шарқу дар Фарб
Жухуду габру тарсо-ву мусулмон (50^а) —
Ҳамегўянд дар тасбеҳу таҳлил:
— Илоҳо қоқибат (?) маҳмуд гардон!

Ал-ирсол-ул-масал. Бу ул бўлурким, шеър ичинда масал келтурурлар. Бу икки қисм бўлур. Бир қисми улким, анингтек масал келтурурларким, ул масали қадимий бўлғай ва халқ аросинда машҳур бўлғай. Мисоли буким:

Ултурур соат манга айтурки: «Йиғла! Хуш келур».
«Учкуга жон қайғуси, қассобқа жир бу ғаме».

Ва бу масал машҳурдур. Мисол. Камол айтур:

Бар лаъли лабат жон зи сари шавқ фишондан —
«Саҳл аст, вале зира ба Кирмон натвон бурд».

Мисоли дигар ҳам ул айтур:

Ғамзаат гар ошноий мекашад навбад ажаб;
«Жони ман нашнида қассобу жўяд ошно».

Мисоли дигар. Хаёлий айтур:

Мекашад пеши хаёли ў хаёли нақди жон,
Дархўри ў нест, аммо ҳар ки масту ҳар чи ҳаст.

Мисоли дигар. Мавлоно Лутфий айтур:

Телмурди кўз қумуш била, кас кўрмадим кино (?);
«Ҳеч кимса бўлмасун кишининг илкина боқим».

Ва яна бир қисми анингтек бўлурким, шоир ўз сўзига муносиб бир масали бадеҳда рост (50^б) қилур. Мисоли буким:

Тортарам дилбар учун ҳар лаҳза душман жаврини:
«Хор захми гул учун ночор тортар андалиб».

МЕРОС

ШАЙХ АҲМАД ИБН ХУДОЙДОД ТАРОЗИЙ

ФУНУН УЛ-БАЛОҒА⁶⁴

Мисоли дигар. Хожа Камол айтур:

Рози хуснат чун бинўшонад дилам;
«Кай шавад мисбоҳ пинҳон дар зижож»*.

Мисоли дигар. Хўжандий айтур:

Куйди бағрим ҳажрдин, фаттон кўзунг роҳатланур;
Оре, «усрук хушланур — ўтқа куяр бўлса кабоб»⁶⁵.

Ал-ирсол-ул-масалайн:

Топмас эркин висол давлатини,
Келди бу ҳажр меҳнати орнӣ.
«Қони хурмоки, хорсиз бўлғай».
«Қони ганжеки, бўлмаса мори».

Бу санъат анингтеқ бўлурким, бир сўзга икки масал келтурурлар.

Мисол. Муҳаммад Ганжавий айтур:

Гў маҳ эмин аз балойи хусуф,
Кўмайи фориг аз балойи хаммор.

Ал-игроқ фис-санъат:

Фурқатингдин йиғламоқдин бўлдум онингдек заиф,
Ким синамоқдин адоқ қўйдум, бузулмоди ҳубоб.

Бу санъат анингтеқ бўлурким, бир нарсанинг васфинда муболага-ни ҳад ва ғояттин ўтқарурлар. Ва мунунг зикри аввалги фанда келиб эрди. Мисол. Фирдавсий айтур:

Зи бийми сутурон дар он паҳни дашт
Замин шаст шуду осмон гашт ҳашт (51^а).

⁶⁴ Давоми. Боши ўтган сонларда.

* *Зижож* — ойна.

⁶⁵ Бу ўринда Хўжандий деганда Шайх Аҳмад «Латофатнома» муаллифи — Хўжандийни назарда тутган. Хўжандийнинг бу байти Алишер Навоийга ҳам таъсир кўрсатган бўлса керакки, биз унинг «Бадоеъ ул-бидоя» девонида шунга ўхшаш байтга дуч келамиз:

Гар Навоийнинг куюк бағрида қондур, не ажаб,
Хомсўз ўлур ёли узра тушиб куйган кабоб.

(Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 1-том, Тошкент, 1987. 72-бет).

Мисоли дигар. Шараф айтур:

Подшоҳ, ки к-аз ба жо ба лиқо,
Барнишини дар ў кўҳиқо (2).
Норасида ҳанузҳо ба алиф,
У расида бувад ба жо ба лисо.

Мисоли дигар. Фирдавсий айтур:

Яке гўртак буду ажфо зи дам (?).
Гиреҳ карда бар як дирам жо расам.
Ҳар он жо, ки дар хотир орад савор,
Кунад пеш аз андеша он жо гузор.
Зи осибӣ гўшу шамс кобатак.
Нишон бар руҳи моҳу пушти самак.
Пайи мурче дар палоси сиёҳ,
Бидиди ба шаб аз ду фарсанг роҳ.
Ба ҳамла агар тез биштофти,
Сабук рӯз бигзушта дарёфти.

Мисоли дигар. Шараф Яздий айтур:

Чунон тира гети, ки аз лаб хуруш
Зи бас тираги раҳ набурди ба гўш.

Мисоли дигар ҳам Шараф Яздий айтур; «Қалъае, ки баланди
борадийи ў бад-он мартаба буд, ки бо сабонаш агар ба кунгира бар
омади, аз осибӣ шери фалак дар хатар буди ва жарфи хандақаш ба хил-
лате буд, ки агар дар ниши сабзи дамири, аз тааррузи кови замин амон
наёфти» (51).

Мисоли. Рашидиддин Ватвот айтур:

Таковари, ки ба як ҳамла зери пой орад,
Гар аз дарозийи умид бошадаш майдон.
Зи шайб сўйи фароз он чунон кунад ҳаракат,
Ки бар маорижи афлок фикрати инсон.

Мисоли дигар. Заҳир Фарёбий айтур:

Расид қондаи адли ту бад-он даража,
Ки панбаро шавад имрӯз қосбон оташ.

Мисол. Мавлоно Хаёлий айтур:

Ҳар жо ҳумойи муаддалаш соя афганад,
Минқори боз шонаи боли кабутар аст.

Ал-иштиқоқ.

Қилурмен зоре, чун васлинг таманносида зор ўлдум;
Қаро зулфунг ҳавосинда саботек беқарор ўлдум.

Бу санъат бўлурким, икки калима келтурурларким, бири си бири-
дин муштақ бўлғай.

Мисоли дигар. Рашид айтур:

Чи банди чу унноб аз оби айб
Кулуро килобу либоро лабин.

Мисоли дигар. Хожа Камол айтур:

Муфлиси кўйи муғонро ба хароботи ғамат
Давлати жом беҳ аз салтанати Жам бошад.

Мисоли дигар. Хожа Салмон айтур (52^a):

Лафзи ту гавҳарист, ки дар риштаи хирад
Дорад ҳазор дона дурри самини суман.

Мисоли дигар. Шараф Яздий айтур:

Зи найза гашта замин ҳам чу боғи оманбар.
Зи тег гашта ҳаво ҳам чу манъи оташбор.

Ал-илтифот:

Тушти ишим бир янгоқи ол била,
Бағлоди кўнглумни зулфи ол била.
Қубла* бериб жон олурға, эй санам,
Бўлмасанг рози, кўнгулни ол била.

Бу санъат икки қисм бўлур. Бириси улким, мухотабадин муғойба-
ға бормоқ ё ғайбдин хитобқа келмоқ, нетокким юқорида зикр қилдук.
Мисоли дигар. Камол айтур:

Ошиқи най дардро бар дари ў бор нест,
Маҳрами ин боргоҳ жуз дили бедор нест.
Ҳаст мани хастаро пеши ту мурдан ҳавас,
Жуз ҳаваси зистан бар сари бемор нест.

Мисоли дигар. Шайх Салмон айтур:

Рўйи ту оби чашмаи хуршид мебарад,
Лаълат ба ханда пардаи ёқут мебарад.
Бигрифт зор мардуми чашми ман аз ғамаш,
Лекин чи суд к-ў ғами мардум намехўрад.

Мисоли дигар. «Қаломии мажид»тин:

«Молики явмиддин ийёка наъбуду ва ийёка настаин».
(Қиёмат кунининг эгаси, фақат сенга ибодат қиламиз ва фақатгина
сендан ёрдам сўраймиз).

Ва иккинчи қисми ул бўлурким, сўзни тамом қилгондин сўнгра ма-
сал тариқи (52°) бирла ё дуо, ё бир латифа бирла илтифот қилурлар.

Мисоли буким:

Сабр айладим нечаки, кўйди фироқингиз,
Эй сабр, меҳнат ўтиға яхши паноҳсен.

Мисоли дигар. Муҳаммад Ганжавий айтур:

Фалак афзун зи ту надорад кас;
Эй фалак, жуст гиру некаш дор.

Мисоли дигар ҳам бу заиф айтур:

Ҳар дам қилур ул ғамза Тарозий юракин қон;
Эй ғамза, магар боғрима ништар битилибсен.

* Қубла — бўса, ўлич.

Мисоли дигар. «Қаломи мажид»тин:

«Жо ал-ҳаққу ва заҳақал-ботилу иннал-ботила кона заҳуқан» (Ҳақ келди ва ботил йўқ бўлди: Албатта, ботил йўқ бўлгувчидир).

Ал-интибоҳ:

Ҳазар қил хаста диллар ноласидин,
Ки куйганлар дамида бир асар бор.

Бу санъат анингтек бўлурким, мамдуҳни ё маҳбубни, ё носихни, ё воизни, ё зоҳидни, ё ўзга кишини насиҳат тариқаси бирла танбеҳ қилурлар.

Мисоли дигар. Хожа Камол айтур:

Маро макуш, ки зи бас лоғари ҳаметарсам,
Ки рўйи тиғи ту ногаҳ бар устихон бирасад

Мисоли дигар. Мавлоно Лутфий айтур:

Ошиқи дилхастани қилғил назар;
Бир кун оҳи тутқусидур ёқани (53^а).

Мисоли дигар. Атойи айтур:

Аё золим, қиёмат бўлмағайму?
Сенинг зулмунгни мендин сўрмағайму?

Мисоли дигар. Мавлоно Хаёлий айтур:

Сарв агар лофад ба болойи, тавофи ў мабар;
Ҳайф бошад зўр кардан бар ҳарифи зердаст.

Мисоли дигар. Хожа Ҳофиз айтур:

Дар ин замона рафиқе, ки холи аз халал аст,
Суроҳийи майи нобу сафинаи ғазал аст.
Жарида, рав, ки гузаргоҳи офият танг аст,
Пиёла гир, ки умри азиз бебадал аст.

Ал-иктибос:

Лаъли лабингдин жон умид —
Урғоч, қутулди қайғудин.

Қола-н-набийи Мустафо: «Ал яъсу аҳад-ар роҳатайт». (Пайғамбари Мустафо айтурлар: «Тамаъ қилмаслик иккита роҳатнинг биттасидир»).

Бу санъат анингтек бўлурким, шеър ичинда ояти калом ё ҳадис истеъмол қилурлар. Мисол. Шайх Саъдий айтур:

Маро шикеб намебошад, эй мусулмонон;
Зи рўйи хўб «лакум диникум валиядин».

Мисоли дигар. Амир Шоҳий айтур:

Рўзе буд изос-самау фатарат;
Вақте, ки шавад «изан нужумун» кадарат.

Ман домани ту бигирам андар Арасот,
Гўям: Санамо, «биайн занбин қутилат» (53^о).

Қофар кўзи айтур манга:— Ҳай, кет ўларсен қоршудин». Айдим:— «Магар бор ушбу сўз «Ло мавта илло бил-ажал». Ҳар ким не иш қилса бугун, борин жазосин кўргуси; Онинг учунким айдилар. «Ал-қабр сундуқул-ажал».

Мисоли дигар. Шараф Яздий айтур — разм сифатида — наср: «Ва чун жанги мағлуба дар пайваст забони тиғи оят «Куллу ман алайҳа фонин» ба гўши жон фуру мехонд ва сафири тиғи пайғом «куллу наф-син зойиқул-мавта» ба наздик ва дур мерасонид».

Ал-истиғфом:

Рақибинг ҳайбатидин қўрқуб, эй жон,
Кеторгаймен кўнгулдин меҳрингизни.

Бу санъат анингтег бўлурким; шеъре айтурларким, икки маънога муҳтамад бўлғай: зоҳирий бир маънога ва замирий бир маънога. Фааммо шоирнинг гарази замиринда маъно турур. Мисоли дигар. Хожа Ҳо-физ айтур:

Нагуфтамат, ки ҳамасола майпарасти кун,
Се моҳ май хўру нўҳ моҳ порсо мебош!

Мисоли дигар. Бисотий айтур:

Кишвари хўби агар хоҳи, марон ушшоқро,
Мамлакатро шоҳ белашкар тавонад доштан.

Мисоли дигар. Ҳотиғий⁶⁶ айтур (54^а):

Нечаким қилса жафо ул кўзунг, эй жоду фироқ,
Юз эвургаймену кетгаймен* эшикингдин йироқ.

Мисоли дигар. Ҳожи⁶⁷ айтур:

Агар юз минг жафо тегса манга ул қошлари ёдин,
Мағозаллоҳ, кеторгаймен бу кўнглумдан анинг ёдин.

Ал-истидлол:

Белингни жон ҳавас қилса, ажаб йўқ,
Ки муҳтож-ўқ бўлур шарбатқа ранжур.

Бу санъат анингтег бўлурким, шеър ичинда сўз айтурларким, ани далил бирла собит қилурлар. Мисоли дигар. Хожа Камол айтур:

Шаб, ки гирьяд чашми мо фардо тамаъ дорад висол,
Ҳар ки обе медиҳад, баҳри савобе медиҳад.

Мисоли дигар ҳамул айтур:

Сарбаланди талаби ишқ гузин;
Исо аз ишқ ба боми фалак аст.

⁶⁶ Ҳотиғий — Ҳотиғий таҳаллусли шоирлар кўп ўтган. XV асрнинг иккинчи ярмида Абдулла Ҳотиғий (1454 йилда туғилган) деган шоир яшаган. Шайх Аҳмад бу ўринда зикр этган Ҳотиғий ўзбек шоири бўлиб, ўз асарларини шу тилда ёзган.

* Асл нусхада бу сўзлар «эвургаймену кетгаймен» шаклида ёзилган. — А. Ҳ.

⁶⁷ Ҳожи — Шайх Аҳмадга замондош ўзбек шоирларидан бирининг исми ёки таҳаллуси.

Мисоли дигар ҳамул айтур:

Давлати васл чу рафт аз сару шуд айш ҳаром,
Комрони натавон кард, чу асбоб намонд.

Ал-истидрок:

Қилойин сени сер яхши маҳалда;
Ижозат берсанг эл ичинда таҳсин.

Бу санъат анингтег бўлурким, сўзни андоғ лафз бирла оғоз қилур-
ларким, мустамеъға ҳажв гумони бўлур. Истидрок қилсалар, мадҳ ҳо-
сил бўлур (54^б). Мисоли дигар. Рашид Ватвот айтур:

Асари мир бихоҳам, ки бимонад ба жаҳон,
Мир хоҳам, ки бимонад ба жаҳон дар асаре.

Мисоли дигар. Фаррухий айтур — байт:

Мо даратро ҳазор бўса задем,
Чун дари туст қиблаи олам.

Ал-истиора:

Ҳусн эви юзунг чироғи бирла равшандур мудом,
Топти қаддинг сарвидин боғи латофат эҳтиром.

Бу санъат ул бўлурким, бир лафзени ҳақиқий маънодин элитиб,
яна ўзга ерда орият тариқи бирла келтурурлар. Мисоле Муҳаммад Ган-
жавий айтур:

Жуз ғубори саманди ту набарад,
Дийдан ақл сурмаи дийдор.

Мисоли дигар. Саккокий айтур:

Юзунг гули музайян этар ҳусн боғини,
Холинг саводи наҳв қилур⁶⁸ кўз чароғини.

Мисоли дигар. Мавлоно Шарафиддин айтур разм васфида. Наср:
«Аз ҳар ду жониб жанги мағлуба дарпайваст то дар ошени баркашҳо
аз тойири тир нишони монда буд. Зоғи камон аз ҳавоии дасти дило-
варон гўшагир нашуд. Ва то забони тиг дар коми интиқом саросар
дандон нагашт. Баҳодиронро сухани журдадору гири дилпазир
наяфтод».

Мисоли дигар. Имом Зиёвуддин Форсий айтур (55^а):

Фалаки ахтари маъно, садафи дурри яқин,
Шарафи воситаи иқдй мунир Шамсиддин.
Маркази сайти (?) туро хайли сари пеш рикоб,
Хотами фазли туро мулки сухан зери нигин.

Мисоли дигар. Саййиди Ашраф амирал-мўминин Алининг маноқи-
бинда айтур карамушлоҳи важҳа:

Молику мулк саллуни шаҳсувор лофато,
Офтоби қул таолу осмон иннамо.

⁶⁸ Наҳв қилур — кўзни қамаштирар.

Гавҳари баҳри мурувват кона эҳсон ва ато.
Дурри дарёи амонат, раҳнамои авлиё.

Ал-мақлубот. Бу санъат ул бўлурким, сўзнунг ҳарфларини қалб қилурлар. Луғатда «қалб» бо сукуна қилмоқни айтурлар. Ва истилоҳда шеърнинг ҳуруфин бо сукуна қилмоқни айтурлар, Бу тўрт навъ бўлур: мақлуби баъз, мақлуби кулл, мақлуби мужаннах, мақлуби муставий.

Ал-мақлуб ул-баъз:

Шукр айтар талъатинг кўрса пари,
Рашк элтур толеъингдин Муштари.

Бу анигтегк бўлурким, байт ичинда калима келтурурлар. Ҳар қайсисининг баъзи ҳарифи тақдим ва таъхир қилсалар, яна бириси бўлур, нетокким: *рашк* ва *шакар*.

Мисол. Рашид Ватвот айтур:

Аз он жодувона ду чашми сиёҳ,
Дилам жовидона адили аност.

Мисол. Хоқоний айтур (55^о):

Саҳни Эрами турост дарди рухиро нишаст,
Саҳни карами турост дар ў Каъбаро қарор.

Мисоли дигар. Шамс Қисорий айтур:

Чаман ичинда қилур *рақс* сарв, ҳар дам урар —
Чинор *қарсу* ўқур андалиб савту газал.

Мисоли дигар. Муҳаммад Ганжавий айтур:

Рашки қадат бўвад сипеҳру нужум,
Шукри фатҳат кунад билоду диёр.

Мисоли дигар. Араблар айтур — наср:

«Ман ярҳам юрҳам ва ман яхрим юхрам» (Раҳм қилган киши раҳм қилинади. Маҳрум қилган киши маҳрум қилинади.

Мисоли дигар. Расул ҳадисидин — алайҳиссалом — Наср:

«Аллаҳумма устур авротана;
Ва омин равъотана».
(Эй худо ёпгин бизнинг авратларимизни;
Тинч сақлагин бизнинг қалбларимизни).

Ал-мақлуб-ул-кулл. Мисоли:

Эй юзунг ганжи малоҳаттур десам,
Не учун, эй маҳ, қилурсан майли жанг.

Бу анигтегк бўлурким, ул икки калима байт ичинда келур, тамоми муқаддам ва муаххар бўлур, нетокким: *ганж* ва *жанг*.

Мисоли дигар. Рашид айтур:

Ба *ганжи* андараш хоста-хоста;
Ба *жанги* андараш лашкар ораста.

Мисоли дигар. Форсий наср: «Ераб, моро ором деҳ».

Ат-мақлуб-ул-мужаннаҳ. Мисоли:

Рой ул кўрмиш нигори сиймбар,
Ким рақибӣ бирла доим бўлса ёр.

Бу ул бўлурким, ул икки калимани (56^а) тақлиб қилурлар. Барисининг ё мисраънинг аввалинда келтурурлар, бирсин охиринда, анингтекким: *рой* ва *ёр*. Яъни икки тарафинда.

Мисоли дигар. Муҳаммад Ганжавий айтур:

Ганжи давлат деҳад гузориши жанг;
Ройи нусрат занад ҳимояти *ёр*.

Ал-мақлуби муставий:

Лола дар оташ шитобад *ҳилол*.

Бу анингтек бўлурким, бир мисраъни тамом тақлиб қилсалар, яна бир мисраъ қўнор. Ҳамул мисраъ бўлур. Мисолни Рашид Ватвот айтур:

Ромашам дармони дардам кард ёр,
Ройи маргам дарди номардум *шумор*.

Мисоли дигар. Асжадий айтур:

Шакар ба тарозуйи вазорат баркаш,
Шав ҳамраҳи булбул ба лаби ҳар маҳваш.

Мисоли дигар. Салмон айтур:

Дод меодиму меодим дард,
Дард меодиму меодим дод.

Мисоли дигар. «Қаломи мажид»дин: «Раббака, фа каббир». (Парвардигоримга такбир айтгин).

Ал-мутагод. Мисоли бу:

Утлуғ кўзида сув, ажаб эрмасму, ҳаким;
Ҳеч ерда бўлмас, албатта, бодоми гарму тар.

Бу санъат ул бўлурким, икки нарса келтурурларким, бири бирининг зидди бўлғай, нетокким: *сув* ва *ўт*.

Мисоли дигар. Рашид Ватвот айтур:

Падидор аст зулму адл пинҳон,
Мухолиф андаку фосиҳ фаровон.

Мисоли дигар. Хожа Камол айтур (56^б):

Фаромўшат кунам. Гуфти:— «Бизуди»
Маро аз дайр боз ин нукта ёд аст.

Мисоли дигар ҳамул айтур:

Бинамуд сари зулфи ту субҳ аз тарафи Шом:
Аз ғайрати он моҳи фалак тоб баровард.

Мансух шуд аз лаъли ту афсонаи Ширин;
Он рӯз, ки шӯр аз шаккари ноб баровард.

Мисоли дигар. Ояти «Калом»:

«Фааммо ман аъто в-аттақо ва саддақа бил ҳусно фасануяссируҳу
лилюсро. Ва аммо ман бахила васатғно факаззаба бил ҳусно фасану
яссируҳу лил-усро» (Аммо тухфа қилган, Оллоҳдан қўрққан ва ях-
шиликча садақа қилган кишига энгилликлар келтирамиз. Аммо ба-
хиллик қилган, бойлик билан гердайдан ва яхшиликларни инкор этган
кишига яқинда биз қийинчиликларни муяссар қиламиз»).

Мисоли дигар. Мавлоно Лутфий айтур:

Рақиб келгай, дедим, ёр келди ёлғуз,
Ямон соғинмағунча яхши келмас.

Мисоли дигар. Мавлоно Салмон айтур:

Зи савдойи сари зулфаш ғаме дорам шабо рӯзи,
Маро субҳи висоли ӯ намегардад шабе рӯзи.

Мисоли дигар. Шараф Яздий айтур базм сифатинда: «Агар шам-
мае соқиёни ширинкор бо нашъаи шароби талх мазоқи ёр шуда, даст
ба ғорати ақлу ҳуш баровардаанд».

Ал-мурут-ун-назир. Мисоли:

То гаминг чангинда куйди хаста кўнглум удтек,
Нола-у зор и(н)грамакни мендин ўрганди рубоб.

Мурут-ун-назир ул бўлурким, шеър ичинда юрасоларнинг риоя-
тин қилурларким, бири бирининг назирини (57^а) бўлғай, нетокким: *чанг*
ва *уд* ва *рубоб*.

Мисоли дигар. Рашид Ватвот айтур:

Чун фундуқи ишқи ту даҳонам баст,
Бодоми ту чу жав зиштам бишикаст.
Ҳар тир, ки аз чашми чу бодоми ту жаст.
Бар хаста дилам чу мағз дарбаста нишаст.

Мисоли дигар. Хожа Камол айтур:

То бисотиндаги шаҳ рух бўлди мот,
Ҳеч пиёда қолмади, минмади от.
Қўй, Қамолий, бир эшак ҳам топмадинг,
Бу тево қорни ёрилғонда уёт.

Мисоли дигар. Хожа Қамол айтур:

Бар забонҳо то гузашт аз об рақиби жангжӯ,
Дар даҳони ошиқон нагузошт дандони дуруст.

Мисоли дигар. Мавлоно Шараф айтур — наср: «Замин аз наъли аспон чун оинаи чарх менамуд ва чарх аз гарди маркабон чун шонаи замин омад».

Ал-мутаносиб:

Қўнгулдин зарра меҳринг бўлмағай кам,
Агар ўлсам, тақи бўлса таним хок.

Бу ул бўлурким, икки нарсани зикр қилурларким, бириси бир ниманинг зоти бўлғай ва бириси ул зотнинг сифати ё хосият ва ё ҳолати бўлғай, нетокким: *зарра* ва *меҳр*.

Мисоли дигар. Хожа Қамол айтур (57^о):

Бирасонид зи ман бо саги қўяш имшаб,
Афв фармо, гарат аз нолаи мо дарди сарат.

Мисоли дигар ҳам Хожа Қамол айтур:

Қамол, аз ғуссаи худро кушт гўё
Умиди куштан аз тигат буридаст.

Айзан:

Бўйи сари зулфат ба ман орад ҳама шаб бод,
Аз ҳамнафасони ёри вафодори ман ин аст.

Ал-мутародиф. Мисоли дигар ҳам Қамол айтур:

Гунча оғзиндин тилодиким, чаманда урса дам,
Тонг насими урди, оғзингиз тўла қон айлади.

Бу санъат анингтеқ бўлурким, сўз ичинда лафзлар келтурурларким, ҳар бири бир иборат била... бўлғай ва барчасининг маъноси бир бўлғай, нетокким: *дам* ва *қон*.

Мисоли дигар. Хожа Қамол айтур:

Чашми ту илтифот ба мардум намекунад,
Бар хастагони хеш тараҳҳум намекунад.

Мисоли дигар. Хожа Салмон айтур:

Майли ў бо чашми ў аз ғояти девонагист,
Айни беақлист суҳбат доштан бо турки маст.

Мисоли дигар. Хожа Қамол Хўжандий айтур:

Як даме бигузар зи айн бар даме бар чашми ман,
З-он, ки бар оби равон сарви хиромон нозук аст.

Ал-муталаввин:

Юзунгни кўргали ҳаргиз кўнгулда қолмади ҳасрат,
Сўзунгни эш(ит)гали бори танимда қолмади меҳнат (58^а).

Бу анингтеқ бўлурким, шеъре айтурларким, икки вазн бирла ўқуса бўлур, нетокким бу байтни икки вазнда ўқуса бўлур. Бириси ҳазажи солимдур. Тақтеъ будурким: «Юзунгни кўр» — мафоилун; «кўнгулда қол» — мафоилун; «мади ҳасрат» — «мафоилун». Ва бир вазн мужаннаси махбундур. Тақтеъи буким: «юзунгни кўр» — мафоилун; «гали ҳаргиз» — фоилотун; «кўнгулда қол» — мафоилун; «мади ҳасрат» фоилотун.

Билгилким, тақтеънинг китобатида ҳар ҳарфким, лафзга келмас, они битмаслар. Мунунг тариқасини тўртинчи фанда кўргузгайбиз. Иншооллоҳ. Мисол. Атойи айтур:

Бар авжи гунбади гардун зи мавжу лужжаи олам.
Чу журми Зухра-у тир аст айни кавсару замзам.
Фуруғи соғари саҳбо зи базми довари гети,
Шуён гавҳари ханжар зи разми Хусравн аъзам.

Ривоят қилурларким, бир кун подшоҳи муаззам Қизил Арслоннинг⁶⁹ ҳазратинда — наввараллоҳу марқадаҳу — муталаввин санъатидин сўз кечар эрди ва Ғаввос Гунбадийнинг қасидасинким, бу санъат бирла музаййан битилибтур, тақрибта ўқур эрдилар, матлаъи буким:

Эй бути сангиндил, сийминқафо,
Эй лаби ту заҳмату ғамзат бало.

Мунунг ҳар тариқаси рамал баҳрининг мусаддасининг мазоматинда келур (58^б), нетокким: фоилотун фоилотун фоилот ва бир таври сарреъ баҳрининг мусаддасининг зиҳофинда келур. Нетокким: муфтаилун муфтаилун фоилот. Ва устоди комили Мумтоз Ғазнавий ҳозир эрди. Ва дастур тиладиким, агар ҳукм бўлса, қасида айтса бўлурким, саккиз тариқада ўқурса бўлғай. Подшоҳ фармон қилди. «Айтқил!» — деб. Ул қасиданинг бир ғазали буким, аввалги тариқаси ва қасиданинг асли будурур:

Эй тараби инсу жон,— нигори вафодор.
Моҳи мани, эй писар,— ба чеҳраи дийдор.
Бод фидойи ту жон,— аз он, ки ба ҳар ҳол,
Нури дили сарбасар,— бад-ў рух чун нор.
Дилбари нозукдиле,— зи нозад, ки бўс,
Оби ҳаёти ба лаб,— набиз бару ясор.
Маҳваши нозукмиён — туи, ки гаҳи хоб,
Ҳури беҳишти беҳ бар,— беҳишти бар ҳиёср.
Ғамзаи ту чун хаданг,— валеқ дил ошуб
Чашми ту рашки ғизол, зи наргиси ёр.
Абрўйи ту чун камон,— валеқ дилафрўз,
Рўйи ту рашки қамар,— зи тобиши бисёр,
Нўши ту андар ақиқ,— ҳаст жигарсўз,
Мушки хатат бар сарир,— хуфтаи бар димор.
Заҳри ту андар синон,— беҳ тири жигартоб,
Лаъли лабат пур шакар,— чу дўлўйи шаҳвор.

⁶⁹ Қизил Арслон — XII асрда Хуросонда ўтган подшоҳ. Машҳур форс шоири Зоҳир Фаробий (1156—1201) унга бир неча қасида бағишлаган.

Баҳри ту андӯҳи пур,— дарди ғамангиз,
Жанги ту сулҳи сипеҳр,— ва ахтари сайёр.
Васли ту бахти жавон, ба лутфи ғам анжом,
Жаври ту дори умр,— ба чораи ночор.
Чун кафи шоҳи жаҳон,— лаби ту баҳри боб,
Тиғи шаҳи баҳру бар,— раҳм бар ҳар кор.

Мунунг вазни буким муфтаилун фоилоту мафоил ва фаълот.
Иккинчи тариқаси буким:

Эй тараби инсу жон бори фидойи ту жон.
Дилбари нозукдиле. Маҳваши борикмиён.

Вазни буким: муфтаилун фоилун

Учинчи тариқаси буким:

Вафодори моҳи мани, эй писар, ба ҳар ҳол нури
диле сарбасар,
Ғаҳи бўси оби ҳаётӣ ба лаб, ғаҳи хоби ҳури
беҳишти ба бар.

Вазни буким: мафоилун муфтаилун фоилун —

Тўртинчи тариқаси буким:

Вафодор эй тараби инсу жон, ба ҳар ҳол бод
фидойи ту жон,
Ғаҳ бўс дилбари нозукдиле, ғаҳ хоби маҳваши
борикмиён.

Вазни (бу) мунунг тақи учунчининг вазни бир турур.
Бешинчи тариқаси буким:

Моҳи мани, эй писар, // Нури дили сарбасар // Оби ҳаёти
ва лаб // ҳури беҳишти ба бар.

Олтинчи тариқаси будурурким:

Моҳи мани эй писар,— ба чеҳра-у дийдор;
Нури дили сарбасар,— ба дӯзах чун нор.
Оби ҳаёти ба лаб,— набиз бару ёр.
Ҳури беҳишти ба бор,— беҳишти ба рухсор.

Еттинчи тариқаси будурким (59°):

Эй тараби инсу жон,— моҳи мани, эй писар,
Бод фидойи ту жон, нури дили сарбасар.

Саккизинчи тариқаси буким:

Муҳи мани, эй писар,— эй тараби инсу жон.
Нури дили сарбасар,— бод фидойи ту жон.

Ал-мутасалсал:

Сендек жамол мулкида йўқ шоҳи муҳташам,
Дардинг манга даводур, они бори қилма кам.
Камдур агарчи жавру жафода назирингиз,
Еткур камоле, бўлма муқассир вафода ҳам.

Ҳам ҳур мубталойи ғаминг, ҳам малойика,
 Инсу пари чу хоки раҳингдин тутар қасам.
 Замдур лабинг қошинда манга кавсаринг бале,
 Ғамдур манга беҳишти барин сенсиз, эй санам.
 Нам тутти ер юзини кўзум ёшидин тамом;
 Чун йиғларам фироқинда ҳар шому субҳидам.
 Дам урма, эй Тарозий, агар ул муттакойи ёр
 Ут ёқса бошинг устида, зинҳор урма дам.

Бу санъат анингтег бўлурким, қасидани ё ғазални бир тариқида айтурларким, охирғача байтлари бири бирига туташ бўлур. Бу икки қисм бўлур. Бириси буким, аввалги байтнинг охирини сўнгринг байтнинг аввалинда келтурурлар. Зоҳир,— нетокким кўргуздук.

Иккинчи қисми улким, сўнги байтни аввалги байтнинг қофиясининг маъносиға васл қилурлар. Мисоли дигар. Тоҳир Санжарий айтур (60°):

Эй дилбари суманбар писта даҳон-даҳон.
 Макшой лаб ба таъна бар-ин нотавон-тавон.
 Рафт аз мани заиф зи ҳижронат, эй нигор,
 Чун абри навбаҳор сиришкам равон-равон.
 Бар рўи ҳамчу зар зи ғами ёри сиймбар,
 Эй сарвқад, лоларух, дилситон-ситон.
 Жони ман ар қабул бувад, пеши хидмат аст,
 Жон чист чун зи баҳри ту хоҳам жаҳон-жаҳон.
 Ғашт оҳуйи дилам зи хаданги ду чашми ту
 К-аз вай ҳеч нуга надидан нишон-нишон.
 Доданд мар маро, ки аз ин зулфи пуршикан,
 Дорад ҳазор ҳамчу дили ман ниҳон-ниҳон.

Ал-мутаазил:

Йиғламагил юза, эй булбули зор,
 Ер юзин хушк қилур ашки баҳор.

Бу санъат анингтег бўлурким, бир лафзе келтурурларким, эъробини айтурмак била мадҳ зам бўлур, нетокким ашкнинг сокинини каср қилсалар, маъно тазалзул топар. Мисоли дигар. Рашид айтур — мисра:

Сухан ҳар сароро кунад тождор.

Агар «чим»ни сокин ўқурсалар, мақсуд ҳосил бўлур. Агар мақсур ўқусалар, тазалзул воқеъ бўлур. Мисоли дигар:

Араб фусаҳоларидин айтур.

«Расулуллоҳ каззабаҳул-аоди фа вайлун сумма вайлун лил-муказзибин» (Душманлар Расулуллоҳни ёлғончи қилдилар. Вой бўлсин ва яна вой бўлсин тухматчиларга).

Агар «муказзиб»ни «муказзаб» ўқусалар, золни мафтух қилиб, зам бўлур.

Ривоят қилурларким, бир кимарса Расул алайҳис-салом вақтида бу оятни (60°) ўқур эрдиким: «Инналлоҳу бариун мин ал-мушрикин ва Расулаҳу» («Албатта, Оллоҳ безордур мушриклардан ва Расули ҳам). «Лом»ни мафтух («Расулоҳу») ўқуди эрса, Расул алайҳис-салом амирал-мўминин Алиға,— разияллоҳи анҳу,— буюрдиким: «Унху, ё Алийи Муртазо» (Эй Али, наҳв билан шуғуллан!).

Али наҳв (грамматика) илмин андин сўнгра пайдо қилди ва мунда «лом»ни мафтуҳ ўқуса, хавфи куфрдур.

Ал-муҳтамили ли-зиддайн:

Сенинг бирла эрур зиндон гулистон,
Бўлур, сен бўлмасанг бўстон зиндон.

Бу санъат анингтег бўлурким, агар мадҳқа эҳтимол қилсалар, мадҳ ҳосил бўлур. Агар ҳажвга ҳамл қилсалар, ҳажв ва муни зулваж-ҳайн тақи дерлар.

Мисоли дигар. Рашид айтур:

Эй сарвари хўбони жаҳони жовид,
Пеши даҳанат зарра намояд хуршид.

Унсурий айтур:

Эй хожа, зиёд шавад зи рўйи ту зулм,
Бо талъати ту сур намояд мотам.

Мисоли дигар. Саккокий айтур:

Атлас эрур сақоллари, барча бурутлари насиж,
Гарчики дурру донадур — оғзини очса тўдаси.

Ал-муважжаҳ:

Ҳар лаҳза хаста жонима ғамзанг бало қилур,
Андоғки, бу кўнгулни қошинг мубтало қилур.

Бу санъат анингдек бўлурким, маҳбубни ё мамдуҳни бир тариқа сифат бирла зикр қилиб, яна бир турлук сифатини анга тамсил қилурлар. Мисол. Рашид айтур (61^а):

Он кунад тиғи ту ба жойи аду;
Гаҳ кунад дасти ту ба кони гуҳар.

Мисоли дигар. Муҳаммад Ғанжавий айтур:

Он кунад кўшиши ту бар аъдо,
Гаҳ кунад бахшиши ту бар динор.

Ал-мукаррар. Мукаррар они айтурларким, бир лафз икки ерда такрор қилурлар. Бу икки қисм бўлур. Бириси мукаррари малиҳ, бириси мукаррари қабиҳ. Ал мукаррари малиҳ:

Замон-замон қилурам фурқатинда нола-у оҳ,
Ажаб-ажабки, анинг кўнглига асар қилмас.

Давоми бор.

МЕРОС

ШАЙХ АҲМАД ИБН ХУДОЙДОД ТАРОЗИЙ
ФУНУН УЛ-БАЛОҒА*

Бу анингтеқ бўлурким, ул лафзни бир тавр муқаррар қилурларким, малиҳ бўлғай. Мисоли дигар. Рашид айтур:

Борони қатра-қатра ҳамеборат абрвор,
Ҳар рўз хира-хира аз ин чашми ашқбор.
З-он қатра-қатра қатра борон шуда хижил,
З-он хира-хира хира дили ман зи ҳажри ёр.

Ал-муқаррари қабиҳ мисоли:

Парда олсанг оразингдин ногихон,
Пардадин чиқсанг, қамар шайдо бўлур.

Бу анингтеқ бўлурким, ул лафзниким муқаррардур, ножойгоҳ келтурсалар, қабиҳ бўлур. Бу агарчи ақсоми саноаттиндур, фааммо айбдин холи эрмас. Мисол. Бисотий айтур:

Ба рўят халқ ҳайрон аст, эй моҳ,
Зи рўят зарду ларзон аст хуршед.

Ал-мувассал (мавсил):

Ишқинг ғами мени хаста қилса,
Лаълинг майи маст қилмағайму? (61^о).

Бу санъат анингтеқ бўлурким, анингтеқ ҳарфларни таркиб қилурларким, тамомин пайваста битиса бўлғай, нетокким бу байтни битиса, мундоғ бўлурким**.

Мисоли дигар. Рашидиддин Ватвот айтур:

Баски, ғами ишқ суубат аст.

Мисоли дигар. Муҳаммад Ганжавий айтур:

Тани айшам наҳиф гашт ба ғами гул;
Бахтам нуҳуфта гашт ба ҳажр.

Ал-муқаттаъ. Мисраъ:

Дарди даври дарди зард, эй дил, зор.

Бу анингтеқ бўлурким, шеъре айтурларким, ҳеч ҳарфи китобатта бир-бирига туташмас. Мисоли дигар. Муҳаммад Ганжавий айтур:

Зору зардам зи дарди он дилдор

* Давоми. Боши ўтган сонларда.

** Техник жиҳатдан араб ёзувидаги маттни бериш имкони бўлмади.

Дарди дилдор зор дораду зард.

Мисоли дигар. Бу заиф айтур:

Зи зарди рўйи ў дорам рухи зард.

Зи дардаш аз даруни дил равад дур.

Мисоли дигар. Муҳаммад Ганжавий айтур:

Зору зардам зи дарди дурийи у.

Дар довари вай зард дораду зор.

Ал-мушажжар (62^a).

	Сен ўл ғироқ	Анга маълум эмас	Қулунгга бир иноят қилмадинг	Сенинг ойтек юзунгдин моҳитобондур хижли
--	--------------	------------------	------------------------------	--

Эй дарифоким, менинг ҳолимни билмади ҳабиб —

Ўзи	Сархуш қилмадинг	Қоми дидимни бермадинг	Бир сўзимни анга билимадим санга
Қулунгга ғироқ	Жонимга ғам раҳм айламас	Нек манга ҳолимни хэргиз билмадинг	Шекар булди сенинг лаълингдин мўғорил

Ким, нелар қилди бу хаста жонимга рақиб.

Кўзи	Жонимга ғам билмадинг	Заиф жонимга душман кўрмадинг	Кўрдум гамингдин раҳм қилмадинг манга
------	-----------------------	-------------------------------	---------------------------------------

Бу санъат анингтег бўлурким, шеъре айтурларким, агар битиса-лар, ёғоч (дарахт) суратида бўлур.

Ал-мураббаъ анингтег бўлурким, ҳам узунни бирла ўқурлар, ҳам пинҳоний бирла ўқурлар, нетокким мисолин келтурдук. Мисоли дигар. Унсурий айтур (62^о):

Текорур кўнгулга агарчи жафонгиз, Кўнгилга жафонгиз кўрунмас вафодур. Агарчи кўрунмас ва лекин рақибинг, Жафонгиз вафодур, рақибинг балодур.	Аз ғолия/сад силсила дорад дилбар Сад силсила бод ораз равшан чу қамар. Дорад равшан жаҳоним он лаб чу шакар. Дилбар/чу қамар/лаб чу шакар/, дил чу ҳажар.
---	---

Мисоли дигар. Рашидиддин Ватвот айтур:

Аз фурқати/он дилбар/ман доим/беморам,
Он дилбар,/к-аз ишқам/бо дардам/пиндорад.
Ман доим/ба дардам/бас мунис/бе ёрам.
Беорам/бедорад/бе ёрам/ғам дорад.

Ал-муламмаъ:

Ба худоки, хасталарға юзунгиз ғамидин ўлмак,
Ду ҳазор бора хуштар зи ҳаёти жовидони.

Бу санъат анингтег бўлурким, шеъре айтурларким, бир мисраи бир тил бирла бўлур, бир мисраи яна бир тил бирла. Мисоли дигар. Муҳаммад Ганжавий айтур:

Бу ҳусну малоҳатки, санга жамъ бўлубтур.
Гар ноз куни в-ар накуни, дил ба... (9).

Мисоли дигар. Хожа Исмаи айтур:

Сўхт дар оташам. Чи мегўйи?
Кам таҳаррақтани би ҳазан-нор.

Ал-мужаннада:

Кўзунг ҳар дам қилур кўнглумни маҳрум,
Сўзунг ҳар лаҳза ақлимни мушавваш (63^а).

Бу санъат анингтег бўлурким, шеърни бир ҳарфдин таҳрир қилурларким, ул ҳарф сўз ичинда кўпрак воқеъ бўлур, нетокким бу байтни «алиф»тин таҳрир қилибтур. Мисоли дигар. Мужириддин Байлақоний «алифтин» мужаррад:

Ва бу санъатни ҳазф тақи ўқурлар. Ояти «Қалом»дин: «Олиҳакум олиҳун воҳидун. Ло илоҳа илла ҳува». Ва бу нуқталиқ ҳарфтин мужаррадтур. Мисоли дигар. Калимаи таййиба:

Мисоли дигар. Рашид Ватвот айтур — нуқтадин мужаррад:

Мисоли дигар. Муҳаммад Ганжавий айтур:

Хусрави мулкбахши кишваргир,
Ки баъдаш зи халқ нест-назир.

Ал-муваишшаҳ:

Меҳрингни тутар жон ичинда кўнглум,—
Андоғки, жавоҳир эрур ул кон аросинда.
Юзунг ғамидин ҳар кеча қон йиғламагимдин
То субҳ узармен*, санам, қон аросинда.
Ранжур бўлуб, келмади мушк ўзга Хўтандин,
Зулфунг сифатин ёзғоли девон аросинда.
Гар текса ўқунг хаста юракимга,— куёрмен,
Куйган Мирак ўқ бу дили бирён аросинда.

Бу санъат ул бўлурким, шеърнинг аввалги ҳарфларини териб олсалар ё ўртадоғи ҳарфларини олиб, жамъ қилсалар, «Мирак» бўлур. Мисоли дигар. Мунунг бир мисраининг ҳарфларини олсалар, «Муҳаммад» бўлур:

Маъшуқа дилам ба тири андуҳ нахуст;
Мискин дили ман ба пойи меҳнат шудасть.
Ҳайрон шудаму касам намегирад даст,
Дасти ғами дўст пушти ман хирад шикасть.

Мисоли дигар. Тожиддин Ҳожи айтур ва бу қасидадин тўрт байти зайни рубоий қўяр (?):

Эй рўйи ту аз қамар некўтар,
Сад бор хатти ту рашки анбар.
В-эй жисми раҳи зи хандаи ту,—
Дар бор шуда чу дуржи гавҳар.
Дасти ситамат қазо набиҳад;
Ҳаргиз чу жафойи туст бе мар.
Боғи ғами ту қадр надорад,
Ночор, ки нест чун ту дигар.

Ва бу қасидадин бошдин-оёқи мунунгтек турур.

Ал-муаммо:

«Уқубат»ни ниҳоятсиз қилур ул бевафо бизга,
Агарчи «ё» қилур бар сар бу ҳижрон ўти жонимға.

Бу санъат анингтек бўлурким, байт ичинда кишининг отин ёшурлар — важҳ бирла ҳосил бўлур. Бу байттин «яъқуб» (يعقوب) пайдо бўлурким (64^a), ондин тасҳиф бирла ё «қалб», ё жумал ҳисоби, ё ўзгача.

Мисоли Хожа Қамол айтур ва мундин «Шамс» ҳосил бўлур:

Агар зи шамъи жамоли ту дида баргирам,
Сари синони ту бодо ба жои он дида.

Мисоли дигар. Носир айтур — «Носир» (نَاصِر) исми пайдо бўлур:

Сари сўфий бибур, дар оташ андоз,
Ки дигар айби риндонро нағўяд.

Мисоли дигар. Ажам зарифларидин айтурлар,
Мундин «Умр» (عَمْر) пайдо бўлур — муаммо:

Аморидин чиқ, эй ҳусниға мағрур,
Мени манъ этгу (в) чиларни уёлдур.

* Узармен — сузармен маъносида (63°).

Бу агарчи саноъеи жанбидиндур, фааммо бу бир алоҳида илм-
дурким, маҳаллида келтургаймиз.

Ал-муғолат:

Гар лаби лаълинг шакардур, неши аччиғдур сўзунг
В-ар сочинг ялдо тунн бўлса, нағу тундур узун.

Бу санъат анингтек бўлурким, бир нарсани васф қилгондин сўнг-
ра бир лафзе келтурурким, мустамеъга тасаввур бўлурким, ул васф-
дин магар ёнди вале таҳқиқ қилса маълум бўлурким, муғолат кўр-
гузубтур — ҳамул васф то мустақимдур. Мисол. Рашид айтур:

Гар ангубинлаби, сухани ту чарост талх?
В-ар ё симинбари, ту ба дил чунки оҳани.

Мисоли дигар. Мавлоно Шараф айтур (64⁶):

Гар нури маҳу равшанийи шамъи турост,
Ин қоҳишу сўзиши ман аз баҳри чарост?

Ал-луғз:

Недур ул лаълики, пайдо бўлур андин гуҳар?—
Гоҳ пайдо бўлур анда маю гаҳ ширу шакар.

Бу анингтек бўлурким, бир нарсанинг отин ва ҳақиқатин ёшуруб,
мушаббаҳ(ун) биҳлафзе бирла савол қилурлар. Мисоли дигар. Хожа
Салмон айтур:

Он чист, ки сад ман асту аз як ман кам?
Сармоёи давлат асту пирояи ғам.

Бу шеърда ёй (камон)ни ёшурубтур. Мисоли дигар. Рашидиддин
Ватвот айтур:

Ажойиб сурате дидам, ки шаш пову ду сум дорад;
Ажойибтар аз он дидам миёни пушт дум дорад.

Ва мунда тарозу муродтур.

Ал-рақто — мисраъ:

Мисли ғамза чу жаст, чобук йўқ.

Бу санъат анингтек бўлурким, шеъре айтурлар, бир ҳарфи нуқ-
талиқдур, бир ҳарфи нуқтасиз.

Мисоли дигар. Рашид айтур — мисраъ:

Ғамзаи шўхи он санам хаста ба ҳазли жони ман.

Ал-хайфо — мисраъ:

Мамолик зийнатидур тиф.

Бу анингтек бўлурким, шеъре айтурлар — бир калимаси тамом
нуқталиқ, бир калимаси тамом нуқтасиз. Мисоли дигар. Рашид айтур:

Зайни олам шуд ў бахшиши мол;
Тиғи ў зийнати мамолик шуд.

Ал бароати истиҳлол (65^a):

Эй фалак, саргашталиқдин холи бўлса бир замон,—
Қим сенинг дардингда ҳеч ким топмади ғамдин омон.

Бу санъат анингтеқ бўлурким, шоир ё муаллиф қасидасин ё нус-
хасин не маъноға тартиб қилур бўлса, матлағинда ё фотиҳасинда
иборате талаффуз қилурким, ул ибораттин ғараз маълум бўлур,
нетокким бу матлағ зоҳир бўлурким, бу қасидаи марсиядур ё шикоят
рўзгор. Мисоли дигар. Шайх Низомий айтур:

Зи сад шамшерзани ройи қавий беҳ,
Зи сад афсар кулоҳи хусравий беҳ.

Бу байтин барчаға маълум бўлурким, бу ҳикоятнинг мазмуни
улким, ул ишким тадбир ва рой бирла кифоят бўлур, қилич бирла
бўлмас. Ва бу санъатни аввалғи фанда зикр қилиб эрдук.

Ал-радд-ул-матлағ. Мисоли бу:

Кел, эй соқий, аёқ тут, бўлма ғофил,
Чу келди ёр-у, хуррам бўлди маҳфил.
Май ичгин, зоҳидо, бор эрса ақлинг,
Мунунгдек кунда сабр эткайму ғофил.
Унар гуллар, бўлур жаннатдин ортуқ,
Қаю ердаким ул қилса манзил.
Қуёш ўзин санга ўхшотса, тонг йўқ
Вале ой ўхшағай юзунга мушкул (65^b).
Тарозий қазғуда борди илиқтин;
Кел, эй соқий, аёқ тут, бўлма ғофил.

Бу санъат анингтеқ бўлурким, шеърнинг матлағини рад қилур-
лар. Бу уч навъ бўлур. Бири улким, матлағнинг аввалғи мисраини
тамом мақтағда рад қилурлар, нетокким зикр қилдуқ. Мисоли дигар.
Хожа Ҳофиз айтур:

Эй сабо, накҳате аз кўйи фалони ба ман ор,
Зору бемори ғамам, роҳати жоне ба ман ор!
Қалби беҳосили моро бизан иксир мурод;
Яъне аз хоки дари дўст нишоне ба ман ор!
Соқийё, ишрати имрўз ба фардо мафиган,
Ё зи девони қазо хатти амони ба ман ор!
Дилам аз даст бишуд дўш, чу Ҳофиз мехонд;
Эй сабо, накҳате аз кўйи фалони ба ман ор!

Иккинчи навъи улким, аввалғи мисрағнинг қофиясини мақтағ-
нинг охирида рад қилурлар. Мисолин Камол Хўжандий айтур:

Бода, ки нест аз сари кўи ту, нест бод
В-ар ҳасту нест, ҳамдами бўи ту, нест бод.
То ҳаст дар сабо асари ҳастиеву нест,
Ошuftан салосили мўи ту нест бод.
Ҳар кас, ки ёфт бўи ту, он гаҳ зи шавқи он,
Чун бод нест дар такупўи ту, нест бод.
Рафтам ба боғ бетуву гуфтам ба боғбон:

Ҳар гул, ки ҳаст, бар лаби жӯи ту, нест бод (66^а).
Гар гӯням, Қамол, зи ман ҳожате бихоҳ,
Гӯям: рақиб аз сари кӯи ту нест бод.

Учинчи навъи улким, аввалги мисраънинг қофиясини иккинчи байт
ё учинчи байтта рад қилурлар. Мисоли дигар. Ҳасан айтур:

Эй зи жоми лабат жаҳоне маст.
Рафтам аз даст агар нагири даст.
Доштам дил чу шишаи софий.
Чашми майгуни ту ба мақсад шикаст.
Чашмаст аз даври зулфат огаҳ нест;
Ҳоли шабро хабар надорад маст.

Радд-ул-ажз асос-садр. Бу анингтег бўлурким, байтнинг қофия-
сини садрда рад қилурлар. Бу олти навъ бўлур. Аввалги навъи будур:

Тортадур ҳар лаҳза жонимни шакартег лабларинг,
Эй бегим, сўрсам мен ондинким, нағу жон **тортадур**.

Бу анингтег бўлурким, ул лафзеким байтнинг охириндадур, они
бетағйиря сураат ва маъно байтнинг аввалинда келтурурлар, нетокким
юқори келибтур. Фааммо бу байтнинг уч маъноси бор, бир важҳ
бирла аввалги навъ ҳосил бўлур. Мисоли дигар. Жалолий айтур:

Шайдо дебон алигдин чун мени кеторурсен;
Мендин батар ул юзга чин зулфунг эрур **шайдо**.

Мисоли дигар. Шайдо айтур (66^б):

Қарор аз дили ман рабуд он нигор;
Бад-он анбарин турраи **беқарор**.
Нигораст рухсораи ман ба хун,—
Зи ҳижрони рухсораи он **нигор**.
Қанори ман аз дўст то шуд тиҳи,
Маро пур шуд аз хуни дида **канор**.
Хумор аст дар сайр маро бешароб,
Дар андуҳи он наргиси пурхумор.

Мисоли дигар. Расул алайҳиссалом ҳадисидин:

«Талаба мулкаҳум фасалаба мо талаба ва қаҳаба мо лаҳум, фа-
васаба монаҳаба».

(Мулқларни (у) талаб қилди, бас, талаб қилган нарсаларини тор-
тиб олди ва молларини талади ва тарқатиб юборди).

Иккинчи навъи:

Қарор жондин олур кўзларинг, кўнгулдин сабр:
Нағу олур, чу йўқ эрмиш арода шарту **қарор**.

Бу ул бўлурким, икки лафзким байтнинг аввал ва охиринда келур,
сураатта мувофиқ бўлур, маънода муҳолиф, нетокким келибтур.

Мисоли дигар. Шайдо айтур:

Ҳаёт нест, ки дори зи даҳр чашми ҳаёт;
Вафот н-ояд аз ин рўзгор жуз гаҳи **вафот**.

Салот менаранд ор ба хавонат мехонанд (?),
Ту боз монда бад-ин мухтасар зи савму салот.

Мисоли дигар. Хожа Камол Хўжандий айтур:

Ман талаб кардам висолаш рўзу шаб,
Ефтам ийнак ба ҳукми «ман талаб».

Мисоли дигар. Урбоний гўяд:

Кофирун — неъмат к-ал-кофир.
(Неъматга шукр қилмаслик кофирликдур).

Учинчи навъи:

Минг Қаъбани иморат қилғунча бўлур эрмиш (67^a),—
Тенгри учун кишиким қилса кўнгул иморат.

Бу анингтеқ бўлурким, калимаеки, байтнинг охирида келур, они
бетағйири сурат ва маъно аввалғи мисраънинг ҳашвинда келтурурлар.
Мисоли. Шайх Низомий айтур:

Чунки **Ҳомон** зи дасти бадхоҳон
Раст чун ман зи қиссаи **Ҳомон**.

Мисол. Жалолоий айтур:

Ул ҳарамни жаннати аъло била арз этсалар,
Жаннати аъло керакмастур,— керактур **ул ҳарам**.

Мисори дигар. Носир айтур:

То дар танаш менигарам аз жону ман нозуктар аст;
Ман жон ба меҳнат медиҳам,— гар жони ман бошад танаш.

Тўртинчи навъи:

Агар бори — ўқ бўлса киприкларинг,
Тегар барчаси хаста жонимға — ўқ.

Бу ул бўлурким, ул икки калимаки, байтнинг зарби била ҳаш-
винда келур, суратта муттафиқ бўлур ва маънода мухталиф. Мисол.
Шайдо айтур:

Каримо, бидеҳ **доди** ман аз фалак,—
Ки изад туро ҳар чи боисти **дод**.

Мисоли дигар. Амлаҳи мутакаллимин Шайх Саъдий айтур:

Эй мурғ, агар пари ба сари кўн он санам,
Пайғоми дўстон бирасони бад-он пари.
Он Муштари ҳисол, ки аз мо ҳикоят
Пурсад, жавоб деҳ, ки ба жоянд Муштари.

Мисол. Азҳарий айтур:

Дарди сари хумори маро кушт, соқие,
Бархезу шишаи майи соф аз сари хум ор (67^c).

Бешинчи навъи:

Зорлиқ бирла тилармен васлинги,
Чун бўлубтурмен сенинг ишқингда зор.

Бу ул бўлурким, аввал ва охирда икки лафз келтурурларким, иккаласи бир калмадин биайниҳ муштақ бўлур ва асл маънода муттафиқ, нетокким «зори» ва «зор» — бу икки қисм бўлур. Аввалги қисми улким, бири байтнинг садринда келур, бири зарбинда, нетокким юқори келибтур. Мисоли дигар. Рашид айтур:

Биё, зарди маро беҳеч ҳужжат,
Зи ман ҳаргиз туро нобуда озор.

Иккинчи қисми улким, ул икки калма, бири байтнинг охиринда келур, бири аввалги мисраънинг ҳашвинда. Мисол:

Нигоро, сен мени андуҳ қилма дам-бадам зинҳор,
Ки бу чархи фалактин худ тегар мардумга минг озор.

Мисоли дигар. Муиззий айтур:

Амир агар маро мафарри дил карди,
Саранжом ҳама уммоли азл аст.

Олтинчи навъи:

Холи эрмас, билурмен, эй дилбар,
Лолагун чеҳранг узра ҳинду хол.

Бу тақи бешинчи навънинг бўлур. Фааммо, ул икки лафз. Бири-биридан асл маънода мухталиф бўлур. Бу ҳам икки қисмдур. Бириси улким, байтнинг садри била ажзинда келур, нетокким кўргуздук. Мисоли дигар. Рашид айтур (68^а):

Нолам аз ишқи он санам шабу рўз
Инак аз нола гаштаам чун нол.

Мисоли дигар. Ганжавий айтур:

Нозад аз хидмати ту берун сар,
Гарчи бишкофияш ба найзаи ноз.

Иккинчи қисми улким, ул икки калмаким, зикр қилдук, бири байтнинг охиринда келур, бири ҳашвада. Мисоли будур:

Чун санга йўқтур назир очунда, эй ёри азиз,
Ҳусну лутфу хулқ ичинда, ошиқингга қил назар.

Мисоли дигар. (Муҳаммад) Ганжавий айтур:

Душманонро ба доварият хилоф,
Бо қазоҳойи гунбади даввор.

Ал-лафф в-ан-нашр. Бу санъат анингтеқ бўлурким, шеър ичинда норасолар зикр қилурлар, яна анинг муқобаласинда норасолар келтурурларким, ул норасоларга мушобиҳ ва муносиб бўлғай. Бу тақи

икки навъ бўлур: лафф ва нашри мураттаб ва лаффи нашри мушав-
ваш. Лафф ва нашри мураттаб будур:

Зулфу юзунг фироқида шому саҳар эрур —
Бу оҳ бодпойи фалак бирла ҳаминон.

Бу анингтеқ бўлурким, тартиб бирла келтурурлар, нетокким зулф
бирла юзни зикр қилди, **зулфнинг** муқобаласинда **шом** келтурди, **юз-**
нинг муқобаласинда **саҳар** келтурди.

Мисоли дигар. Хожа Камол айтур:

Дину дунё фишонад бар ту Камол,
Ки ҳамин дошт аз қадлилу касир (68^о).

Мисоли дигар. Маҳмуд Нишопурий айтур:

Офтоб аст сиҳи сарви асир,
Рўю қаду хатти он бадри мунир.

Мисоли дигар. Шарафиддин Яздий айтур:

Зи хуни далерону гарди сипоҳ
Замин гашт сурху ҳаво шуд сиёҳ.

Мисоли дигар будур:

Қомату зулфу кўзунгдин мутгасил
Наргису сабза, бинафша мунфаил.

Мушавваш улким, тартиб риоят қилмаслар, нетокким юқориғи
байтга «наргис» кўзунг мушобихидур, қоматнинг муқобаласида келиб-
тур ва «сарв» зулф муқобаласинда келибтур ва «бинафша» кўз муқо-
баласинда. Агарчи бу тариқа ҳам санъатдур, фаамо мураттабнинг пояси
мундин баландтур. Мисоли дигар. Салмон айтур:

Зи савдойи руху зулфаш ғаме дорам шабу рўзе,
Маро субҳи висоли ў намегардад шаби рўзе.

Мисоли дигар. Хожа Камол айтур:

Дил аз руҳат муқайяди зулфи мушавваш аст,
Дуде, ки дар кабобе бипечад зи оташ аст.

Ин байт ҳам ташбеҳул-измор аст.

Мисоли дигар ҳам Камол айтур:

Дар ҳар сафина кони хатту лаб кардаем нақш
Авроқи он ба сабзию сурхи мунаққаш аст.

Ал-радд в-ал-акс. Мисоли (69^а):

Жону кўнгул марҳами лаъли лабинг ёдидур,
Лаъли лабинг ёдидур жону кўнгул марҳами.

Бу ул бўлурким, аввалғи мисраъни сўнгғи мисраъда бо сукуна
қилурлар. Мисол Носир айтур:

Аз лаби жонони ман зинда бувад жони ман,
Зинда бувад жони ман аз лаби жонони ман.

Ин дили ҳайрони ман ошиқи шайдои туст,
Ошиқи шайдои туст ин дили ҳайрони ман.
Булбули бўстони ман, бонги саги кӯи туст;
Бонги саги кӯи туст булбули бўстони ман.
Ин ҳама афғони ман аз ҳаваси рӯи туст;
Аз ҳаваси рӯи туст ин ҳама афғони ман.

Мисоли дигар. Гулшаний айтур:

Соқни симинбадан, соғари май деҳ ба ман,
Соғари май деҳ ба ман, соқни симинбадан.

Ал-ҳашвиёт. Бу тақи уч навъ бўлур: ҳашви малиҳ, ҳашви қабих, ҳашви мутавассит.

Ал-ҳашв-ул малиҳ:

Боғи ҳуснунг тоза бўлсун то абад,
Сақласун тенгри ямон кўздни йироқ.

Бу анингтеқ бўлурким, байт ичинда лафзе келтурурларким, ул лафздин байтқа оройиш ҳосил бўлур. Мисоли дигар. Рашид айтур:

Меҳнати ин замона бефарёд
Дур аз ту жинонам, ки бадандеши ту бод.

Ул «дур» лафзи малиҳдир.

Ал-ҳашв-ул-қабих мисоли:

Юздин ниқоб олиб бирор гар ташқари чиқсанг басе,
Ўзин булут ичра қамар пўшида-у пинҳон қилур (69^с).

Бир ул бўлурким, лафзе келтурурларким, байтни фо... (?) қилур. Мисол. Рашид айтур:

Азбаски, бори миннати ту бар танам ниҳод,
Дар зери миннати ту ниҳон ҳамчу мустарам.

Ва мунда ул «ниҳон» лафзи қабихдур.

Ал-ҳашв-ул-мутавассит:

Фироқинг ўтидин, эй дилрабойи сийминтан,
Юракта қайнади қону кўзумда қолмади ёш.

Бу улдурким, шеър ичинда алфозе келтурурларким, на оройиш-тур, на фасод. Мисоли дигар. Муҳаммад Ганжавий айтур:

Лек лутфи ту, эй ҳумоюнрой,
Ба ҳунар дур бароварад аз кон.

Ал-ишжозъ. Бу санъат тақи уч навъ бўлур: сажъ-ул-мувозана, сажъ-ул-мутавозий, сажъ-ул-мутраф.

Сажъ-ул-мувозана:

Ҳар саҳар, эй юзунг кўруб, хаста жоним етар фараҳ;
Ҳар кеча ёдингиз била хаста кўнгул қилур калак.

Бу санъат анингтеқ бўлурким, сўнгги мисраънинг алфози аввалги мисраънинг лафзлари бирла вазнда мувофиқ бўлур ва ҳуруфта йўқ. Мисоли дигар. Ояти «Қалом»да:

«Атайна ҳум ул-китобал-мустабин ва ҳадайнаҳум ас-сиротал мустақима».

(Биз уларга тўғри равшан баён қилувчи китоб келтирдик. Биз уларга тўғри йўлни бердик).

Мисоли. Шараф Яздий айтур: «Зи гарди гардон шуда мулавван замин; зи наъли аспон ҳомун шуда ба шакли қамар, ба тийра гардон саройи чашм ба даскалони кўр; зи наъра кардан ялон гўш хоксоронгар».

Мисоли дигар:

Зи роҳи маркабат наргис ба чашмон хор мечинад,
Зи боди доманат сунбул ба ораз гарди буз дояд? (70^а).
Хуш он даме, ки аз хок сари кўйи бархезад.
Хуш он жоне, к-аз анфоси хуш у ҳам биёсояд.

Мисоли дигар. Хожа Камол айтур:

Бо ғами ишқи ту дил кист, ки маҳрам бошад,
Бо лаби лаъли ту жон чист, ки ҳамдам бошад.
Ал-сажъ-ул-мутавозий. Мисоли:

Кўзунг ҳар дам қилур кўнглумни озор,
Сўзунг ҳар дам қилур жоним уза нор.

Бу анингтеқ бўлурким, сўнгги мисраънинг калимоти аввалги мисраънинг калимоти бирла ҳам вазнда мувофиқ бўлур, ҳам ҳуруфта. Ва гоҳи бўлурким, икки байт орасинда воқеъ бўлур Мисолин Рашид айтур:

Он, ки моли хазойини гети
Ҳаст бо дасти жуди ў бисёр.
Ранги кашафи сарири гардун
Нест дар пеши табъи ў душвор.

Мисоли дигар. Хожа Салмон айтур:

Ҳаёли оразат об аст, аз он дар дида мегардад,
Ниҳоли қоматат сарв аст, аз он дар бар намеояд.

Ин навъи аввал аст.

Мисоли дигар. Араб фусаҳоси айтур:

«Олло ҳумма аъти муттафиқан халафан ва аъти мумассикан талафан».

(Эй Худо, ўзимга мос ўринбосар бергин ва мумсикка ўлим ато қил).

Мисоли дигар. Умид Камелий айтур:

Таркибам аз шаб аст, зи рўз аст маркабам,
Болинам аз гул аст, зи лоласт бистарам.

Мисоли дигар. Ояти «Калом»дин:

«Вал-аъдияти забҳан фалмурияти қадҳан фаасарна биҳи нақъан фивасатна биҳи жамъан».

(«Ҳарсиллаб чопадиган, чакмоқлар чақадиган, тэнг пайтида бостириб борадиган, бас ўшанда чанг-тўзон кўтариб, шу билан душман жамоасининг ўртасига кириб келадиган отларга қасам).

Ал-сажъ-ут-тараф (70^о).

Жонки, гулгун юзунгадур Мажнун.
Қил они шод, эй бўйи шамшод.

Бу анингтеқ бўлурким, байт ичинда икки лафз келтурурларким, бири охир ҳарф бирла мувофиқ бўлур, вазни адад бирла йўқ. Ва равийдурким, бири-биридин ҳуруфи кўпрақ бўлса, ё бўлмаса.

Мисоли дигар. «Қаломи мажид»тин:

«Малакум лаяржуна лиллаҳи вақора ва қад халақақум атвора». (Сизларга не бўлдики, Оллоҳдан (тинчлик ва хотиржамлик)ни умид билан сўрайсизлар? Ваҳоланки, сизларни у турли тоифа (табиатли) қилиб яратган).

Мисоли дигар. Маҳмуд Ганжавий айтур.

Орадат фатҳ дар макон имкон.
Деҳадат кўҳ барқарор қарор.

Мисоли дигар. Наср: Фалон касро карам бисёр асту ҳунар бешумор.

Ас-сеҳр-ул-ҳилол. Бу санъат анингтеқ бўлурким, аввалги мисраъни сўнгги мисраъга мавқуф ва мавсуф қилурлар. Бу тақи икки навъ бўлур. Аввалги навъи будур:

Юзунг уза сеҳрки, сабо қилди тор-тор,
Зулфунгни кўрди жону кўнгул бўлди беқарор.

Бу анингтеқ бўлурким, аввалги мисраъ мавқуф бўлур, сўнгги мисраъни ўқумоғунча тамом бўлмас. Мисоли дигар. Салмон айтур:

Бар рўи ҳар ду олам будем баста маҳкам
Дарҳои дил, надонам, ишқ аз кужо даромад.

Мисоли дигар. Муҳаммад Темур Буғо айтур:

Гар шабе бўлса муяссар то саҳар,
Ул жамоли чун ду ҳафта ой ила.
Ул шароби лаълдин ичган киши
Мумкин эрмас то қиёмат ойило (71^а).

Иккинчи навъи:

Меҳр йиғлар ғамингда қон ҳар шом,
Қўк этокинда зоҳир ул асаре.

Бу анингтеқ бўлурким, аввалги мисраънинг охирида лафзе келтурурларким, лафз аввалги мисрани тамом қилур. Ва иккинчи мисраъга тақи парвариш берур. Яъни икки тарафни парвариш қилур. Мисоли дигар. Салмон айтур:

Зи чашмаш гўша гир, эй дил, ки бошад айни ҳушёри,
Гирифти гўша аз масти, ки тираш дар камон бошад.

Мисоли дигар. Салмон айтур:

Соқии мажлис, бидеҳ бода, ки хоҳам рафт,
-Мо ба ҳавои лабаш бар сари май чун хубоб.

Мисоли дигар. Фирдавсий айтур Бижаннинг чоҳқа тушган қисса-синда:

Туро баста монам дар ин чоҳ пой,
Ба рахш андароям, бароям зи жой.

Ва бу гоҳ икки байт аросинда воқеъ бўлур ва гоҳе бир мисраъ ичинда тушар.

Ас-сиёқ-ул-аъжож:

Боғишлоди ҳар бирига бедариг —
Уқу ё-ву гурзу табарзину тиг.

Бу анингтеқ бўлурким, шеър ичинда бир неча нарсанинг ададини сиёқа бирла зикр қилурлар. Мисоли дигар. Фирдавсий айтур:

Ба турон набошад чу ту кас ба жоҳ,
Ба тигу ба муҳру ба тахту кулоҳ.

Мисол. Фирдавсий айтур:

Ҳама дашт пур оҳану сийму зар;
Синону ситому силоҳу камар (71^о).

Мисоли дигар. Муҳаммад Ганжавий айтур:

Даст бар дастгоҳ арзи мунир
Ба сахоу вафоу адлу иёр.

Мисоли дигар. Рашидиддин Ватвот айтур:

Аспу камару тиг бидеҳ кард қиймат,
Тахту сипаҳу тож бад-ў ёбад миқдор.

Ас-савол-ул-жавоб. Мисоли:

Дедимки:— «Хусн элидин не учун вафо келмас?»
Аюрки:— «Хусну вафо бирла муттафиқ бўлмас».

Бу анингтеқ бўлурким, бир мисраъки савол тариқи бирла айтурлар, бир мисраъни жавоб тариқаси бирла келтурурлар. Мисоли дигар. Рашид Ватвот айтур:

Гуфтам: «Маро се бўса деҳ, эй моҳи дилситон».
Гуфто, ки: «Моҳ бўса киро дод дар жаҳон».

Мисол. Носир айтур:

Гуфтамаш: «Дасти ману домани ту рўзи жазо».
Гуфт: «Ошиқ магар андар ғами фардост ҳануз».

Мисоли дигар. Хожа Салмон айтур:

Дўш гуфтам, ки «Ғамат жони маро дод ба бод».
Гуфт: «К-эй сода, ҳанузат ғами жон медорад».

Ал-жамъ-ул-муфрад. Мисол:

Зулф эрур хуснунгга ошиқ мен бикин,
Ложарам, бир дам қарори йўқтурур (72^а).

Бу анингтег бўлурким, икки нарсани бир санъатга жамъ қилурлар. Бу икки навъ бўлур. Бири — музҳар, бири — музмар.

Музҳар улким, зикр қилдуқ, нетокким зулфни ва ўзини беқарорлик сифатида жамъ қилибтур. Ва мунда жомеъ «беқарорлик»тур ва музҳардур. Мисоли, Рашид Ватвот айтур:

Осмон бар ту ошиқ аст чу ман,
Ложарам, ҳамчу манаш нест қарор.

Музмар:

Ғунча оғзингға мунобеҳдур вале
Мен бикин доим гирибон чокдур.

Бу анингтег бўлурким, икки нарсани бир санъатда жамъ қилур. Замир бирла анинг зикрини сареъ қилмаслар. Мисоли. Рашид Ватвот айтур:

Моҳ гоҳе чу рӯи ёри ман аст,
Гаҳ чу ман кў зи пушт зору низор (Ат-таъриф).

Ат-таъриф-ул-муфрад:

Эмастур сарв қаддингға мушобиҳ;
Неси ўхшар санга ул беқадамнинг.

Бу ул бўлурким, икки нарсани бир санъатта жамъ қилмасдик бурун фарқ қилурлар. Мисол. Рашид айтур:

Абр чун ту, кай аст то дони,
Зар кужо борад абри найсони.

Мисоли дигар. Ганжавий айтур:

Боди субҳаст, бўи зулфаш не,
Набуд боди субҳи анбарбор.

Мисол. Хоразмий айтур:

Чи монад бо лаби ҳар лаъли ёқут?
На дар ҳар хотами мебошад эъжоз.

Ал-тақсим-ул-муфрад:

Узору лаъли лабу зулфунг, эй маҳи анвар,
Эрур бири гулу бири мулу бири анбар.

Анингтег бўлурким, аввалги мисраъда ҳар бирини қисмат қилиб, бир қоида бирла зикр қилурлар. Мисоли дигар. Муҳаммад Ганжавий айтур:

Ҳаст хатташ фарози орази ў.
Он яке бадру он яке гулзор.

Мисоли дигар. Рашид Ватвот айтур:

Руҳону оразу зулфайни он бути дилбар —
Яке гуласту дувум лолау сеййум — анбар.

Мисоли Жалолий айтур:

Эрур қаддинг била тишинг, лабинг, аё дилбар,
Бири санубару бири дуру бири шаккар.

Ал-жамъ маат-тафриқ:

Зулфинг эрур мен киби ошуфтаҳол.—
Ул сабодин, мен жамолинг шавқидин.

Бу ул бўлурким, бир санъатта икки нарсани жамъ қилурлар ва яна фарқ этарлар. Ва мунда зулф бирла ўзини ошуфталиқ сифати бирла жам қилди, тақи фарқ қилдиким, бири сабодин, бири шавқдин ошуфта бўлмиш.

Мисоли дигар. Рашид Ватвот айтур:

Ману ту — ҳар ду чун гули зардем,
Чи ман аз рангаму ту аз бўе.

Мисоли дигар:

Ману зулфайни ў — нигунсорем;
Чунки ў пургуласту ман пурхор.

Ал-жамъ-ул-маат-тақсим (73)

Етар ҳар лаҳза зулфу холингдан —
Кўнгулга меҳнату жонимга андуҳ.

Бу анингтеқ бўлурким, бир мисраъда нарсаларни жамъ қилиб, бир мисраъда қисмат қилурлар, нетокким аввалғи мисраъда икки нарсани жамъ қилди еткурмақликда. Ва тақи ул еткурмақни сўнгғи мисраъда қисмат қилди. Мисол. Рашид айтур:

Ду чизро ҳаракоташ ҳаме чиз деҳад:
Улумро даражоту нудумро аҳком.

Мисоли дигар. Муиззий айтур:

Ба мулк дар зи ду чизи ту дур бод ду чиз:
Зи неъматини ту фано-у зи давлатини ту завол.

Ва мунда икки нарсани жамъ қилди йироқ бўлмоғлиқтин ва яно қисмат қилдиким, ҳар бир нарса недин йироқ бўлмоқни.

Мисоли дигар. Муҳаммад Ганжавий айтур:

Ғами ду чиз маро ду чиз супурд:
Дидаро обу синаро зи нигор.

Ал-жам маат-тафриқ ат-тақсим:

Сари зулфунг жамолингга менингтеқ,—
Эрур ошуфта-у пайдо-ву дилреш.
Вале ул гулда ағнар, ман тиконда;
Анга доим эрур нўшу манга неш.

Бу анингтеқ бўлурким, ул икки нарсани жамъ қилурлар ва яна фарқ қилурлар ва яна қисмат қилур. Бу уч ҳолнинг жамъи бас муш-

килтурур, нетокким ўзини (73⁶) маҳбуб зулфи бирла ошуфта ва шайдо-
лиқта жамъ қилди ва фарқ қилдиким, зулф гулда, агёр ўзини тиконда
ва қисмат қилдиким, анга нўштур, мунга неш.

Мисоли дигар. Рашидиддин Ватвот айтур:

Он ки туро банд кард, бандаатро низ —
Банд бикардаст не падиду не пинҳон.
Банди ту аз оҳан аст, банди ман аз ғам;
Банди ту бар пой-у банди бандаат бар жон.

Мисоли дигар. Муҳаммад Ганжавий айтур:

Ҳамчу чашм тавонгар аст лабаш;
Ин ба обу он ба лўлуи шаҳвор.
Оби ин тира, дурри он равшан,
Ин гаҳ гирияи он, гаҳ гуфтор.

Ал-калом-ул-жомеъ. Мисоли:

Тарозий, қилма дунёдин шикоят,
Канаф бирла урушмоқ сирфа қилмас.

Бу анингтег бўлурким, шоир байтларни панд ва насиҳат бирла
оройиш қилур ё фалактин, ё замондин шикоят қилур. Мисоли дигар.
Муҳаммад Ганжавий айтур:

Мўям аз ғам сафид гашт чу шир,
Дил зи меҳнат сиёҳ гашт чу қир.
Ин зи акси бало гирифта хизоб
В-он зи роҳи хато гирифта қарор (74^a)

Ал-ҳусн-ул-матлаъ:

Эй сабо, ул ой юзидин олса бир соат ниқоб,
Тоб олиб тўфонидин, бўлғай пушаймон офтоб.

Бу анингтег бўлурким, саъй қилурларким, шеърнинг матлаи хўб
тариқ бирла битилса.

Мисоли дигар. Хожа Камол айтур:

Зоҳидон камтар шуносанд, он чи моро дар сар аст,
Фикри зоҳид дигару савдои ошиқ дигар аст.

Ва мунунг шарҳи аввални фанда ўтубтур.

Ал-ҳусн-ул-тахаллус:

Савдойидур магар сари зулфунги, зулм этар,
Бандсен(?) доду адл била, хусрави жаҳон.
Маъмурдур бошдин-аёқ ер юзи тамом,
Султони бару баҳр Улуғбек Қўрагон.

Бу санъат анингтег бўлурким, шоир... мамлуҳнунг.... қа бирла
интиқол қилур.

Мисоли дигар. Рашид Ватвот айтур:

Чу шохи гул ба даҳ ангушт хост к-аз димоғ,
Зи барги лола ба каф кард гулистон оташ.

Ажаб чу лола санои адади шоҳ нагуфт,
Дуо, ки кард, ки бодош ҳар даҳон оташ.

Ал-хусн-ул-таълил:

Фалакнинг зуғмина ким зулм айлар,
Қилур Султон Улугбек адлу эҳсон (74^с).

Бу анингтеқ бўлурким, мамдуҳнинг яхши хислатлариға жаҳд этар,
аъни (яъни) фалакнинг зулмининг иллатин... адл қилур. Мисол. Му-
ҳаммад Ганжавий айтур:

Рағми дарё, ки бухл маварзад,
У кунад мол бар замона нисор.

Ал-хусн-ул-талаб:

Гирдоби ғамда қолди маишат сафинаси,
Лутфунг не бўлғай анга, ой бўлса бодбон.

Бу анингтеқ бўлурким, шоир мамдуҳдин хўб тариқ бирла нарса
илтимос қилур. Мисоли дигар. Ганжавий айтур:

Хисраво, бо замона дарҳам,
Ки ба ғам мегузорам ҳамвор.
Чи буд к-аз миёна бардорад
Аз миёни ману замона ғубор.

Буларнинг зикри аввалғи фанда келибтур.

Ал-хусн-ул-мақтаъ. Мисоли:

Оламда ногоҳ ёзу кузу қишу ёйнинг
Даврони эътидол уза бўлса жовидон.
Етсун камола умрунг, эй шоҳ, етмасун —
Умрунг баҳори доманиға дасти ҳар хазон.

Бу анингтеқ бўлурким, шеърни яхши тавр била тамом қилурлар.
Мисоли. Салмон айтур:

То об даргузар буду бод дар масир,—
То норро жарар буду хокро қарор,—
Бодо ҳамиша моҳу жалоли ту бар мазид,
Бодо мудом давлату умри ту пойдор.

Билким, мунча саноеъким, зикр қилдук, барчаси асл (аҳли) бадеъ
қошинда машҳур (75^а) ва мўътабардур ва мундин бошқа бир неча
санъатким, мутааххирлар қошинда урф бўлур эрди, они тақи баён қи-
лоли, то шеърнинг ҳеч дақиқаси бу нусхадин муҳмал қолмағай. Ул
санъатлар будурур: бадеҳа, назар, салис, ғазал, саҳли мумтанеъ ному-
таноҳий бадеҳа. Бадеҳа:

Мени ўлтургил, эй сарви раъно,
Қилурмен ҳар замон юз шева ангиз.

Бу анингтеқ бўлурким, шеърни фикрсиэ, тааммулсиэ айтмоқни
бадеҳа ўқурлар. Назар:

Душман мени ўлтурмади-ю мен дедим: -ўлтур!
Душман сўзини эшитиб, ўлтурмадинг, эй дўст.

Бу ул бўлурким, шеър ичинда маъно қасд қилурларким, тааммул-
сиз тобса бўлмас. Мисоли бадеҳа. Камол айтур:

Мо чу қатъи назар аз рӯи неку натвонем,
Дил ба беҳудан бадгӯи чаро ранжонем.

Мисоли дигар ҳам ул айтур:

Ту душмани дўстии мапу дўсти душман.
Ту они дар вафо, ман инак, эй дўст.

Солис:

Ул азал субҳиндаким, изҳори қудрат қилдилар,
Нетонг, не мазҳари ҳусну малоҳат қилдилар.

Бу анингтеқ бўлурким, шеърнинг алфози андоғ керакким, эшит-
макка лазизу хушоянда бўлса. Мисоли дигар. Хусрав айтур:

Ба риндию ба шўхию ба сад ноз
Дил аз мо бурд, акнун порсо шуд (75^б).

Ғазал:

Муайян кўзларинг айни балодур,
Муаттар зулфунгиз мушки Хитодур.

Бу анингтеқ бўлурким, шеърнинг алфози маҳкам ва устувор бўл-
са. Мисол. Рашид айтур:

Боди мурассаъ бисўхт мурғи муламмаъ бадан,
Ашк Зулайҳо бирехт, Юсуф гул хирман.

Саҳли мумтанеъ. Мисоли:

Қошинг меҳробтур, жоно, жамолинг қиблаи олам,
Сочинг куфру кўзунг кофир, юзунг нури эрур иймон.

Бу ул бўлурким, шеър айтурларким, ўқумоққа осон бўлур, фааммо
айтмоққа душвор.

Мисоли саҳли мумтанеъ:

Баромад нилгун изи зи рӯи нилгун дар мо,
Чу ройи ошиқон гардон, чу табъи бедилон шайдо.

Номутаноҳий ул бўлурким, байте айтурларким, ҳар неча ўқуса-
лар, ҳеч тугонмас. Мисоли дигар. Носир Хусрав айтур:

Чун тири камон орад агар он шаҳи феруз,
Ҳар кўшаки бечора аз ин «дор», бад-он «дур».
Аз он «дур» у бад-ин «дор», аз ин «дор» у бад-он «дур»
Аз он «дур»и бад-ин «дор», аз ин «дор»и бад-он «дур».
Аз он «дур»и бад-ин «дор», аз ин «дор»и бад-он «дур»,
Аз он «дур»и бад-он «дор», аз ин «дор»и бад-он «дур».
Ўқуса ҳад ва имкони бор, ҳаргиз тамом бўлмас (76^а).

Давоми бор.

МЕРОС

ШАЙХ АҲМАД ИБН ХУДОЙДОД ТАРОЗИЙ

ФУНУН УЛ-БАЛОҒА

IV. АЛ-ФАҢН-УР-РОБИЪ ФИ АВЗОН-УШ-ШЕЪР¹

Билгилким, араб уламосининг иттифоқи бирла баҳр ўн олти келибтур. Ажам уламоси сўнгра орий туруб, йигирма тўрт қилибтурлар, фааммо бу заиф тиладиким, ул азизларнинг пайдо қилгон баҳрларини қаламга келтурса ва туркий иборат бирла баён айлаб, ҳар вазнга туркий байттин мисол келтурса.

Бу ҳавастин кўп нусхаларни мутолаа қилди, нетокким «Арузи Қустос»² ва «Арузи Ундулусий»³ ва «Меъёр-ул-ашъор»⁴ ва бу тариқа нусхаларнинг баҳрларинда кўп ғаввослиқ қилдуқ. Эrsa мулоҳаза андоғ туштиким, бу илмда уламо ихтилофи бaсе қилибтурлар. Баъзилар ўкеутубтурлар. Ва ул қоидаларким, уламоий салаф қўюбтурлар, аларнинг қондаси бирла амал қилсалар, ўн олти баҳр пайдо бўлурға мақдури бор. Ул сабабтин бу заиф ҳам андоғ ихтиёр қилдиким, бу баҳрларға аввал ўн олти баҳрким, мумкин-ул-вужудтур, изофат қилиб, тамомин қирқ баҳр уза муқаррар айлаб ва ул ўн олти баҳрким, мутақаддимлар таркиб қилибтурлар, бурун они кўргузуб, ондин сўнгра мутааххирлар пайдо қилгонни тақи (76^о) эмди зиёда бўлгон баҳрларни барчани бир силк узра тортиб, мушарраҳ ва мунаққаҳ баён айлаб ва бу қирқ баҳрдин нечаси хосдур ва неча баҳрнинг асли зиҳофтин қўпор ва ҳар баҳрнинг муштарақ шўъбаси нечадур ва хос шўъбаси қайсидур — мажмуини собит қилиб, шарҳ қилсаким, барчаси ўқуғон кишиларға маълум бўлса. Ва биллоҳ — ул-авн ва-т-тавфиқ.

Фасл. Билгилким, баҳрнинг биноси аркон узадур. Ва аркон аслдин жўлар. Ва аруз аҳлининг истилоҳи бирла асл олти келибтур. Они *усули ситта* ўқурлар. Ондин иккисини *сабаб* дерлар. Ва иккисин *ватад* ўқурлар. Ва иккисини *фосила*. Аммо икки сабабтин бирисин *сабаби ҳафиф* дерлар. Ул икки ҳарф бўлар. Бирисин мутаҳаррик, иккинчиси сокин, нетокким: *фо, мо, си*. Иккаласи мутаҳаррик, нетокким *ала* бўлғай. Ва иккиси ватаднинг бирисин *ватади мажмуъ* ўқурлар. Ул уч ҳарф бўлур. Иккиси мутаҳаррик, бириси сокин, нетокким: *фаал* бўлғай. Ва бириси *ватади мафруқ* дерлар. Ул ҳам уч ҳарф бўлур. Аввал ва охири мутаҳаррик. Уртаси сокин, нетокким: *лот* бўлғай. Ва икки фосиланинг бирисин (77^а) *фосилаи суғро дерлар*. Ул тўрт ҳарф бўлур. Уч ҳарфи мутаҳаррик, бириси сокин, нетокким: *мутафо* бўлғай. Ва бирсин *фосилаи кубро* ўқирлар. Ул беш ҳарф бўлур. Тўрти мутаҳаррик, бириси сокин, нетокким: *фаалатун* бўлғай.

¹ Ал-фанн-ур-робеъ фи авзон-уш-шеър — тўртинчи фан шеър вазнлари хусусида.

² Арузи Қустос — Аниқ мезон. Маҳмуд Замахшарийнинг аруз ҳақидаги асари. Тўла номи: Ал-Қустос ал-мустақим фи илм ил-аруз.

³ Арузи Ундулусий — Аруз ҳақида испаниялик олимлар яратган илмий тадқиқот номи. Муаллифнинг номи ҳозирча бизга ноаниқ.

⁴ Меъёр ул-ашъор — машҳур олим ва шоир Носириддин Тусийнинг (1201—1274) аруз ва қофия ҳақидаги асари номи.

Ва бу олти аслни устозлар тартиб бирла зобита қилибтурлар. Ул будурур: лам сабаби ҳафиф; ар (ватад); Али (мажмуъ), рааса (тафруқ); жабала суғро: самака (кубро).

Фасл. Бу олти аслдин саккиз аркон пайдо бўлурким, они аруз аҳли ажзойи афойил ва тафойил ўқурлар. Ва рукни гоҳи жузв дерлар, гоҳи рукн. Ул саккиз рукнунг феҳрести будур: фаулун, фоилун, мафоилун, фоилатун, мустафъилун, мафоилатун, мутафоилун, мафъулоту.

Бу саккиз рукндин иккисини хумосий дерлар. Ҳар бириси беш ҳарфтин бўлур. Ва олтин жузвин айюн дерлар. Еттироқ ҳарф бўлур. Бу саккиз рукн ул усули ситтадин бу тариқа қўборким, *фаулун* мулоҳаза қилсанг, ватади мажмуъ бирла сабаби ҳафифтан мураккабтур. «Фау» — ватади мажмуъ, «лан» — сабаби ҳафиф ва «фаулун» ҳам сабаби ҳафиф бирла ватади мажмуъдин мураккабтур.

Фо сиб алан ватад. Бу икки жузв бири бирининг ухтидур⁵, ул важҳдинким, иккаласининг таркиби мувофиқтур (77°).

Мафойилун ҳам бир ватади мажмуъ бирла икки сабаби ҳафифтин мураккабтур. «Мафо» ватади айюн, «ийлун» — икки сабаб ва фоилотун ҳам икки сабаб, бир ватадтин мураккабтур, нетокким «фо» бир сабаб, «ило» ватад, «тун» бир сабаб.

Ва *мустафъилун* икки сабаби ҳафиф, бир ватади мажмуъдин мураккаб. «Мустаф» икки сабаб ва «илун» ватад. Булар барча бири бирининг ухтидур.

Ва *мафоилатун* ватади мажмуъ бирла фосилаи суғродин мураккабтур. «Мафо» ватад, «илатун» фосила.

Ва *мутафоилун* ҳам фосилаи суғро бирла ватади мажмуъдин мураккаб бўлур. Икки жузв бири бирининг ухтидур.

Фааммо. Мафъулоту ялғуз икки сабаби ҳафиф бирла ватади мафруқтин мураккабтур.

«Лот» — Ватади мафруқ. Ва мунунг ухти йўқтур, — магар бир важҳдин «фоилотун» анинг ухти бўлур, зероки, «фоъ» ватади мафруқ, «ло тун» икки сабаб ва фоилун ҳам бу жиҳаттин анинг ухтидур. Ва мустафъилун тақи бу сабабтин анинг ухти бўла билур: мус тафъилун — ватади ирода.

Фасл. Билгилким, бу саккиз рукни аркони солима дерлар. Ва ҳар солимдин музоҳифлар қўпор. Солим они айтурларким, дуруст бўлса, нетокким асл вазъидур.

Ва зиҳоф улдурким, солимни бир иллат ва жиҳат бирла ўқутуб ё ўлтуруб, тағйир ва табдил қилурлар. Ва бу баҳрларким пайдо бўлуртур, барчаси бу саккиз аркони солимадин қўпубтур. Ва не тариқа қўпор ани кўргузоли. Ва баҳрларнинг отин ва вазнин ҳам баён қилоли.

Билким, бу баҳрлар икки қисмдур (78°). Бириси улким, баҳрнинг тамомин бошдин-аёқ бир жузвдин таркиб этарлар, нетокким ҳар мисраи тўрт қатла:

фаулун фаулун фаулун фаулун
келур, они муттафиқ-ул-ажзо ўқурлар, нетокким бир мисраи тўрт қатла

фаулун мафойилун фаулун мафойилун
келур, — мун мухталиф-ул-ажзо дерлар. Ва шарт улдурким, ул икки жузвниким, таркиб этиб, баҳр қилурлар, бири бирининг ухти керак. Агар бегона бўлса, бу тоифанинг қошинда раво эрмас.

Фи асмор-ул-буҳур: мутақориб, мутадорик, ҳазаж, рамал, ражаз, вофир, комил, сақил, муқорин, мувофиқ, тавил, жазил, фарид, мазид, мутарокиб, мутадовил, муталойим, мутанофир, жадид, мадид, муҳит, басит, музореъ, мушокил, саҳиҳ, сариҳ, хафиф, мужаннас, ажиб, га-

⁵ Ухти — (арабча) опа-сингил.

риб, мунтахаб, муқтазаб, музҳар, музмар, мунсариж, мундариж, сареъ, бадеъ, қариб, салиб.

*Фи авзон-ул-бухур*⁶. Биз ул муттафиқ-ул ажзони кўргузуб, андин мухталиф-ул-арконни келтурули ва ибтидо «фаулун»дин қилоликим, ул барчадин садрдур. Ва барча баҳрларнинг тартибин бу қоида бирла риоят қилоли.

Билгилким, ҳар баҳр уч мартабадур: аъло ва авсат ва адно. Аъло саккиз жузвдир. Они *мусамман-ул-аркон* ўқурлар. Ва авсати олти жузвдур. Они *мусаддас-ул-ажзо* дерлар (78⁶). Ва адноси тўрт рукндур. Они *мураббаъ-ул-ажзо* атарлар. Биз ҳар жузвдин бир мисраинг мезонин битили. Ва биллоҳ-ул-авн ат-тавфиқ. Ҳаза муттафиқ-ул-ажзо:

Мутақориб — фаулун фаулун фаулун фаулун
Мутадорик — фоилун фоилун фоилун фоилун
Ҳазаж — мафойилун мафойилун мафойилун мафойилун
Рамал — фоилотун фоилотун фоилотун фоилотун
Ражаз — мустафъилун мустафъилун мустафъилун мустафъилун
Вофир — мафоилатун мафоилатун мафоилатун мафоилатун
Комил — мутафоилун мутафоилун мутафоилун мутафоилун
Сақил — мафъулоту мафъулоту мафъулоту мафъулоту.

Ҳаза мухталиф-ул-ажзо:

Муқорин — фаулун фоилун фаулун фоилун
Мувофиқ — фоилун фаулун фоилун фаулун
Тавил (79) — мафойилун фаулун мафойилун фаулун
Жазил — фаулун мафойилун фаулун мафойилун
Фарид — фаулун фоилотун фаулун фоилотун
Мазид — фоилотун фаулун фоилотун фоилотун
Мутарокиб — мустафъилун фаулун мустафъилун фаулун.
Мутадовил — фаулун мустафъилун фалун мустафъилун
Муталойим — мафойилун фаулун мафойилун фоилун
Мутановир — фоилун мафойилун фоилун мафойилун
Жадид — фоилун фоилотун фоилун фоилотун
Мадид — фоилотун фоилун фоилотун фоилун
Муҳит — фоилун мустафъилун фоилун мустафъилун
Басит — мустафъилун фоилун мустафъилун фоилун
Музорей — мафойилун фоилотун мафойилун фоилотун
Мушокил — фоилотун мафойилун фоилотун мафойилун
Саҳиҳ (79⁶) — мафойилун мустафъилун мафойилун мустафъилун
Сариҳ — мустафъилун мафойилун мустафъилун мафойилун
Хафиф — фоилотун мустафъилун фоилотун мустафъилун
Мужтасс — мустафъилун фоилотун мустафъилун фоилотун
Ажиб — мафоилун мутафоилун мафоилун мутафоилун
Ғариб — мутафоилун мафоилун мутафоилун мафоилун
Мунтахаб — фоилотун мафъулоту фоилун мафъулоту
Муқтазаб — мафъулоту фоилун мафъулоту фоилун
Музҳар — фоилотун мафъулоту фоилотун мафъулоту
Музмар — мафъулоту фоилотун мафъулоту фоилотун
Мунсарей — мустафъилун мафъулоту мустафъилун мафъулоту
Мундараж — мафъулоту мустафъилун мафъулоту мустафъилун
Бу тўрт баҳр асда мусаддас-ул-аркон келибтур:
Сареъ — мустафъилун мустафъилун мафъулоту
Бадеъ — мафъулоту мустафъилун мустафъилун
Қариб — мафойилун мафойилун фоилотун
Салиб — фоилотун мафойилун мафойилун

⁶ Фи авзон ул-бухур — Баҳрларнинг вазнлари хусусида.

Билгилким, бу ўттуз икки баҳрким, мухталиф-ул-ажзодур, ҳар икки баҳр бири-бирининг аксидур ва қирқ баҳрдин ул ўн олти баҳрким таркиб қилибтурлар — будур: тавил, мадид, басит, вофир, комил, рамал, ражаз, ҳажаз, сареъ, мунсариҳ ҳафиф, музореъ, муқтазаб, мужтасс, мутақориб, мутадорик.

Фасл. Бу саккиз аркон олти аслдин не тавр пайдо бўлди — билдинг. Ва баҳрлар бу саккиз аркони солимадин не тариқа таркиб топти — они ҳам маълум қилдинг.

Эмди ҳар рукни солимдин неча музаҳиф қўпор ва ҳар баҳрдин неча шўъба ҳосил бўлур — барчасини баён қилиб, ҳар бирининг мисолин ва шоҳидин келтуроли.

Билгилким, аруз аҳлининг истилоҳи бирла ўтуз беш зиҳаф келибтурким, бу саккиз аркони солимнинг нафсида амал қилурлар. Ва ҳар рукн тағйир ва табдил қилурлар ва бу зиҳафларнинг маънийи луғавийсин шарҳ қилсоқ, баҳс ўзга ерга тушар, сўз мутававал бўлур.

Эмди маъно истилоҳисини баён қилоли ва зиҳофнинг баёни (80^б) бутурур: «Қабз» жузви солимдин бешинчи сокинин соқит қилмоқ. «Қаср» сабаби ҳафифнинг сокинин исқот қилиб, ҳаракатин таскин қилмоқтурур. «Ҳазф» — сабаби ҳафифнинг тамомин соқит қилмоқтурур. «Салм» аввалги ҳаракатни соқит қилмоқтурур. Хумосийда сарм салм бирла қабзнинг ижтимоидур. Бир ҳазф қилгондин сўнгра қатъни айтурлар. «Қатъ» ватаднинг сокинин исқот қилиб, мутаҳаррикин таскин қилмоқтурур. «Хабн» иккинчи сокинининг исқотидур. «Қаф» бешинчи сокинининг исқотидур. «Харм» аввалги мутаҳаррикни соқит қилмоқтурур.

Сибойда харб каф бирла хармнинг ижтимоидур. «Сатр» қабз бирла хармнинг ижтимоидур. «Хаз» ватади мажмуънунг тамомин соқит қилмоқтур. «Ташъис» ватаднинг бир мутаҳаррикин соқит қилмоқтурур. «Ҳажф» ҳазф бирла хазнинг ижтимоидур. «Шакл» каф бирла хабннинг ижтимоидур. «Тасбеъ» сабаби ҳафифнинг охиринда сокин зиёда қилмоқтур. «Тазйил» ватади мажмуънунг охиринда сокинни зиёда қилмоқтур. «Тай» — тўртинчи сокинни сокин қилмоқтурур. «Катал» хабн бирла қатънинг ижтимоидур (81^а). «Хабл» хабн ва тайнинг ижтимоидур. «Асаб» бешинчи мутаҳаррикни соқит қилмоқтур. «Акд» бешинчи мутаҳаррикни соқит қилмоқтур. «Нуқс» асаб бирла кафнинг ижтимоидур. «Қатф» («Қитф») фосилаи суғродин сабаби сақилни соқит қилмоқтур. «Жисм» ақл бирла хармнинг ижтимоидур. «Тарфил» жузви солимнинг охиринда сабаби ҳафиф зиёда қилмоқтур. «Измор» иккинчи мутаҳаррикни сокин қилмоқтур. «Хазл» измор бирла тайнинг ижтимоидур. «Вақс» иккинчи мутаҳаррикнинг исқотидур. «Вақф» еттинчи мутаҳаррикни соқит қилмоқтур. «Қашф» еттинчи мутаҳаррикни соқит қилмоқтур. «Салм» ватади мафруқни соқит қилмоқтурур.

Билгилким, бу зиҳафлар бу рукнларнинг нафсида не тариқа амал қилиб, тағйир ва табдил қилур — они баён қилоли.

«Фаулун»нинг музоҳифоти олти келибтурур: қабз ва қаср ва ҳазф (ва) салм ва сарм ва батр.

«Қабз»ким, бешинчи сокинни соқит қилмоқтур. «Фаулун»дин бешинчи сокинким, нундур, соқит қилса, «фаулу» қолур. Они «мақбуз» дерлар.

«Қаср»ким, сўнги сабабнинг сокинин (81^б) соқит қилиб, мутаҳаррик таскин қилмоқтур. «Фаулун»нинг сабаби «лан» бўлғай. «Нун»ин соқит қилиб, «лом»ин сокин қилсоқ, «фаул» қолур. Они «мақсур» дерлар.

«Ҳазф»ким сабаби ҳафифнинг исқотидур, «фаулун»дин сабаби ҳафифким «лан»дур, соқит қилсоқ, «фау» қолур, анинг ўрнига «фаул»ни қўйдук, зеро, мезони кулли «фо» ва «айн» ва «лом»дур. Ва тақдир «фау» ҳам ватади мажмуъдур. «Фаул» ҳам. Они «маҳзуф» дерлар.

«Салм»ким, аввалги мутаҳаррикни соқит қилмоқтур, «фаулун»нунг аввалги ҳаракатин соқит қилсоқ, «улун» қолур, анинг ўрнига «фаъ лун»ни қўйдуқ. Они «аслам» ўқурлар.

«Сарм»ким, салм бирла қабзнинг ижтимоидур, «фаулун»ни салм қилсоқ, «фа лан» бўлур, қабз қилсоқ, «фаъла» қолур. Они «асрам» дерлар.

«Батр»ким, ҳазф бирла қатънинг ижтимоидур, «фаулун» ҳазф қилсоқ, «фау» қолур ва қатъ қилсоқ, «фаъ» қолур. Они «абтар» дерлар.

«Фоилун»нунг зиҳафи иккитурур: хаби ва қатъ. Хабнким, иккинчи сокин исқотитур. «Фоилун»нунг, иккинчи сокиннинг исқотидур, «фоилун»нунг иккинчи сокин алифтур, соқит қилсоқ, «фаалан» қолур. Они «махбун» ўқурлар.

«Қатъ»ким, «фоилун»дин (82^a) ватади мажмуъ «алан»дур, «нун»ин кеториб, «лом»ин таскин қилсоқ, «фоил» қолур. Анинг ўрнига «фаълан»ни қўйдуқ. Они «мақтуъ» дерлар.

Ва «мафойилун»нунг музоҳифоти ўн турур. Қабз ва каф, қаср, харм, харб, ҳазф, қабзким, бешинчи сокиннинг исқотидур, «мафойилун»нунг бешинчи сокинким, «ё»дур, соқит қилсоқ, «мафоилун» қолур. Они «мақбуз» дерлар.

«Қаф»ким, сибоида сокиннинг исқотидур, «мафоилун»ни каф қилсоқ, «мафойил» бўлур. Они «мақфуф» ўқурлар.

Қасрким, охир сабабнинг сокин таскин қилмоқтур, «мафойилун» қаср қилсоқ, «мафойил» қолур. Они «мақсур» дерлар.

Хармким, сибоида аввалги мутаҳаррикни соқит қилмоқтур, «мафойилун»ни харм қилсоқ, «фойилун» қолур. Анинг бадали «мафъулун»ни келтирдук. Они «ахрам» дерлар.

Харбким, каф бирла хармнинг ижтимоидур, «мафойилун»ни каф қилсоқ, «мафойил» бўлур, харм қилсоқ «фойил» қолур. Анинг ўрнига «мафъулу»ни қўйдуқ. Они «ахраб» дерлар.

Ҳазфким, «мафойилун»ни ҳазф қилсоқ, «мафои» қолур, анинг эвази «фаулун»ни келтирдук (82°). Они «маҳзуф» ўқурлар.

Сатрким қабз бирла хармнинг ижтимоидур, «мафойилун»ни харм қилсоқ, «мафоилун» қолур. Қабз қилсоқ, «фоилун» бўлур. Они «астар» ўқурлар.

Хаз(з)ким, ватади мажмуънинг исқотидур, «мафойилун»дин «мафо»ни соқит қилсоқ, «ийлун» қолур. Анинг бадали «фаъ лан»ни келтирдук. Они «ахаз» дерлар.

Қабзи ватадким «мафойилун» қолур, анинг ўрнига «фаала»ни қўйдуқ. Они «мақбузи ахаз» дерлар. Хаз(з) ва ҳазфким, «мафойилун»ни хаз(з) қилсоқ, «ийлун» қолур ва ҳазф қилсоқ, «ий» қолур. Анинг эвази «фаъ»ни қўйдуқ.

«Фойлотун»нинг зиҳофи ўн учдур: каф, қаср, ҳазф, қабз, ташъис, ҳажф, шакл, хаби, қасри ташъис (ва қасри ташъис ва хазфи ҳазф-?) ва хаби тасбеғ ва ҳажф ва кафким, «фойлотун»ни каф қилсоқ, «фойлоту» қолур. Они «мақфуф» дерлар.

«Қаср»ким «фойлотун»ни қаср қилсоқ, «фойлоту» қолур. Они «мақсур» ўқурлар.

«Ҳазф»ким, «фойлотун»ни ҳазф қилсоқ, «фойло» қолур. Анинг бадали «фоилун»ни келтирдук. Они «маҳзуф» дерлар.

«Хабн»ким, «фойлотун»ни (83^a) хаби қилсоқ, «фойлотун» қолур. Они «махбун» дерлар.

«Ташъис» — ташъис қилсоқ, «фо о тун» қолур. Анинг ўрнига «фойлотун»ни қўйдуқ. Они «ташъис» ўқурлар.

«Ҳажф»ким, хаз(з) бирла ҳазфнинг ижтимои «фойлотун»ни хаз(з) қилсоқ, «фотун» қолур ва ҳазф қилсоқ, «фо» қолур. Анинг эвази «фаъ»ни қўйдуқ. Они «маҳжуф» дерлар.

«**Нак**»ким, каф бирла хабннинг ижтимоидур, «фоилотун»ни каф қилсоқ, «фаилоту» қолур, хабн қилсоқ, «фаилоту» бўлур. Они «ман-кул» дерлар.

Хабн ва қасрким, «фоилотун»ни хабн қилсоқ, «фаилотун» қолур ва қаср қилсоқ «фоилоту» бўлур. Они «махбуни мақсур» дерлар.

Ташъис ва қасрким, «фоилотун», ташъис қилсоқ, «фо ьо тун» қолур, қаср қилсоқ, «фооту» бадали «фаалот»ни қўйдуқ. Они «машъиси мақсур» дерлар.

Ташъис ва қасрким, «фоилотун»ни ташъис қилсоқ, «фо ьо тун» бўлди ва ҳазф қилсоқ, «фо ьо» қолур. Анинг ўрнига «фаъ лан»ни қўйду. Они «машъиси маҳзуф» ўқурлар.

Ҳазф ва хабнким, «фоилотун»ни ҳазф қилдуқ, «фоило» қолди ва хабн қилдуқ, «фаало» бўлди. Анинг ўрнига «фаалан»ни қўйдуқ. Они «маҳзуфи махбун» ўқурлар.

«Ташбеъ» (83^о) ким*, сабаби хафифқа сокинни зиёда қилмоқ турур, «фоилотун»га сокин зиёда қилсоқ, «фоилотун» қолур. Они «мустаф» ўқурлар.

Таснеъ ва ҳажф. «Фоилотун»ни таснеъ қилсоқ, «фоилотон» бўлур. Ва ҳажфким, ҳазф бирла ҳазнинг ижтимоидур, «фоилотон»ни ҳазф қилсоқ, «алотон» қолур ва ҳаз қилсоқ, «тон» қолур. Анинг эвази «фоъ»ни келтурдуқ. Они «мусаббағи маҳжуф» ўқурлар.

«Мустафъилун»нунг музоҳифоти ўн биртурур: тазйил, каф, хабн, хибн ва киф, тай, қатъ, катал, хабли тазйил ва хабни тазйил ва тайни тазйил ва хабли тайлким, «мустафъилун»ни тазйил қилсоқ, «мустафлан» (?) бўлур. Они «музаййал» ўқурлар.

«Каф»ким, «мустафъилун»дин «нун»ни кеторсак, «мустафъил» қолур. Они «макфуф» ўқурлар.

«Хабн»ким, «мустафъилун»ни хабн қилсоқ, «мутафъилун» бўлур. Анинг бадали «мафоилун»ни қўйдуқ. Они «махбун» дерлар.

«Хабн ва каф»ким, «мустафъилун»ни хабн қилсоқ, «мутафалан» қолур, каф қилсоқ, «мутафъил» (?) бўлур. Анинг ўрнига «мафоил»ни қўйдуқ. Они «махбуни макфуф» дерлар.

«Тай»ким, «мустафъилун»ни тай қилсоқ, «муштаилун» қолур, анинг бадали «муфтаилун»ни қўйдуқ. Они «матвий» ўқурлар.

«Қатъ»ким, «мустафъилун»ни қатъ қилсоқ (84^о), «мустафъил» қолур. Анинг эвази «мафъулун»ни қўйдуқ. Они «мақтуъ» дерлар.

«Катал»ким, хабн бирла қатънинг ижтимоидур, агар «мустафъилун»ни хабн (?) қилсоқ, «мустафъилун» (?) бўлур, қатъ қилсоқ, «мутафъил» қолур. Анинг ўрнига «фаулун» қўйдуқ. Ани «мақтул» ўқурлар.

«Хабл»ким, хабн бирла тайнинг ижтимоидур, «мустафъилун»ни хабн қилсоқ, «мутафаилун» бўлур, тай қилсоқ, «мутаалун» қолур. Анинг ўрнига «фаилатун»ни қўйдуқ. Они «махбул» дерлар.

«Тазйил ва хабн»ким, «мустафъилун»ни тазйил қилсоқ, «му-стафъилон» бўлур ва хабн қилсоқ, «мутафаилон» бўлур. Анинг ўрнига «мафоилон»ни қўйдуқ. Они «мазийли махбун» ўқурлар.

«Тазйил ва тай»ким, «мустафъилун»ни «мустафъилон» бўлур ва тай қилсоқ, «мустаъилон» қолур. Анинг эвази «муфтаилон»ни келтурдуқ.

«Тазйил ва хабл»ким, «мустафъилун»ни тазйил қилдуқ, «му-стафъилон» бўлди ва хаблким, хабн ва тайнинг ижтимоидур, «му-стафъилон»ни хабн қилдуқ, «мустафъилон» бўлди, тай қилдуқ, «мута-вилон» қолди. Анинг бадали «фаилатон»ни қўйдуқ. Они «тазийли мах-бун» ўқурлар.

* Атоуллоҳ Ҳусайний бу атамани баъзилар «ташбеъ» деб ҳам қўллашларини айтади (Атоуллоҳ Ҳусайний. Бедоеъ ул-саноеъ. Тошкент, 1981. 16-бет).

«Мафоилатун»нунг зиҳофи саккиз бўлур: асб, ақл, нақс, харм, қасм, ақс, қатф, жам.

«Асб»ким, «мафоилатун»ни асб қилсоқ, «мафоилатун» бўлур (84^о). Анинг бадали «мафоилун»ни қўйдуқ. Ани «маъсуб» ўқурлар.

«Ақл»ким, «мафоилатун»ни ақл қилсоқ, «мафоилатун» қолур. Анинг бадали «мафоилун» бўлди. Они «маъқул» дерлар.

«Нақс»ким, асб ва кафнинг ижтимоидур, «мафоилатун»ни асб қилсоқ, «мафоилатун» бўлур ва каф қилсоқ, «мафоилатун» бўлур. Анинг ўрнига «мафоил»ни келтурдук. Ани «манқус» ўқурлар.

«Харм»ким, асб ва хармнинг ижтимоидур, «мафоилатун»ни асб қилсоқ, «мафоилтон» бўлур ва харм қилсоқ, «фоилтан» қолур. Анинг бадали «мафбулун»ни қўйдуқ. Они «ақсам» дерлар.

«Ақс»ким, нақс ва хармнинг ижтимоидур, «мафоилатун»ни «нақс» қилдук, «мафоилатун»ни харм қилдук, «фоилатун» қолди. Анинг эвази «мафбулун»ни қўйдуқ. Они «маъқус» дерлар.

«Қатф»ким, сабаби сақилнинг исқотидур, «мафоилатун»нунг сабаби «ъила»дур, они соқит қилсоқ, «мафотун» қолур. Анинг ўрнига «фаулун»ни қўйдуқ. Они «мақтуф» ўқурлар.

«Жам»ки, ақл бирла хармнинг ижтимоидур, «мафоилатун»ни ақл қилсоқ, «мафоилатун» қолур ва харм қилсоқ, «фаатун» бўлур. Анинг (85^а) эвази «фоилун»ни келтурдук. Ани «аҳтам» дерлар.

«Мутафоилун»нунг музоҳифоти ўн бештур: тарфил, тазийл, измор, харл, тарфил ва измор, вақс, тарфил ва вақс, тарфил ва харл, тазийл ва измор, тазийл ва вақс, тазийл ва харл, қатъ, хаз(з), ани «мураффал» ўқурлар ва измор.

«Тазийл». «Мутафоилун»ни тазийл қилсоқ, «мутафоилун» бўлур.

«Тарфил» — «мутафоилун»ни тарфил қилсоқ, «мутафоилотун» бўлур. Они «музаййал» ўқурлар.

Измор. «Мутафоилун»ни измор қилсоқ, «мут фо илун» бўлур. Анинг эвази «муштафилун»ни қўйдуқ. Они «музмар» ўқурлар.

«Харл»ким, измор ва тайнинг ижтимоидур, «мутафоилун»ни измор қилдук, «мут фо илун» бўлди, тай қилдук, «мутфаилун». Бадали «муфтаилун»ни келтурдук. Они «ахрал» дерлар.

«Тарфил ва измор». «Мутафоилун»ни тарфил қилдук, «мутафоилотун» бўлди, эвази «муштафилотун»ни қўйдуқ, «ва фулмузмар» (?) ўқурлар.

«Вақс». «Мутафоилун»ни тарфил қилдук, «мутафоилотун» бўлди ва вақс қилдук, «мафоилотун» бўлди. Они «мураффали мавқус» дерлар.

«Тарфил ва харл». «Мутафоилун»ни (85^б) тарфил қилсоқ, «мутафоилотун» бўлур. Харл қилсоқ, «мутафоилотун» бўлур. Анинг эвази «муфаттаилатун»(?)ни келтурдук. Они «мураффали ахрал» дерлар.

«Тазийл ва измор». «Мутафоилун»ни тазийл қилсоқ, «мутафоилон» бўлур, измор қилсоқ, «мут фо илон» бўлур. Эвазига «муштафилон»ни қўйдуқ. Они «музаййал ва музмар» дерлар.

«Тазийл ва вақс». «Мутафоилун»ни тазийл ва вақс қилсоқ, «мафоилон» бўлди. Они «музаййали мавқус» ўқурлар.

«Тазийл ва харл». «Мутафоилун»ни тазийл ва харл қилдук, «мут фаилон» бўлди. Анинг эвази «муфтаилон»ни қўйдуқ. Они «тазийли ахрал» дерлар.

«Қатъ». «Мутафоилун» қатъ қилдук. «Мутфоилун» бўлди. Анинг эвази «фаилотун»ни келтурдук. Они «мақтуъ» дерлар.

«Хаз(з)». «Мутафоилун»ни хаз(з) қилдук. «Мутафо» бўлди. Анинг бадали «фаалан»ни қилдук. Они «ахаз» дерлар.

«Хаз ва измор» қилсоқ, «фаълан» қолур. Они «ахази музмар» дерлар.

«Қатъ ва йзмор». «Мутафоилун» қатъ қилдуқ. «Мутфоилун» бўлди. Йзмор қилдуқ. «Мут фоил» қолди. Эвази «мафъулун»ни қилдуқ. Они «мақтуи музмар» ўқурлар.

«Мафъулотунунг музоҳифоти ўн иккидур (86^а): вақф, хаби, тай, хаби, вақф ва хаби, вақф ва тай, касф, касф ва хаби, касф ва тай, салм, касф ва хаби, салм ва хазф.

Вақф. «Мафъулотун»ни хаби қилсоқ, «мафъулот» қолур. Анинг эвази «фаулот»ни келтурдук. Они «махбун» ўқурлар.

Тай. «Мафъулотун»ни тай қилдуқ. «Мафъулот» бўлди. Анинг эвази «фоилот»ни келтурдук. Они «матвий» дерлар.

Хаблким, хаби ва тайнинг ижтимоидур, «мафъулотун»ни хаби ва тай қилсоқ, «мафъулот» бўлур. Анинг бадали «фаулотун»ни қўйдуқ. Они «махбун» дерлар.

Вақф ва хаби. «Мафъулотун»ни вақф ва хаби қилсоқ, «мафъулот» бўлур. Анинг ўрнига «фаулотун»ни қўйдуқ. Они «мавқуфи махбун» дерлар.

Вақф ва тай. «Мафъулотун»(ни) вақф ва тай қилдуқ. «Мафъулот» бўлур. Анинг ўрнига «фоилотун»ни қўйдуқ. Они «мавқуфи матвий» дерлар.

Касф. «Мафъулотун»ни касф қилдуқ. «Мафъуло» бўлди. Анинг эвази «мафъулун»ни қўйдуқ. Они «максуф» дерлар.

Касф ва хаби. «Мафъулотун»ни касф ва хаби қилсоқ, «мафъуло» бўлур. Эвази «фаулун»ни келтурдук. Они «максуфи махбун» дерлар.

Касф ва тай. «Мафъулотун»ни касф ва тай қилдуқ (86^б). «Мафъуло» қолди. Эвази «фоилун»ни қўйдуқ. Они «максуфи матвий» дерлар.

Салм. «Мафъулотун»ни салм қилсоқ, «мафъу» қолур. Эвази «фаълонун»ни қўйдуқ. Они «аслам» дерлар.

Касф ва хаби. «Мафъулотун»ни касф ва хаби қилсоқ, «мафъуло» бўлур. Эвази «фаълун»ни келтурдук. Они «максуфи махбун» дерлар.

Салм ва хазф. «Мафъулотун»ни салм қилсоқ, «мафъу» қолур ва хазф қилсоқ, «мафъу» қолур. Анинг эвази «фа»ни келтурдук. Они «аслами маҳзуф» ўқурлар.

Фасл. Бу саккиз арконнинг солими ва музоҳифотини муфассал тақрир қилдуқ. Энди мужмал баён айлоли.

«Фаулунунг музоҳифоти: фаулун — мақбуз, фаулу — мақсур, фаала — маҳзуф, фаълун — аслам, фаъла — асрам, фа — абтар.

«Фоилунунг муншаиботи: фаалан — мақбус, фаълун — мутасарреъ.

«Мафоилунунг музоҳифоти: мафоилун, мафойилу — мақсуб, мафойил — мақсур, мафъулун — ахраб, фаулун — маҳзуф, фоилун — сатр, фаълун — ахаз, фаал — мақсур, фа — маҳзуф, фо — ахаз.

«Фоилотунунг муншаиботи: фоилоту — мақфуф, фоилот — мақсур, фоилун — маҳзуф, фоилотун — махбун, фаилотун — машъис, фаилоту — махбун мақсур, фаилот — мушкул, фа лот — машъиси мақсур (87^а), фаълун — машъиси маҳзуф, фаълун — маҳзуфи махбун, фоилотон — мусаббиғ, фаъ — маҳжуб, фоъ — мусаббиғи маҳжуб.

«Мустафъилунунг музоҳифоти: мустафъилон — тазйил, мустафъил — мақфуф, мафоилун — махбун, мафоил — мақфуфи махбун, муфтаил — матвий, мафъулун — мактуъ, фаул — мактул, фаълатан — махбул, мафоилон — тазйили махбун, муфтаилон — тазйили матвий, фаилатон — махбун тазйил.

«Мафоилатунунг муншаиботи: мафойилун — мақсуф, мафоилун — маъқул, мафойил — манқус, муфтаилун — ахрам, мафъулун — ақсам, мафъулу — манқус, фаулун — мақсуф, фоилун — ажсам.

«Мутафоилотунунг музоҳифоти: мутафоилотун — мураффал, мутафоилон — мазйил, мустафъилун — музмар, муфтаилун — ахрам, мустафъилотун — мураффали музмар, мафоилатун — мураффали марқус,

муфтаилотун — мархал, харл, мусафъилон — мазийли музмар, фаълан — музмари ахаз, мафоилун — мавқус (87^о), мафъулун — мазийли мавқус, муфтаилон — мазийли харл, файлотун — мақтуъ, фаалан — ахаз (з), мафъу — мақтуъ, лан — музмар.

«Мафъулоту»нинг муншаиботи: мафъулот — мавқуф, фаулот — махбун, фоилот — матвий, файлот — махбун, фауло — махбули мавқуф, фоилот — мавқуфи матвий, мафъулун — мақсуф, фаулун — мақсуфи махбун, фоилун — матвийи мақсуф, фаълан — аслам, фаалан — махбули мақсуф, фа — аслами маҳзуф.

Фасл. Билгилким, бу баҳрларнинг ҳар бирини шўъба ва зиҳоф кўп кўпор. Агар борининг натойир ва амсолин кетурсак, асру мутаввал бўлғай, деб андоғ иттифоқ қилдуқким, ҳар баҳрдин неким, муншаибот ва музоҳифот ҳосил бўлур, борисининг вазнин кўргузуб, мисолин мавқуф қилоли ва баъзи матбуъ вазн келса, мисолин келтуроли ва баъзи асру номатбуъ вазн пайдо бўлса, ғаройиб учун анинг ҳам мисолин кўргузоли ва мисол келтургон байтларнинг тақтеъ ва тақсимин (88^а) байн қилоли ва бу қирқ баҳрдин уч баҳрни ихтиёр қилдуқким, ҳар бирининг мусамман ва мусаддас ва мураббаининг солимин музоҳифотин тамом кўрсатиб, назир ва мисолин келтуроли намудор учун — то барча баҳрнинг қонуни маълум бўлғой ва ул уч баҳрким, ихтиёр қилдуқ — ҳазаж, рамал, ражаздур.

Ул сабабтин бу уч баҳрни айирдуқким, буларнинг солими баса матбуъ ва хушояндадур ва булардин кўп матбуъ шўъбалар кўпор ва илмнинг муҳими тақтеъ билмактур ва тақтеъ улдурким, байтни жузв жузв ва тақсим этиб, ҳар жузвини ўз муқобаласиндаги руки бирла ҳаракат ва саканотин мувофиқ қилмоқтур ва мунда эътибор лафзгадур, — китобатқа эрмас.

Ҳар ҳарфким, талаффуз бўлур, ул тақтеъга келур ва ҳар ҳарфким, китобатқа келур, иборатга келмас, тақтеъга тақи келмас, нетокким «ва ҳува-р-ражал»нинг «алиф» «ломи» китобатта битилибтур, ўқурда лафзга келмас. Ани тақтеъ қилурда кеторурлар ва ҳар ҳарфким, мушаддадтур, икки ҳарф санарлар, нетокким «жадд» «жаддад» бўлур. Ҳар ҳарфким, мадд бирла келса (88^о), они ҳам икки ҳарф санарлар, нетокким «самакатун». Ва ҳарфи иллатким, «вов»... (?) «бо»-дур, қондан куллийи аввалдурким, гоҳи битилган бўлса ҳам, тақтеъда рост келмаса, кеторурлар. Ва гоҳи битилмаган бўлса ҳам, тақтеъ учун битирлар — то мезони рост бўлғай.

Ҳазас-сур-ул — бухур.

Ал-бахр ул-мутақориб. Ҳазо мусамман-ул-аркон. Мисолиҳи:

Фаулун фаулун фаулун фаулун
Кўзунг тўк-ти қоним эмасму шаҳодат.
Фаулун фаулун фаулун фаулун
Манга бил-гил, эй жон, эрур бу саодат.

Тақтеъи:

Кўзунг тўк//ти қоним//эмасму//шаҳодат,
Манга бил//гил, эй жон//эрур бу//саодат.

Бу байттин баъзи ҳарфи иллатни ҳазф қилилди ва бу байт(ни) «Солим-ул-аркон» ўқурлар. Бу баҳрнинг асли сақилдин ва вофирдин ва ҳазаждин ва ражаздин кўпор. Фаамонингтеки матбу шўъбалари борким, ўзга баҳрдин мумкин эрмас.

Мисоли дигар. Хожа Камол айтур:

Ғамат рехт хунам, шаҳодат ҳамин аст,
Шаҳодат чи бошад, саодат ҳамин аст.

На имрӯз расми жафо кардаи ту,
Туру солҳо шуд, ки одат ҳамин аст (89^а).

Музоҳифотиҳи. Бу шӯъбани «Солим ус-садри мақсур-уз-зарб»
ўқурлар. Ҳазо вазниҳи:

Фаулун фаулун фаулун фаул

Мисолиҳи:

Қилур ҳар//замон кӯз//ларинг жон//шикор,
Фаулун фаулун фаулун фаул
Кўнгулни//қилур зул//фунгиз бе//қарор.

Тақтеъ қилур:

Қилур ҳар//замон кӯз//ларинг жон//шикор,
Фаулун фаулун фаулун фаул
Кўнгулни//қилур зул//фунгиз бе//қарор.
Фаулун фаулун фаулун фаул.

Бу баҳрнинг бу шӯъбаси хостур ва мунда кўп нусхалар битибтур-
лар ва малик ул-калом Фирдавсий «Шоҳнома»-син бу вазид айтиб-
тур. Ва мунунг зарби гоҳи «фаул» келур, нетокким кўргуздук ва гоҳи
маҳзуф-уз-зарб қилурлар, фаал бўлур. Мисоли «Шоҳнома»-дин Афр-
сийёб Сиёвушни ўлтурган қиссадин ва бу вазннинг охир жузви бир
назм ичинда гоҳи «фаул» келур, гоҳи «фаал» келур,— маснавиётда
раводур. Қасида ва ғазалда раво эрмас. Агар аввалги мисра «фаал»
келса, охирғача «фаал» керак, агар «фаул» келса, охирғача «фаул»
керак. Мисоли. Маликул-калом Фирдавсийи Тусий айтур:

Фарангис бишниду рухро бижаст,
Миёнро ба зуннори хунин бибаст.
Ба пеши падар шуд нур аз тарсу бок,
Хурушон ба сар барпароканд хок (89^б).
Бад-ў гуфт,— Қ-эй пурҳунар шаҳриёр,
Чаро карди хоҳи маро хоксор?
Чаро тождорон мабар бегунаҳ,
Ки бипсанду ин довари ҳуру маҳ.
Кунун зинда баргоҳи Ковус шоҳ,
Чу дастон чу Рустами кинахоҳ.
Жон аз Таҳмтан биларзад ҳаме,
Ки Турон ба жангаш наярзад баме.
Ба ҳангоми шоди дарахти макор,
Ки заҳр оварад бори ў рӯзгор.

Ва мунда баъзисининг зарби «фаал» келибтур, баъзисининг «фа-
ул». Ва араб шоирларининг қондаси улдурким, аввалги мисранинг ар-
кони баъзи солим бўлса ва баъзи музоҳиф муқобаласинда солим кел-
турса, раводур.

Фааммо форсийларнинг тариқасинда солимға, солим музоҳифқа
музоҳифдин ўзга раво эмас. Бу музоҳифни «Солим ус-садр уз-зарб»
ўқурлар. Вазниҳи,

Ал-қасида:

Фаулун//фаулун//фаулун//фаъ лан
Қилур дам//ба дам лаб//ларинг, эй//дилбар,
Фаулун//фаулун//фаулун//фаълан
Кўнгулни//паришо//ну жонни//абтар.

Бу шўъба баҳри ҳазажтин, баҳри сақилдин қўпор. Бу шўъбани «Солим ус-садри абтар уз-зарб» ўқурлар. Ҳазо вазниҳи:

Фаулун//фаулун//фаулун//фа

Мисолиҳи:

Кўнгулдин//лабинг ё//ди ҳеч чиқ//мас,
Фаулун//фаулун//фаулун//фаъ
Кўзумдин//хаёлинг//тақи кет//мас.

Тақтеъиҳи:

Кўнгулдин//лабинг ё//ди ҳеч чиқ//мас,
Фаулун фаулун фаулун фаъ
Кўзумдин//хаёлинг//тақи кет//мас.
Фаулун фаулун фаулун фаъ

Бу шўъба ҳазаждин ва сақилдин ва ҳам музореъ (дин) пайдо бўлур. Билгилким, ҳар шўъбанинг шарҳини бошқа-бошқа тақрир қилсоқ, сўз кўп бўлур. Эмди баъзининг шарҳини қилиб, ўзгасин мавқуф қилоли.

Ҳар ким бу илмнинг қаваидин бу миқдор билса, барча ашколи анга маълум бўлур. Баён қилмоқ ҳожат эрмас ва биз бир неча баҳрни мукамал баён айлаб, мубтадиға қаваид ва истилоҳи зоҳир бўлгондин сўнгра ўзга баҳрларни мўъжаз ва мухтасар қилоли ва биллоҳул-авн ват-тавриқ.

Бу музоҳифни «Солим ус-садр ва мақсур ул-ҳашв ваз-зарб» ўқурлар. Ҳазо вазниҳи:

Фаулун//фаул//фаулун//фаул

Мисолиҳи:

Манга бир//замон//вафо қил//нигор,
Фаулун//фаул//фаулун//фаул
Дилу жо//ними//лабинг қил//ди зор.

Тақтеъиҳи:

«Манга бир» — фаулун, «замон» — фаул; «вафо қил» — фаулун, «нигор» — фаул; «Дилу жо» — фаулун, «ними» — фаул; «лабинг қил» — фаулун, «ди зор» — фаул.

Ва баъзининг қошинда «фаул» муқобала (90°) синда «фаал» келса ё бар акс келса, раводур. Бу шўъбани «солим ус-садр ва аслам ул-ҳашв (ваз-зарб)» (?) ўқурлар. Ва ҳазо вазниҳи:

Фаулун//фаълан//фаулун//фаълан

Мисолиҳи:

Кўзингким//ҳар дам//отар ўқ//бизга
Фаулун//фаълан//фаулун//фаълан
Мангаким//андин//хабар йўқ//сизга.

Тақтеи:

«Кўзингким» — фаулун, «ҳар дам» — фаълан, «отар ўқ» — фаулун, «бизга» — фаълан; «Манга ким» — фаулун, «андин» — фаълан, «хабар йўқ» — фаулун, «сизга» — фаълан.

Бу музоҳифни «мақбуз ус-садри солим ул-ҳашв ва-з-зарб» дерлар. Ҳазо вазниҳи:

Фаулу//фаулун//фаулу//фаулун

Мисолиҳи:

Нигори//ситамгар//олибтур//кўнгулни,
Фаулу//фаулун//фаулу//фаулун
Нетар ки//ши билмас//қаёне//борур ул.

Бу шўъбани «Мақбуз ус-садри аслам ул-ҳашв уз-зарб» ўқурлар.
Ҳазо вазниҳи:

Фаулу//фаълан//фаулу//фаълан

Мисолиҳи:

Нағу ман//га сен//жафо қи//лур сен,
Фаулу//фаълан//фаулу//фаълан
Нағу ра//қибқа//вафо қи//лурсен (91^а).

Тақтеъиҳи:

«Нағу ма» — фаулу, «нга сен» — фаълан, «жафо қи» — фаулу,
«лур сен» — фаълан; «Нағу ра» — фаулу, «қибқа» — фаулун, «жафо
қи» — фаулу, «лурсен» — фаълан.

Вазниҳи:

Фаъла//фаулун//фаъла//фаулун
Фаъла//фаулун//фаъла//фаулун.

Бу шўъбани «Асрам ус-садри солим ул-ҳашв ва-з-зарб» ўқурлар.
Мисолиҳи:

Токи//бу кўнглум//кўрди//юзини,
Солди//ўт ичра//хаста//ўзини.

Тақтеъиҳи: «Токи» — фаъла, «бу кўнглум» — фаулун, «кўрди» —
фаъла, «юзини» — фаулун; «солди» — фаъла, «ўт ичра» — фаулун,
«хаста» — фаъла, «ўзини» — фаулун.

Бу шўъбани «Аслам ус-садр ва солим ул-ҳашв ва-з-зарб» ўқурлар.

Вазниҳи:

Фаълан//фаулун//фаълан//фаулун
Фаълан//фаулун//фаълан//фаулун.

Мисолиҳи:

Ғамзанг//кўнгулни//юз по//ра қилди,
Гул кўр//ди сизни//юз по//ра қилди.

Тақтеъиҳи: «Ғамзанг» — фаълан, «кўнгулни» — фаулун, «юз по» —
фаълан, «ра қилди» — фаулун; «Гул кўр» — фаълан, «ди сизни» —
фаулун, «юз по» — фаълан, «ра қилди» — фаулун.

Билгилким, туркий лафзда баъзи ерда «нун» ва «коф» бир ҳарф
сониде саналур — агарчи китобатта икки ҳарф битилур. Бу музоҳиф-
ни (91^б) «Аслам ус-садр ал-ҳашв ва-з-зарб» ўқурлар. Ҳазо шоҳидиҳи:

Фаълан//фаъ//фаълан//фаъ

Мисолиҳи:

Эй дил//бар//бизни//сен
Фаълан//фаъ//фаълан//фаъ
Ултур//дунг//ғам бир//ла.

Тақтеъихи:

«Эй дил» — фаълан, «бар» — фаъ, «бизни» — фаълан, «сен» — фаъ, «ўлтур» — фаълан, «дунг» — фаъ, «ғам бир» — фаълан, «ла» — фаъ.

Ҳаза «Мусаддас ул-аркон». Бу баҳрнинг «мусамман ул-аркон» (и) саккиз жузв келди. Бу олти жузв келур. Ҳазо вазниҳи:

Фаулун//фаулун//фаулун.

Мисолиҳи:

Жамолинг//ни кўрди//ю бўлди,
Фаулун//фаулун//фаулун.
Қизил гул//яна ғам//да сўлди.

Тақтеъихи: «Жамолинг» — фаулун, «ни кўрди» — фаулун, «ю бўлди» — фаулун, «қизил гул» — фаулун, «яно ғам» — фаулун, «да сўлди» — фаулун.

Мисоли дигар. Воҳид Табрэзий айтур:

Пайваста, нигоро, чу нўши,
Ба боғи чу (?)

Музоҳифотиҳи. Бу шўъбани «Солим ус-садр ва мақсур уз-зарб» (дерлар).

Ҳазо вазниҳи:

Фаулун//фаулун//фаул
Фаулун//фаулун//фаул

Мисолиҳи:

Юзунгни//қизил гул//кўруб,
Яно ку//лар оғзин//очиб (92^a).

Тақтеъихи: «Юзунгни» — фаулун, «қизил гул» — фаулун, «кўриб» — фаул; «Яно ку» — фаулун, «лар оғзин» — фаулун, «очиб» — фаул.

Бу музоҳифни «Солим ус-садри абтар аз-зарб» ўқурлар. Ҳазо вазниҳи:

Фаулун//фаулун//фаъ
Фаулун//фаулун//фаъ

Мисолиҳи:

Вафо қил//манга бир//дам,
Ато қил//лабингдин//ҳам.

Тақтеъихи: «Вафо қил» — фаулун, «манга бир» — фаулун, «дам» — фаъ; «Ато қил» — фаулун, «лабингдин» — фаулун, «ҳам» — фаъ.

Бу шўъбани «Аслам ус-садр ва з-зарб ус-солим ул-ҳашв» ўқирлар. Ҳазо вазниҳи:

Фаълан//фаулун//фаълан
Фаълан//фаулун//фаълан.

Давоми бор.

МЕРОС

ШАЙХ АҲМАД ИБН ХУДОЙДОД ТАРОЗИЙ

ФУНУН УЛ-БАЛОҒА

Мисолиҳи:

Эй жо//ду кўзлук//дилбар,
Қилдинг/кўнгулни//абтар.

Тақтеъиҳи: «Эй жо» — фаълан, «ду кўзлук» — фаулун, «дилбар» — фаълан; «Қилдинг» — фаълан, «кўнгулни» — фаулун, «абтар» — фаълан.

«Мурабба ул-аркон ва ҳува солим уж-ажзо. Ҳазо вазниҳи:

Фаулун//фаулун
Фаулун//фаулун

Мисолиҳи:

Манга, эй//пари рух,
Вафо қил//худоро.

Музоҳифотиҳи «Салим ус-садр ва маҳзуф аз-зарб» уқурлар. Бу навъ. Ҳазо вазниҳи:

Фаулун//фаал
Фаулун//фаал

Мисолиҳи:

Юзунгни//кўруб,
Хижил бўл//ди гул.

Тақтеъиҳи: «Юзунгни» — фаулун, «кўруб» — фаал; «Хижил бўл» — фаулун, «ди гул» — «фаал».

Бу шўъбани (92 б)... «Аслам ус-садри абтар аз-зарб» дерлар. Ҳазо вазниҳи:

Фаълан//фаъ
Фаълан//фаъ

Мисолиҳи:

Эй маҳ//ваш,
Бўлғил//хуш.

Тақтеъиҳи: «Эй маҳ» — фаълан, «ваш» — фаъ; «Бўлғил» — фаълан, «хуш» — фаъ.

Ал-бахр ул-мутадорик: Ҳазо «Мусамман ул-аркон ва ҳува солим ул-ақдо»:

Фоилун//фоилун//фоилун//фоилун
Фоилун//фоилун//фоилун//фоилун

Мисолиҳи:

Эй санам, //ишқингиз//бизни зо//р-айлади
Зулфунгиз//кўнгулни//беқаро//р-айлади.

Тақтеъиҳи: «Эй санам — фоилун, «ишқингиз» — фоилун, «бизи зо» — фоилун, «р-айлади» — фоилун; «Зулфунгиз» — фоилун, «кўнгулни» — фоилун, «беқаро» — фоилун, «р-айлади» — фоилун.

Мисоли дигар. Ваҳид Табризий айтур:

Шуд муқим, //эй санам, //дарди ту//дар дилам,
Бар дил аз//дидагон//мерасад//ин ситам.

Бу баҳр тақи баҳри вофирдин ва баҳри рамалдин ва баҳри ҳазаждин ва баҳри музореъдин ва баҳри мушокилдин ва баҳри сақилдин қўлор.

Музоҳифот ва ҳува «Махбун ул-аркон» ўқурлар.
Вазниҳи. Ҳазо шохидиҳи:

Фаалан//фаалан//фаалан//фаалан
Фаалан//фаалан//фаалан//фаалан

Агар, эй//кўнглум, //юзи-қо//шидин-ар
Юрусанг, //қил анинг//кўзидин//ҳазаре.

Тақтеъиҳи: «Агар эй» — фаалан, «кўнглум» — фаалан, «юзи қо» фаалан, «шидин-ар» — фаалан (93a); «Юрусанг» — фаалан, «қил анинг» — фаалан, «кўзидин» — фаалан, «ҳазаре» — фаалан.

Мисоли дигар. Ваҳид Табризий айтур:

Чи гуле, //санаме//дили ман//мебарад,
Бас аз он// (?)

Мисоли дигар. Муҳаммад Қурайший айтур:

Дили ман ғами ҳажри ту пора кунад;
Ба висоли ту банда чи чора кунад.

«Махбун ус-садр ва солим уз-зарб». Ҳазо вазниҳи:

Фаалан//фоилун//фаалан//фоилун

Мисолиҳи. Мисраъ:

На учун//дилбаро//кўзунгиз//жон олур

Тақтеъиҳи: «На учун» — фаалан, «дилбаро» — фоилун, «кўзунгиз» — фаалан, «жон олур» — фоилун.

Муни «Солим ус-садри махбун уз-зарб» қилсалар, акс бўлур. Ҳазо вазниҳи:

Фоилун//фаалан//фоилун//фаалан

Мисоли будур:

Дибаро, //на учун//жон олур//кўзунгиз.

Муни «Махбун ус-садр ва мақту уз-зарб» ўқурлар. Ҳазо шохидиҳи:

Фаалан//фаълан//фаалан//фаълан

Мисолиҳи. Мисраъ:

Караминг, /эй маҳ, //тегадур//бизга.

Тақтеъи: «Караминг» — фаалан, «эй маҳ» — фаълан, «тегадур» — фаалан, «бизга» — фаълан.

Бу шўъбани «Мақтуъ ул-аркон» ўқурлар. Ҳазо вазниҳи:

Фаълан//фаълан//фаълан//фаълан
Фаълан//фаълан//фаълан//фаълан

Мисолиҳи:

Дилбар//ғамзанг//ҳар дам//ўқин
Отиб//жоним//дин ўт//қолур (93б).

Тақтеъиҳи: «Дилбар» — фаълан, «ғамзанг» — фаълан, «ҳар дам» — фаълан, «ўқин» — фаълан: «Офтоб» — фаълан, «жоним» — фаълан, «дин ўт» — фаълан, «қолур» — фаълан.

Ҳазо «Мусаддас ул-аркон ва ҳува солим ул жазо». Ҳазо вазниҳи:

Фоилун//фоилун//фоилун
Фоилун//фоилун//фоилун

Музоҳифотиҳи ва ҳува «Солим ус-садр ва махбун уз-зарб». Ва ҳазо вазниҳи:

Фоилун//фоилун//фаилун
Фоилун//фоилун//фаилун

«Ас-солим ус-садр ва мақтуъ уз-зарб». Ваҳазо вазниҳи:

Фоилун//фоилун//фаълан
Фоилун//фоилун//фаълан

Мисолиҳи:

Нечаким//куйса бу//кўнглум,
Ҳеч онинг//ишқидин//ёнмас.

Тақтеъиҳи: «Нечаким» — фоилун, «куйса бу» — фоилун, «кўнглум» — фаълан; «Ҳеч онинг» — фоилун, «ишқидан» — фоилун, «ёнмас» — фаълан.

Бу шўъбани «Махбун ул-ажзо» ўқурлар. Вазни будур:

Фаалан//фаалан//фаалан
Фаалан//фаалан//фаалан

Бу музоҳифки «Махбун ус-садр ва солим уз-зарб» ўқурлар. Вазни бу турур (94а):

Фаалан//фаалан//фоилун
Фаалан//фаалан//фоилун

Билгилким, бу тариқа номатбуъ вазиларнинг мисолин битисак, мутававал бўлур,— деб узрин юқори келтуруб эрдук.

Эмди бу миқдор билган кишига ҳар баҳрдин не тариқа музоҳиф ва муншааб қўпор — барчаси қиёс бирла маълум бўлур.

Ҳазо мураббаъ ул-аркон. Ҳазо вазниҳи:

Фоилун фоилун фоилун фоилун

Мисолиҳи:

Эй санам//қил вафо//бир замон//қўй жафо.

Тақтеъи «Эй санам» — фоилун, «қил вафо» — фоилун, «бир замон» — фоилун, «қўй жафо» — фоилун.

«Солим ус-садр ва мақтуъ аз-зарб». Ҳазо вазниҳи:

Фоилун//фаълан//фоилун/фаълан

Ал-бахр ул-ҳазаж. Ва ҳазо «Мусамман ул-аркон ва солим». Ҳазо вазниҳи:

Мафойилун//мафойилун//мафойилун//мафойилун
Мафойилун//мафойилун//мафойилун//мафойилун

Мисолиҳи:

Сабо ҳар лаҳ//за жон элтур//этаклаб зул//фидин ҳар дам,
Нетиб ул зул//фидин билмоқ//сабо ҳар лаҳ//за жон элтур.

Тақтеъиҳи: «Сабо ҳар лаҳ» — мафойилун, «за жон элтур» — мафойилун, «этаклаб зул» — мафойилун, «фидин ҳар дам» — мафойилун; «Нетиб ул зул» — мафойилун, «фидин билмон» — мафойилун, «сабо ҳар лаҳ» — мафойилун, «за жон элтур» — мафойилун (94б).

Бу вазнда форсий ва туркий фаровон келибтур ва бисе матбуъ баҳрдур. Ва мундин кўп хосса шўъбалар қўпорким, бағоят матбуъ ва салисдур. Ва мунунг асли вофир баҳридин қўпор ва мундин шўъбалар пайдо бўлурким, ҳеч баҳрдин даст бермас.

Мисоли. Хожа Салмон айтур:

Зи савдойи руху зулфаш ғаме дорам шабо рўзе;
Маро субҳи висоли ў намегардад шабе рўзе.

Мисоли дигар. Хожа Ҳофизи Шероз айтур:

Ало ё айюҳассоқий, адир каъсан ва новилҳо,
Ки ишқ осон намуд аввал, вале афтод мушқилҳо.

Мисоли дигар. Хожа Камол Хўжандий айтур:

Туро раҳме ба он чашмон агар бошад, ажаб бошад;
Мусулмони ба Туркистон агар бошад, ажаб бошад.

Мисоли дигар. Мавлоно Лутфий айтур:

Масокин қўнғон эрди, ганж анинг аҳсонидин, аммо
Бу мушқилдурки, топилмас анинг давринда вайроне.

Мисоли дигар. Мавлоно Хоразмий айтур:

Жамолинг ҳасратинда кун энгарда (?) онча йиғларким,
Этоки ёрими кўк

Музоҳифоти «Солими аркон ва мақбуз уз-зарб». Ҳазо вазниҳи
(95a):

Мафойилун//мафойилун//мафойилун//мафоилун
Мафойилун//мафойилун//мафойилун//мафоилун

Мисолиҳи:

Ҳаво бўлди жамолингтек, э хўбларнинг Ка(й)хисрави,
Тамошо қилгали қўйғил, бороли бўстон сари.

Тақтеъиҳи: «Ҳаво бўлди» — мафойилун, «жамолингтек» — мафойилун, «э хўбларнинг» — мафойилун, «Ка(й)хисрави» — мафоилун; «Тамошо қил» — мафойилун, «гали қўйғил» — мафойилун, «бороли бў» — мафойилун, «стон сари» — мафоилун.

«Солим-ул-ажзо ва мақсур уз-зарб» будур. Ҳазо вазниҳи:

Мафойилун//мафойилун//мафойилун//мафойил
Мафойилун//мафойилун//мафойилун//мафойил

Мисолиҳи:

Юзунг узра//қаро зулфунг//надур бил, эй//дилафрўз,
Йилоне ганж//уза ётиб//они сақлар//шабу рўз.

Тақтеъиҳи: «Юзунг узра» — мафойилун, «қаро зулфунг» — мафойилун, «надур бил, эй» — мафойилун, «дилафрўз» — мафойил; «Йилоне ганж» — мафойилун, «уза ётиб» — мафойилун, «они сақлар» — мафойилун, «шабу рўз» — мафойил.

«Солим ул-аркон ва ахрам уз-зарб». Ҳазо вазниҳи:

Мафойилун//мафойилун//мафойилун//мафъулун
Мафойилун//мафойилун//мафойилун//мафъулун

Мисолиҳи:

Жаҳонни то//ки пайдо қил//ди сунъидин//ул холиқ (95б),
Мени қилди//сенинг ул о//йтек ҳусну//нга ошиқ.

Тақтеъиҳи: «Жаҳонни то» — мафойилун, «ки пайдо қил» — мафойилун, «ди сунъидин» — мафойилун, «ул холиқ» — мафъулун; «Мени қилди» — мафойилун, «сенинг ул о» — мафойилун, «йтек ҳусну» — мафойилун, «нга ошиқ» — мафъулун.

«Солим ул-ажзо ва маҳзуф ул-зарб». Ҳазо вазниҳи:

Мафойилун//мафойилун//мафойилун//фаўлун
Мафойилун//мафойилун//мафойилун//фаўлун

Мисолиҳи:

Бу шаклу ше//ва бирла, эй//пари, кимнинг//маҳисен?
Бу иззу но//зу ҳашмат бир//ла қай элнинг//шаҳисен?

Тақтеъиҳи: «Бу шаклу ше» — мафойилун, «ва бирла, эй» — мафойилун, «пари, кимнинг» — мафойилун, «маҳисен» — фаўлун; «Бу

иззу но» — мафойилун, «зу ҳашмат бир» — мафойилун, «ла қай элнинг» — мафойилун, «шаҳисен» — фаълун.

Ва мунунг зарбин уштур (?) қилсалар, фоилун бўлар ҳам бу байтни тағйир қилса, мисоли бу. Тақтеъи: «Бу шаклу ше» — мафойилун, «ва бирла, эй» — мафойилун, «пари кимнинг» — мафойилун, «маҳисен» — фаулун; «Бу иззу но» — мафойилун, «зу ҳашмат бир» — мафойилун, «ла қай элнинг» — мафойилун, «шаҳисен» — фаулун.

«Солим ул-аркон» ва ахазз ул-зарб». Ҳазо вазниҳи (96a):

Мафойилун//мафойилун//мафойилун//фаълан

Мафойилун//мафойилун//мафойилун//фаълан

Мисолиҳи:

Юзунг узра//қаро зулфунг//надур бил, эй//дилбар;

Йилоне ган//ж-уза ётиб//кеча-кундуз//сақлар.

Тақтеъиҳи: «Юзунг узра» — мафойилун, «қаро зулфунг» — мафойилун, «надур бил, эй» — мафойилун, «дилбар» — фаълан; «Йилоне ган» — мафойилун, «ж-уза ётиб» — мафойилун, «кеча-кундуз» — мафойилун, «сақлар» — фаълан.

«Солим ул-ажзо маҳзуфи ахаз аз-зарб». Ҳазо вазниҳи:

Мафойилун//мафойилун//мафойилун//фаъ

Мафойилун//мафойилун//мафойилун//фаъ

Мисолиҳи:

Кўзум ёши//ғамингда йиғ//лаю қон ўл//ди,

Ғамингда дар//ду марҳам биз//га яксон ўл//ди.

Тақтеъиҳи: «Кўзум ёши» — мафойилун, «ғамингда йиғ» — мафойилун, «лаю қон ўл» — мафойилун, «ди» — фаъ; «Ғамингда дар» — мафойилун, «ду марҳам биз» — мафойилун, «га яксон ўл» — мафойилун, «ди» — фаъ.

Ва мунунг зарбин, гоҳи бўлурким, «мақбузи ахаз» қилурлар — «фаал» бўлур, бир байт ичинда иккаласидин бириси арузда. Бириси зарбга келса, раводур — бу тариқа:

Мафойилун//мафойилун//мафойилун//фаъ

Мафойилун//мафойилун//мафойилун//фаал (96б).

Бу шўъбани «Солим ус-садр ва мақбуз ул-ҳашв ва-з-зарб» ўқурлар. Ҳазо вазниҳи:

Мафойилун//мафойилун//мафойилун//мафоилун

Мафойилун//мафойилун//мафойилун//мафоилун

Мисолиҳи. Мисраъ:

Юзунгни гул//кўруб хижил//бўлуб тўнин//қабо қилур.

Тақтеъиҳи: «Юзунгни гул» — мафойилун, «кўруб хижил» — мафойилун, «бўлуб тўнин» — мафойилун, «қабо қилур» — мафоилун.

«Солим ус-садр ва ахрам ул-ҳашв ва-з-зарб» ўқурлар. Ҳазо вазниҳи:

Мафойилун//мафъулун//мафойилун//мафъулун.

Мафойилун//мафъулун//мафойилун//мафъулун

Мисолиҳи:

Юзунгтек хур//рам бўлди//жаҳон, уйда//ўлтурма,
Тамошо қил//чаманга//мени ғамда//ўлтурма.

Тақтеъиҳи: «Юзунгтек хур» — мафойилун, «рам бўлди» — мафъулун, «жаҳон, уйда» — мафойилун, «ўлтурма» — мафъулун; «Тамошо қил» — мафойилун, «чаманга»* — мафъулун, «мени ғамда» — мафойилун, «ўлтурма» — мафъулун.

«Солим ус-садр ва маҳзуф ул-ҳашв ва з-зарб». Ҳазо вазниҳи:

Мафойилун//фаулун//мафойилун//фаулун
Мафойилун//фаулун//мафойилун//фаулун

Мисолиҳи:

Кўзум ёши//қамуғ ер//юзин тутти//ғамингдин,
Кўнгул уни//фалак о//ламин тутти//ғамингдин.

Тақтеъи бу (97a): «Кўзум ёши» — мафойилун, «қамуғ ер» — фаулун, «юзин тутти» — мафойилун, «ғамингдин» — фаулун; «Кўнгул уни» — мафойилун, «фалак о» — фаулун, «ламин тутти» — мафойилун, «ғамингдин» — фаулун.

Ва мунунг ҳашв била зарбин «мақсур» қилсалар, «мафойил» бўлур. Бир байт ичинда гоҳи «фаулун» келур, гоҳи «мафойил» ва муни жоиз тутубтурлар. Ва мунунг тафовути бир сокиндур, «риоят қилса бўлур». Фааммо душвордур. Ва бу баҳрдин яна бир шаъаб қўпор. Они «Солим ус-садр ва уштур (?) ул-ҳашв ва з-зарб» ўқурлар. Анинг вазни бу тариқа келур:

Мафойилун//фоилун//мафойилун//фаулун

Фааммо бу шўъба муганофир баҳрининг аслидур. Мунунг мисолин мавқуф қилдуқ ва юқориғи шўъба ҳам жазил баҳрининг аслидур. Агар зарбин маҳзуф қилсалар, «Солим ус-садр ва аҳаз ул-ҳашв ва аз-зарб». Ва ҳазо вазниҳи:

Мафойилун//фаълан//мафойилун//фаълан
Мафойилун//фаълан//мафойилун//фаълан
Юзунг уза//зулфунг//недур бил, эй//дилбар,
Йилоне ган//ж-уза//ётиб они//сақлар.

Тақтеъ бу: «Юзунг уза» — мафойилун, «зулфунг» — фаълан, «недур, бил, эй» — мафойилун, «дилбар» — фаълан (97б); «Йилоне ган» — мафойилун, «ж-уза» — фаълан, «ётиб они» — мафойилун, «сақлар» — фаълан.

«Солим... ва маҳзуф аҳаз ул-ҳашв ва з-зарб». Ҳазо вазниҳи:

Мафойилун//фа//мафойилун//фаъ
Мафойилун//фа//мафойилун//фаъ

Мисолиҳи:

Аё ширин//лаб//иноят қил//бир,
Бу юришим//ни кифоят қил//бир.

* «Чаманга» сўзи бу ўринда «чимганда» деб ёзилган — А. Ҳ.

Тақтеъихи: «Аё ширин» — мафойилун, «лаб» — фаъ, «иноят қил» — мафойилун, «бир» — фаъ; «Бу юришим» — мафойилун, «ни» — фаъ, «кифоят қил» — мафойилун, «бир» — фаъ.

«Мақбуз ул-аркон» ва вазниҳи:

Мафоилун//мафоилун//мафоилун//мафоилун

Мисолиҳи:

Қиё боқиб//ўтар эсанг//кўзунг кўнгул//га ўқ отар,
Санга магар//хабар эмас//ки, ғам жоним//ға ўт ёқар.

Тақтеъи: «Қиё боқиб» — мафоилун, «ўтар эсанг» — мафоилун, «кўзунг кўнгул» — мафоилун, «га ўқ отар» — мафоилун; «Санга магар» — мафоилун, «хабар эмас» — мафоилун, «ки ғам жоним» — мафоилун, «ға ўт ёқар» — мафоилун.

«Мақбуз-ул-ажзо ва солим-уз-зарб». Ва ҳазо вазниҳи:

Мафоилун//мафоилун//мафоилун//мафойилун
Мафоилун//мафоилун//мафоилун//мафойилун

Мисраъ:

Манга сенинг//ғаминг эрур//мусоҳибим//кеча-кундуз.

Тақтеъи: «Манга сенинг» — мафоилун, «ғаминг эрур» — мафоилун, «мусоҳибим» — мафоилун, «кеча-кундуз» — мафойилун.

«Мақбуз ул-аркон ва мақсур уз-зарб». Ҳазо вазниҳи:

Мафоилун//мафоилун//мафоилун//мафойил
Мафоилун//мафоилун//мафоилун//мафойил

Шоҳидиҳи:

Кўзунг қилур//кўнгул ичин//да минг жаро//ҳат, эй ёр,
Вале лабинг//хаёли ҳам//берур ҳало//ват, эй ёр.

Тақтеъи будурур: «Кўзинг қилур» — мафоилун, «кўнгул ичин» — мафоилун, «да минг жаро» — мафоилун, «ҳат, эй ёр» — мафойил; «Вале лабинг» — мафоилун, «хаёли ҳам» — мафоилун, «берур ҳало» — мафоилун, «ват, эй ёр» — мафойил.

Билгилким, мунунг зарби бир шеър ичинда гоҳи «мафойил» келур, гоҳи маҳзуф қилса, «фаулун» келур. Иккаласи жойиздур. Агар «фаулун» келтурсак, бу тариқа бўлурким, мисолиҳи:

Кўзунг қилур//кўнгул ичин//да минг жаро//ҳат, эй маҳ,
Вале лабинг//хаёли ҳам//берур ҳало//ват, эй маҳ.

«Маҳбуз ул-аркон ва ахраб уз-зарб». Вазниҳи:

Мафоилун мафоилун мафоилун мафъулун
Мафоилун мафоилун мафоилун мафъулун

Мисолиҳи:

Кўзунг қилур//кўнгул ичин//да минг жаро//ҳат, эй маҳ,
Вале лабинг//хаёли ҳам//берур ҳало//ват, эй маҳ.

Тақтеъи будур (986): «Кўзинг қилур» — мафоилун, «кўнгул ичин» — мафоилун, «да минг жаро» — мафоилун, «ҳат, эй маҳ» —

мафъулун; «Вале лабинг» — мафоилун, «хаёли ҳам» — мафоилун, «берур ҳало» — мафоилун, «ват, эй маҳ» — мафъулун.

Бу вазн бирла «маҳзуф уз-зарб»нинг тафовути бу миқдордурким, «жароҳат» бирла «ҳаловат»нинг «т»си аввалгида мутаҳаррик келур, мунда сокин келур ва «эй»нинг ҳамзаси аввалгида соқит бўлур. мунда бўлмас.

«Мақбуз ул-ажаб ва уштур уз-зарб». Ҳазо вазниҳи:

Мафоилун//мафоилун//мафоилун//фоилун
Мафоилун//мафоилун//мафоилун//фоилун

Мисолиҳи:

Кўзунг қилур//кўнгул ичин//да минг яро//дам-бадам,
Вале лабинг//хаёли ҳам//берур сафо,//эй санам.

Тақтеъи будур: «Кўзунг қилур» — мафоилун, «кўнгул ичин» — мафоилун, «да минг яро» — мафоилун, «дам-бадам» — фоилун; «Вале лабинг» — мафоилун, «хаёли ҳам» — мафоилун, «берур сафо» — мафоилун, «эй санам» — фоилун.

«Мақбуз ул-аркон ва аҳаз аз-зарб». Ва ҳазо вазниҳи:

Мафоилун//мафоилун//мафоилун//фаълан
Мафоилун//мафоилун//мафоилун//фаълан

Мисолиҳи:

Кўзунг қилур//кўнгул ичин//да минг яро//ҳар дам.

Тақтеъи: «Кўзунг қилур» — мафоилун, «кўнгул ичин» — мафоилун, «да минг яро» — мафоилун, «ҳар дам» — фаълан (99з).

«Мақбуз ул-аркон» ва мақбузи аҳаз аз-зарб». Ҳазо вазниҳи:

Мафоилун//мафоилун//мафоилун//фаал
Мафоилун//мафоилун//мафоилун//фаал

Мисолиҳи. Мисраъ:

Кўзунг қилур//кўнгул ичин//да минг туман//яро.

Тақтеъи: «Кўзунг қилур» — мафоилун, «кўнгул ичин» — мафоилун, «да минг туман» — мафоилун, «яро» — фаал.

Билгилким, ҳар шўъбанинг вазнин ва мисолин бирор мисраъ битали. Магар матбуъ вазн келса, икки мисра битигайбиз, йўқ эрса, ба-се мутаввал бўлғай ва битимаққа мутааззир бўлғай.

«Мақбуз ус-садр ва солим ул ҳашв ва-з-зарб». Ҳазо вазниҳи:

Мафоилун//мафойилун//мафоилун//мафойилун

Мисолиҳи. Мисраъ:

Қиё боқиб//ўтар бўлсанг//кўзунг қилур//кўнгул ғорат.

Тақтеъи: «Қиё боқиб» — мафоилун, «ўтар бўлсанг» — мафойилун, «кўзунг қилур» — мафоилун, «кўнгул ғорат» — мафойилун.

«Мақбуз ус-садр ва мақсур ул-ҳашв ва-з-зарб». Ҳазо вазниҳи:

Мафоилун//мафойилун//мафоилун//мафойилун

Мисолиҳи:

Кел, эй дилба//ри раъно ю//зунги оч бир//кўрорим бор,
Ёрусун ю//зунгиз шуъла//сидин бетга//сурорим* бор.

Тақтеъи: «Кел, эй дилбар» — мафоилун, «ри раъно ю» — мафойилун, «зунги оч бир» — мафоилун, «кўрорим бор» — мафойилун; «Ёрусун ю» — мафоилун, «зунгиз шуъла» — мафойилун, «сидин бетга» — мафоилун, «сурорим бор» — мафойилун (99б).

Мисоли дигар. Амир Қосим Анвор айтур:

Зиҳи ҳусну зиҳи ишқу зиҳи нуру зиҳи нор,
Зиҳи холу зиҳи зулфу зиҳи мўру зиҳи мор.

Ва агар мунунг зарбин маҳзуф қилсалар, «фаулун» бўлур. Мисол бу ким, Ваҳид Табрзий айтур:

Маро ишқ дуто кард ба ҳангоми жавони,
Чаро боз напурси ту ҳолам чу бидони.

Тақтеъи бу: «Маро ишқ» — мафоилун (?), «дуто кард» — мафойилун (?), «ба ҳангоми» — мафойилун (?), «жавони» — фаулун.
«Макфуф ул-аркон ва солим уз-зарб». Ҳазо вазниҳи:

Мафойилу мафойил мафойил мафойилун

Мисолиҳи:

Аё шоҳи//сарафроз//сенинг ҳеч//назиринг йўқ.

Мақтеъи: «Аё шоҳи» — мафойилу, «сарафроз» — мафойил, «сенинг ҳеч» — мафойил, «назиринг йўқ» — мафойилун.
«Макфуф ул-ажзо ва мақбуз аз-зарб». Ва ҳазо вазниҳи:

Мафойилу мафойилу мафойилу мафойилу

Мисолиҳи:

Аё, шаҳ бе//ри кел бир дам//ўтургин бу//қатимда сен.

Тақтеъи: «Аё шаҳ бе» — мафойилу, «ри кел бир дам» — мафойилу, «ўтургин бу» — мафойилу, «қатимда сен» — мафойилу.
«Макфуф ул-ажзо ва ахрам уз-зарб». Ва ҳазо вазниҳи:

Мафойилу//мафойил//мафойил//мафзулу
Аё шоҳи//сарафроз//сенинг ҳеч//мислинг йўқ.

Тақтеъ: «Аё шоҳи» — мафойилу, «сарафроз» — мафойил, «сенинг ҳеч» — мафойил, «мислинг йўқ» — мафзулу (100а).
«Макфуф ул-аркон ва уштур уз-зарб». Ҳазо вазниҳи:

Мафойилу//мафойил//мафойил//фоилун

Мисолиҳи:

Аё шоҳи//сарафро//зи қони//мислингиз.

Тақтеъи: «Аё шоҳи» — мафойилу, «сарафроз» — мафойил, «зи қони» — мафойил, «мислингиз» — фоилун.

* Бу ўринларда асл матнда «бу кўрорим» — «кўроним», «сурорим» — «сўзум» шаклларида хато ёзилган.— А. Ҳ.

«Макфуф ул-аркои ва уштур уз-зарб». Ҳазо вазниҳи:

Мафойилу//мафойил//мафойилу//фаълан
Аё шоҳи//сарафроз//сенинг қони//мислинг.

Тақтеъ: «Аё шоҳи» — мафойилу, «сарафроз» — мафойил, «сенинг қони» — мафойилу, «мислинг» — фаълан.

«Макфуф ул-ажзо ва маҳзуфи аҳаз аз-зарб». Ҳазо вазниҳи:

Мафойилу//мафойил//мафойил//фаъ
Аё шоҳи//сарафроз//санга мисл//йўқ.

Тақтеъи: «Аё шоҳи» — мафойилу, «сарафроз» — мафойил, «санга мисл» — мафойил, «йўқ» — фаъ.

«Макфуф ус-садр ва солим ул-ҳашв ва-з-зарб». Ҳазо вазниҳи:

Мафойилу//мафойилун//мафойилу//мафойилун
Аё шоҳи//сарафрозам//санга мисли//жаҳонда йўқ.

Тақтеъи: «Аё шаҳи» — мафойилун, «сарафрозам» — мафойилун, «санга мисли» — мафойилу, «жаҳонда йўқ» — мафойилун.

«Макфуф ус-садр ва мақбуз ул-ҳашв ва-з-зарб». Ва ҳазо вазниҳи:

Мафойил//мафоилун//мафойилу//мафоилун
Аё моҳ//жафо бирла//мени бўйла//қи(й)нормусен (100б).

Тақтеъи: «Аё моҳ» — мафойил, «жафо бирла» — мафоилун, «мени бўйла» — мафойилу, «қинормусен» — мафоилун.

«Макфуфи аҳаз (?) ва аҳрам ул-ҳашв ва-з-зарб». Ва ҳазо вазниҳи:

Мафойил//мафъулун//мафойил//мафъулун
Аё моҳ//сен бизга//жафо ҳеч//қилмассен.

Тақтеъи: «Аё моҳ» — мафойил, «сен бизга» — мафъулун, «вафо ҳеч» — мафойил, «қилмассен» — мафъулун.

«Макфуф ус-садр ва маҳзуф ул-ҳашв ва-з-зарб». Ҳазо вазниҳи:

Мафойил//фаулун//мафойил//фаулун
Аё моҳ//манга сен//вафо ҳеч//қилурсен.

Тақтеъи бу: «Аё моҳ» — мафойил, «манга сен» — фаулун, «вафо ҳеч» — мафойил, «қилурсен» — фаулун.

«Макфуф ус-садр ва уштур ул-ҳашв ва-з-зарб». Ҳазо вазниҳи:

Мафойил//фаълан//мафойил//фаълан
Аё моҳ//сизда//вафо ҳеч//йўқтур.

Тақтеъи: «Аё моҳ» — мафойил, «сизда» — фаълан, «вафо ҳеч» — мафойил, «йўқтур» — фаълан.

«Макфуф ус-садр ва мақбузи аҳаз ал-ажз ва-л-ҳашв». Ва ҳазо вазниҳи (101а):

Мафойил//фаал//мафойил//фаал

Мисолиҳи:

Ушал моҳ//манга//қилур ҳеч//вафо.

Тақтеъи: «Ушал моҳ» — мафойил, «манга» — фаал, «қилур ҳеч» — мафойил, «вафо» — фаал.

Билгилким, ул сабабтин бир шеърни тағйир қилиб, ҳар мисол учун такрор қилурбизким, мубтадиға ҳар вазнининг тафовути маълум бўлғай ва ҳеч дақиқа муҳмал қолмағай.

«Ахрам ул-аркон» будурур. Ҳазо вазниҳи:

Мафъулун//мафъулун//мафъулун//мафъулун

Мисолиҳи:

Дилдорим//ғам ичра//солди бу//қўнглумни.

Тақтеғи: «Дилдорим» — мафъулун, «ғам ичра — мафъулун, «солди бу» — мафъулун, «қўнглумни» — мафъулун.

«Ахрам ул-ажзо ва солим ул-ажз». Ҳазо вазниҳи:

Мафъулун//мафъулун//мафъулун//мафойилун
Дилдорим//ғам ичра//солди бу//гадойини.

Тақтеғи бу: «Дилдорим» — мафъулун, «ғам ичра» — мафъулун, «солди бу» — мафъулун, «гадойини» — мафойилун.

«Ахрам ул-аркон ва мақбуз ул-қофия». Ҳазо вазниҳи:

Мафъулун//мафъулун//мафъулун//мафойилун

Мисолиҳи:

Дилдорим//меҳнатқа//солди бу//гадойини.

Тақтеғи: «Дилдорим» — мафъулун, «меҳнатқа» — мафъулун, «солди бу» — мафъулун, «гадойини» — мафойилун.

«Ахрам ул-ажзон ва маҳзуф ул-ажз». Ва ҳазо вазниҳи (1016):

Мафъулун//мафъулун//мафъулун//фаулун

Шоҳидиҳи:

Дилдорим//меҳнатқа//солди бу//қулини.

Тақтеғи: «Дилдорим» — мафъулун, «меҳнатқа» — мафъулун, «солди бу» — мафъулун, «қулини» — фаулун.

«Ахрам ул-аркон ва уштур ул-қофия». Ва ҳазо вазниҳи:

Мафъулун//мафъулун//мафъулун//фойилун
Дилдорим//меҳнатқа//солди бу//бандани.

Тақтеғи бу: «Дилдорим» — мафъулун, «меҳнатқа» — мафъулун, «солди бу» — мафъулун, «бандани» — фойилун.

«Ахрам ул ажзон ва аҳаз уз-зарб». Ва ҳазо вазниҳи:

Мафъулун//мафъулун//мафъулун//фаълан

Шоҳидиҳи:

Дилдорим//меҳнатқа//солди бу//қулни

Тақтеғи: «Дилдорим» — мафъулун, «меҳнатқа» — мафъулун, «солди бу» — мафъулун, «қулни» — фаълан.

«Ахрам ус-садр ва солим ул-ҳашв ва-з-зарб». Ва ҳазо вазниҳи:

Мафъулун//мафойилун//мафъулун//мафойилун

Мисолиҳи:

Кўзларинг//қўнгул шаҳрин//ҳар соат//қилур ғорат.

Тақтеъи: «Кўзларинг» — мафъулун, «кўнгул шаҳрин» — мафойилун, «ҳар соат» — мафъулун, «қилур ғорат» — мафойилун.
«Ахрам ус-садр ва мақбуз ул-ҳашв ва-л-ажз». Ҳазо вазниҳи:

Мафъулун//мафойилун//мафъулун//мафойилун

Мисолиҳи:

Кўзларинг//ситам била//ҳа соат//кўнгул олур.

Тақтеъи: «Кўзларинг» — мафъулун, «ситам била» — мафойилун, «ҳар соат» — мафъулун, «кўнгул олур» — мафойилун (102a).

«Ахрам ус-садр ва мақсур ул-ҳашв ва-л-қофия». Ва ҳазо вазниҳи:

Мафъулу//мафойил//мафъулун//мафойил

Шоҳидиҳи:

Кўзларинг//эй дилдор//ҳар соат//қилур жабр.

«Ахрам ус-садр ва уштур ул-ҳашв ва-з-зарб». Ва ҳазо вазниҳи:

Мафъулун//фойилун//мафъулун//фойилун

Мисолиҳи:

Кўзларинг//эй пари//ҳар соат//жавр этар.

Тақтеъи: «Кўзларинг» — мафъулун, «эй пари» — фойилун, «ҳар соат» — мафъулун, «жавр этар» — фойилун.

«Ахрам ус-садр ва аҳаз уз-зарб ул-ҳашв». Ва ҳазо вазниҳи:

Мафъулу//фаълан//мафъулун//фаълан.

Мисолиҳи:

Кўзларинг//эй маҳ//кўнглумни//элтур.

Тақсимиҳи: «Кўзларинг» — мафъулу, «эй маҳ» — фаълан, «кўнглумни» — мафъулун, «элтур» — фаълан.

Мафъулун//фаъ//мафъулун//фаъ
Кўзларинг//эй//маҳ, жон эл//тур.

Тақсимиҳи: «Кўзларинг» — мафъулун, «эй» — фаъ, «маҳ жон эл» — мафъулун, «тур» — фаъ.

Билгилким, ахрамдин сўнгра тартиб ривоят қилсоқ, ахраб келур эрди. Биз ахрабни қўйдуқ ул жиҳаттинким, ҳазаж баҳрининг ахрабдин матбуъ вазн (102б) лар қўпор.

Эмди биз аввал ўзга музоҳифларин шарҳ этиб, ондин сўнгра ахраб... шўьбаларин алоҳида зикр қилоли ва батри садрға неча зарб лозим бўлур — барчасин бир шажарада кўргузали. Ва биллоҳ ат-таврифиқ.

«Маҳзуф ул-аркон ва солим уз-зарб». Ва ҳазо вазниҳи:

Фаулун//фаулун//фаулун//мафойилун

Мисолиҳи:

Кўзунг тўк//ти қоним//манга бу//саодаттўр.

Тақтеъи: «Кўзунг тўк» — фаулун, «ти қоним» — фаулун, «манга бу» — фаулун, «саодаттўр» — мафойилун.

Агар муни тамом маҳзуф қилсоқ, мутақориб баҳри бўлур. Ул сабабгин тарк қилдук.

«Маҳзуф ул-аркон ва мақзуб уз-зарб». Ва вазниҳи:

Фаулун//фаулун//фаулун//мафоилун

Мисолиҳи:

Кўзунг тўк//ти қоним//манга бу//саодат ул

Тақсимиҳи: «Кўзунг тўк» — фаулун, «ти қоним» — фаулун, «манга бу» — фаулун, «саодат ул» — мафоилун.

«Маҳзуф ул-ажзо ва ахрам ул-қофия» Ва ҳазо вазниҳи:

Фаулун//фаулун//фаулун//мафъулун
Кўзунг тўк//ти қоним//манга бу//давлаттўр

Тақтеъи: «Кўзунг тўк» — фаулун, «ти қоним» — фаулун, «манга бу» — фаулун, «давлаттўр» — мафъулун.

«Маҳзуф ул-аркон ва уштур ул-ажз». Ва ҳазо вазниҳи (103а).

Фаулун//фаулун//фаулун//фоилун

Шоҳидиҳи:

Кўзунг тўк//ти қоним//манга бу//давлаттўр

Тақсимиҳи: «Кўзунг тўк» — фаулун, «ти қоним» — фаулун, «манга бу» — фаулун, «давлаттўр» — фоилун.

«Маҳзуф ул-ажзо ва аҳаз ул-қофия». Ва ҳазо вазниҳи:

Фаулун//фаулун//фаулун//фаълан

Мисолиҳи:

Кўзунг тўк//ти қоним//манга дав//латтўр.

Тақтеъи: «Кўзунг тўк» — фаулун, «ти қоним» — фаулун, «манга дав» — фаулун, «латтўр» — фаълан.

«Маҳзуф ул-ажзо ва маҳзуф аҳаз аз-зарб». Ва ҳазо вазниҳи:

Фаулун//фаулун//фаулун//фаъ

Шоҳидиҳи:

Кўзунг тўк//ти қоним//эрур дав//лат

Тақтеъи: «Кўзунг тўк» — фаулун, «ти қоним» — фаулун, «эрур дав» — фаулун, «лат» — фаъ.

Бу шўъба мутақориб бирла муштаракдур, нетокким маҳаллида келтуруб эрдук.

«Уштур ул-аркон ва солим уз-зарб». Ҳазо вазниҳи:

Фоилун//фоилун//фоилун//мафойилун

Мисолиҳи:

Эй санам//қил вафо//бир замон//карам айла.

Тақсимиҳи: «Эй санам» — фоилун, «қил вафо» — фоилун, «бир замон» — фоилун, «карам айла» — мафойилун.

«Уштур ул-ажзо ва мақбуз ул-ажз». Ва ҳазо вазниҳи:

Фоилун//фоилун//фоилун//мафоилун

Мисолиҳи:

Эй санам//қил вафо//бир замон//карам бирла (1036).

Тақсимиҳи: «Эй санам» — фоилун, «қил вафо» — фоилун, «бир замон» — фоилун, «карам айла» — мафоилун.

«Уштур ул-аркон ва ахрам ул-қофия». Ва ҳазо вазниҳи:

Фоилун//фоилун//фоилун//мафъулун

«Эй санам//қил вафо//бир замон//бандангға

Тақсимиҳи: «Эй санам» — фоилун, «қил вафо» — фоилун, «бир замон» — фоилун, «бандангға» — мафъулун.

«Уштур ул-ажзо ва маҳзуф уз-зарб». Ва ҳазо вазниҳи:

Фоилун//фоилун//фоилун// фаулун

Шоҳидиҳи:

Эй санам, //қил вафо//бир замон//қулунгға.

Тақтеъи: «Эй санам» — фоилун, «қил вафо» — фоилун, «бир замон» — фоилун, «қулунгға» — фаулун.

«Уштур ул-аркон ва аҳаз ул-ажз». Ва ҳазо вазниҳи:

Фоилун//фоилун//фоилун//фаълан

Эй санам, //бир замон//қил вафо//қулға.

Тақсимиҳи: «Эй санам» — фоилун, «бир замон» — фоилун, «қил вафо» — фоилун, «қулға» — фаълан.

«Уштур ул-ажзоу ва мақбузи аҳаз уз-зарб». Ва ҳазо вазниҳи:

Фоилун//фоилун//фоилун//фаал

Шоҳидиҳи:

Эй санам, //бир замон//қил вафо//манга.

Тақтеъи: «Эй санам» — фоилун, «бир замон» — фоилун, «қил вафо» — фоилун, «манга» — фаал.

Билгилким, бу шўъбаларнинг ва тақи мундин юқориғи шўъбаларким «маҳзуф ул-аркон» (104а) дур, они ҳашвини солим қилсоқ, ул шўъбаларким, баҳри тавилнинг асли бўлур ва бу шўъба баҳри муталойимнинг асли бўлур, ул сабабтин тарк қилдуқким, ул баҳрлар ўз маҳаллида келса магар бўлғай деб. Ва мундин ўзга зиҳафларким, «фоъ лан» ва «фаала» ва «фаъ» дур, агар қонда бирла таркиб этиб, вазн рост қилсоқ, алар асру номатбуъ бўлур. Ул жиҳаттин аларни ҳам тарк қилдуқ.

Эмди ахрабни зикр қилоли ва бурун тартиб бирла шарҳ этоли. Андин сўнгра ҳар жузвини бир зиҳафтин таркиб қилоли ва мусамман ва мусаддасидин бир вазним ҳосил бўлур, ададин таъйин қилиб, нечаси матбуъдур ва нечаси номатбуъдур, — фарқ қилиб, неким матбуъни бир шажарада кўргузоли. Андин сўнгра мусаддас бирла мураббаъининг шаҳриға машғул бўлоли. Ва биллоҳ ут-тавфиқ.

«Ахраб ул-аркон». Ва ҳазо вазниҳи:

Мафъулу/мафъулу//мафъулу//мафъул
Маҳбуби//мақбулу//дилдори//хушхўй

Тақсимиҳи: «Маҳбуби» — мафъулу, «мақбули» — мафъулу, «дилдори» — мафъулу, «хушхўй» — мафъул.

«Ахраб ул-аркон ва солим уз-зарб». Ва ҳазо вазниҳи:

Мафъулу//мафъулу//мафъулу//мафойилун
Маҳбуби//мақбули//мавзуни//пари пайкар (104б).

Тақсимиҳи: «Маҳбуби» — мафъулу, «мақбули» — мафъулу, «мавзуни» — мафъулу, «пари пайкар» — мафойилун.

Мафъулу//мафъулу//мафъулу//мафойилун
Маҳбуби//мақбули//мавзуни//паривашам

Тақтеъи: «Маҳбуби» — мафъулу, «мақбули» — мафъулу, «мавзуни» — мафъули, «паривашам» — мафойилун.

«Ахраб ул-аркон ва ахрам ул-ажз». Ва ҳазо вазниҳи:

Мафъулу//мафъулу//мафъулу//мафъулун
Маҳбуби//мақбули//мавзуни//маҳ пайкар.

Тақсимиҳи: «Маҳбуби» — мафъулу, «мақбули» — мафъулу, «мавзуни» — мафъулу, «маҳ пайкар» — мафъулун.

«Ахраб ул-ажзо ва маҳзуф уз-зарб».

Мафъулу//мафъулу//мафъулу//фаулун
Маҳбуби//мавзуни//мақбули парирух

Тақтеъи: «Маҳбуби» — мафъулу, «мавзуни» — мафъулу, «мақбули» — мафъулу, «парирух» — фаулун.

Агар зарбин мақсур қилсоқ, «парирўй» келур «мафойил» вазниға.

«Ахраб ул-аркон ва уштур уз-зарб». Ҳазо вазниҳи:

Мафъулу//мафъулу//мафъулу//фойилун
Маҳбуби//мавзуни//мақбули//маҳу шам.

Тақтеъи: «Маҳбуби» — мафъулу, «мавзуни» — мафъулу, «мақбули» — мафъулу, «маҳу шам» — фойилун (105а).

«Ахраб ул-аркон ва ахаз уз-зарб». Ва ҳазо вазниҳи:

Мафъулу//мафъулу//мафъулу//фаълан
Маҳбуби//мақбули//мавзуни//маҳ рух.

Тақтеъи: «Маҳбуби» — мафъулу, «мақбули» — мафъулу, «мавзуни» — мафъули, «маҳ рух» — фаълан.

«Ахраб ул-ажзо ва маҳзуф ул-ахаз уз-зарб»:

Мафъулу//мафъулу//мафъулу//фаъ
Маҳбуби//мақбули//мавзуни//хуш.

Тақтеъи: «Маҳбуби» — мафъулу, «мақбули» — мафъулу, «мавзуни» — мафъулу, «хуш» — фаъ.

«Ахраб ус-садр ва солим ул-ҳашв ва-з-зарб». Ҳазо вазниҳи:

Мафъулу//мафойлун//мафъулу//мафойлун
Бирдам бе//ри кел, эй жон//дийдоре//ганиматур,
Ҳажринг га//мидин бахту//иқболи//ҳазиматур.

Тақтеъи: «Бир дам бе» — мафъулу, «ри кел, эй жон», — мафойлун, «дийдор (е)» — мафъулу, «ганиматур» — мафойлун; «Ҳажринг га» — мафъулу «мидин бахту» — мафойлун, «иқболи» — мафъулу, «ҳазиматур» — мафойлун.

Мисоли дигар. Мавлоно Хожа Қамол айтур:

Аз бод сари зулфат якрӯз паришон шуд,
Жону сари мискинон дар пойи ту резон шуд.

«Ахраб ус-садр ва мақбуз ул-ҳашв ва-л қофия». Ва ҳазо-вазниҳи (1056):

Мафъулу мафоилун мафъулу мафоилун
Бир дам бе//ри кел санам//дийдор (е) кӯрушолинг.

Тақтеъи: «Бир дам бе» — мафъулу, «ри кел санам» — мафоилун, «дийдор (е)» — мафъулу, «кӯрушолинг» — мафоилун.

«Ахраб ус-садр ва мақсур ул-ҳашв ва-з-зарб». Ҳазо вазниҳи:

Мафъулу//мафойл//мафъулу//мафойл
Эй дил ба//ри бадмеҳр//ўртанди//тану жон,
Қолмади//кўнгулда//тоқатқа/ҳеч имкон.

Тақтеъи будур: «Эй дил ба» — мафъулу, «ри бадмеҳр» — мафойл, «ўртанди» — мафъулу, «тану жон» — мафойл; «Қолмади» — мафъулу, «кўнгулда» — мафойл, «тоқатқа» — мафъулу, «ҳеч имкон» — мафойл.

«Ахраб ус-садр ва ахрам ул-ҳашв ва-з-зарб». Ҳазо вазниҳи:

Мафъулу//мафъулун//мафъулу//мафъулун
Эй дилба //ри беғам//ўртанди//бу жоним

Тақтеъиҳи бу: «Эй дил ба» — мафъулу, «ри беғам» — мафъулун, «ўртанди» — мафъулу, «бу жоним» — мафъулун.

«Ахраб ус-садр ва уштур ул-ҳашв ва-з-зарб». Ҳазо вазниҳи:

Мафъулу//фоилун//мафъулу//фоилун
Бир дам бе//ри келинг//дийдор (е)//кӯрсатинг.

Тақтеъи: «Бир дам бе» — мафъулу, «ри келинг» — фоилун, «дийдоре (е)» — мафъулу, «кӯрсатинг» — фоилун.

«Ахраб ус-садр ва аҳаз ул-ҳашв ва-з-зарб». Ҳазо вазниҳи (106a):

Мафъулу//фаълан//мафъулу//фаълан
Бизга не//дин ул//жоду қи//роқдин
Ҳеч нарса//тегмас//ўзга фи//роқдин

Тақтеъи бутурур: «Бизга не» — мафъулун, «дин ул» — фаълан, «жоду қи» — мафъулу, «роқдин» — фаълан; «Ҳеч нарса» — мафъулу, «тегмас» — фаълан, «ўзга фи» — мафъулу, «роқдин» — фаълан.

МЕРОС

ШАИХ АҲМАД ИБН ХУДОИДОД ТАРОЗИИ

ФУНУН УЛ-БАЛОҒА

Билгилким, ҳазажи ахрабнинг ҳар жузвини бир зиҳафтин таркиб
этсак, ўн беш вазн қўпорким, бағоят матбуъ ва салис ва барчасининг
садри ахраб бўлгай. Ул бутурур.

Мухталиф зиҳафтин таркиб этган шўъбалар:

«Ахраб ус-садр ва солим ул-ҳашв ва мақбуз уз-зарб»:

Мафъулу//мафойилун//мафъулу//мафойилун

Бир дам бе//ри кел, эй жон//дийдор(и)//ғанимат ул,

Ҳажринг ға//мидин бахту//иқболи//ҳазимат ул.

Тақтеъи бутурур: «Бир дам бе» — мафъулу, «ри кел, эй жон», —
мафойилун, «дийдор(и)» — мафъулу, «ғанимат ул» — мафойилун;
«Ҳажринг ға» — мафъулу, «мидин бахту» — мафойилун, «иқболи» —
мафъулу, «ҳазимат ул» — мафойилун.

«Ахраб ус-садр ва мақбуз ул-ҳашв ва солим уз-зарб».

Ҳазо вазниҳи:

Мафъулу//мафойилун//мафъулу//мафойилун

Дийдор(и)//ғанимат ул//бир дам бе//ри кел, эй жон (106б).

Тақтеъи: «Дийдор(и)» — мафъулу, «ғанимат ул» — мафойилун, «бир
дам бе» — мафъулу, «ри кел, эй жон» — мафойилун.

«Ахраб ус-садр ва мақсур ул-ҳашв ва солим уз-зарб».

Ҳазо вазниҳи:

Мафъулу//мафойил//мафъулу//мафойилун

Эй дилба//ри бадмеҳр//ўртанди//дилу жоним,

Қолмади//даме сабр//қилғуға//ҳеч имконим.

Тақтеъи бутурур: «Эй дилба» — мафъулу, «ри бадмеҳр» — мафойил,
«ўртанди» — мафъулу, «дилу жоним» — мафойилун; «Қолмади» — мафъу-
лу, «даме сабр» — мафойил, «қилғуға» — мафъулу, «ҳеч имконим» —
мафойилун.

«Ахраб ус-садр ва солим ул-ҳашв ва мақсур ул-қофия». Ҳазо ваз-
ниҳи:

Мафъулу//мафойилун//мафъулу//мафойил

Ўртанди//дили жоним//эй дилба//ри бемеҳр,

Қолмади//ҳеч имконим//қилғуға//даме сабр.

Тақтеъи бу: «Ўртанди» — мафъулу, «дилу жоним» — мафойилун,
«эй дилба» — мафъулу, «ри бемеҳр» — мафойил; «Қолмади» — мафъу-

лу, «ҳеч имконим» — мафойилун, «қилғуға» — мафъулу, «дамé сабр» — мафойил.

«Ахраб ус-садр ва солим ул-ҳашв ва маҳзуф уз-зарб». Ҳазо вазниҳи:

Мафъулу//мафойилун//мафъулу//фаулун
Уртанди//дилу жоним//эй ёри//вафосиз,
Ҳеч кимса//га қилмадинг//бир лаҳза//вафо сиз.

Тақтеби бу (107a): «Уртанди» — мафъулу, «дилу жоним» — мафойилун, «эй ёри» — мафъулу, «вафосиз» — фаулун; «Ҳеч кимса» — мафъулу, «га қилмадинг» — мафойилун, «бир лаҳза» — мафъулу, «вафо сиз» — фаулун.

«Ахраб ус-садр ва мақфуф ул-ҳашв ва солим уз-зарб». Ҳазо вазниҳи:

Мафъулу//мафойилу//мафойилу//мафойилун
Юзунг га//мидин ҳар не//ча бўстон о//ра зор инграб,
Қон бирла//бўяр ер ю//зини бу кў//зум, эй дилбар.

Тақтеби бу: «Юзунг га» — мафъулу, «мидин ҳар не» — мафойилу, «ча бўстон о» — мафойилу, «ра зор инграб» — мафойилун; «Қон бирла» — мафъулу, «бўяр ер ю» — мафойилу, «зини бу кў» — мафойилу, «зум, эй дилбар» — мафойилун.

«Ахраб ус-садр ва мақфуф ул-ҳашв ва мақбуз ул-ажз». Ҳазо вазниҳи:

Мафъулу//мафойилу//мафойилу//мафойилун

Мисолиҳи:

Юзунг га//мидин ҳар ке//ча бўстон о//ро зор ўлуб,
Қон бирла//бўяр ер ю//зини бу кў//зум, эй санам.

Тақсимиҳи: «Юзунг га» — мафъулу, «мидин ҳар ке» — мафойилу, «ча бўстон о» — мафойилу, «ро зор ўлуб» — мафойилун; «Қон бирла» — мафъулу, «бўяр ер ю» — мафойилу, «зини бу кў» — мафойилу, «зум, эй санам» — мафойилун.

«Ахраб ус-садр ва мақфуф ул-ҳашв ва мақсур уз-зарб». Ҳазо вазниҳи:

Мафъулу//мафойилу//мафойил//мафойилу
Юзунг га//мидин ҳар ке//ча бўстон//аро йиғлар (107б),
Қон бирла//бўяр ер ю//зини бу кў//зум, эй ёр.

Тақтеби будур: «Юзунг га» — мафъулу, «мидин ҳар ке» — мафойилу, «ча бўстон» — мафойил, «аро йиғлар» — мафойилу; «Қон бирла» — мафъулу, «бўяр ер ю» — мафойилу, «зини бу» — мафойил, «кўзум, эй ёр» — мафойилу.

«Ахраб ус-садр ва мақфуф ул-ҳашв ва маҳзуф уз-зарб». Ҳазо вазниҳи:

Мафъулу//мафойилу//мафойилу//фаулун
Юзунг га//мидин ҳар ке//ча бўстон а//ро йиғлаб,
Қон бирла//бўяр ер ю//зини бу кў//зум, эй маҳ.

Тақсими будур: «Юзунг га» — мафъулу, «мидин ҳар ке» — мафойилу, «ча бўстон а» — мафойилу, «ро йиғлаб» — фаулун; «Қон бир-

ла» — мафъулу, «бўяр ер ю» — мафоййлу, «зини бу кў» — мафоййлу, «зум, эй маҳ» — фаулун.

«Ахраб ус-садр ва макфуф ул-ҳашв ва маҳзуфи аҳаз ул-зарб». Ҳазо вазниҳи:

Мафъулу//мафоййлу//мафоййлун//фаъ

Мисолиҳи:

Юзунг ға//мидин ҳар ке//ча қон йиғлар//мен,
Бу ер ю//зини лола//бикин айлар//мен.

Тақтеъи бу: «Юзунг ға» — мафъулу, «мидин ҳар ке» — мафоййлу, «ча қон йиғлар» — мафоййлун, «мен» — фаъ; «Бу ер ю» — мафъулу, «зини лола» — мафоййлу, «бикин айлар» — мафоййлун, «мен» — фаъ.

«Ахраб ас-садр ва мақбуз ул-ҳашв ва маҳзуфи аҳаз уз-зарб». Ҳазо вазниҳи (108а):

Мафъулу//мафоилун//мафоййлун//фаъ

Мисолиҳи:

Юзунг ға//мидин мудо//ми қон йиғлар//мен,
Бу ер ю//зини чаман//бикин айлар//мен.

Тақтеъи: «Юзунг ға» — мафъулу, «мидин мудо» — мафоилун, «ми қон йиғлар» — мафоййлун, «мен» — фаъ; «Бу ер ю» — мафъулу, «зини чаман» — мафоилун, «бикин айлар» — мафоййлун, «мен» — фаъ.

«Ахраб ус-садр ва мақбуз ва макфуф ул-ҳашв ва маҳзуф уз-зарб».

Мафъулу//мафоилун//мафоййлу//фаулун.
Юзунг ға//мидин мудо//ми қон йиғлаб//узун тун,
Бу ер ю//зини чаман//бикин айла//р(и), эй маҳ.

Тақтеъи будур: «Юзунг ға» — мафъулу, «мидин мудо» — мафоилун, «м(и) қон йиғлаб» — мафоййлу, «узун тун» — фаулун; «Бу ер ю» — мафъулу, «зини чаман» — мафоилун, «бикин айла» — мафоййлу, «р(и), эй маҳ» — фаулун.

«Ахраб ус-садр ва мақбуз ул-ҳашв ва макфуфи аҳаз уз-зарб». Вазниҳи:

Мафъулу//мафоилун//мафоййлу//фаал

Мисолиҳи:

Юзунг ға//мидин мудо//ми қон бирла//кўзум,
Бу ер ю//зини чаман//бикин қилди//кеча.

Тақтеъи бутурур: «Юзунг ға» — мафъулу, «мидин мудо» — мафоилун, «ми қон бирла» — мафоййлу, «кўзум» — фаал; «Бу ер ю» — мафъулу, «зини чаман» — мафоилун, «бикин қилди» — мафоййлу, «кеча» — фаал (108б).

«Ахраб ус-садр ва макфуф ул-ҳашв ва мақбузи аҳаз уз-зарб». Ҳазо вазниҳи:

Мафъулу//мафоййлу//мафоййлу//фаал
Юзунг ға//мидин ҳар ке//ча қон бирла//кўзум,
Бу ер ю//зини лола//бикин қилди//қизил.

Тақтеъихи: «Юзунг га» — мафъулу, «мидин ҳар ке» — мафойилу, «ча қон бирла» — мафойилу, «кўзум» — фаал; «Бу ер ю» — мафъулу, «зини лола» — мафойилу, «бикин қилди» — мафойилу, «қизил» — фаал.

«Ахраб ус-садр ва солим ул-ҳашв ва мақбузи аҳаз уз-зарб». Ҳазо вазниҳи:

Мафъулу//мафойилун//мафъулу//фаал
Уртонди//дилу жоним//эй шоҳи//карам,
Гўёки//вафо бўлди//бир йўли//адам.

Тақтеъи будур: «Уртонди» — мафъулу, «дилу жоним» — мафойилун, «эй шоҳи» — мафъулу, «карам» — фаал; «Гўёки» — мафъулу, «вафо бўлди» — мафойилун, «бир йўли» — мафъулу, «адам» — фаал.

Билгилким, биз юқори айтиб эрдукким, «ахраб»нингким матбуъ вазларин бир шажарада кўргузуб, андин сўнгра мусаддаси ва мураббаининг қилоли деб. Эмди агар шажарани арода келтурсак, мусаддас ул-арконнинг ахрабидин тақи матбуъ вазлар қўпор. Ул шўъбалар булардин (109а) бошқа тушар. Ихтиёр андоғ қилдуқким, тамомин шарҳ қилиб, андин шажаранинг тимсолин нақш қилоли. Ва биллоҳ ул-авн ват-тавфиқ.

Ҳазо «Мусаддас ул-аркон». Ва ҳазо вазниҳи:

Мафойилун//мафойилун//мафойилун
Кел, эй дилбар, //кўнгулни шо//д(и) айлагил.
Мафойилун//мафойилун//мафойилун
Замоне қай//ғудин озо//д айлагил.

Тақтеъихи: «Кел, эй дилбар» — мафойилун, «кўнгулни шо» — мафойилун, «д айлагил» — мафойилун; «Замоне қай» — мафойилун, «ғудин озо» — мафойилун, «д айлагил» — мафойилун.

Мисоли дигар. Носириддин Тусий айтур:

Зиҳи рўйи ту хуршиди зиё густар,
Зи рухсорат мадад бурда маҳи анвар.

Музоҳифотиҳи ва ҳува «Солим ул-аркон ва мақбуз ул-зарб». Ҳазо вазниҳи:

Мафойилун//мафойилун//мафойилун

Мисолиҳи:

Кел, эй дилбар//кўнгулни шо//д айлагил,
Замоне қай//ғудин озо//д айлагил.

Тақтеъи бу: «Кел, эй дилбар» — мафойилун, «кўнгулни шо» — мафойилун, «д айлагил» — мафойилун.

«Солим ул-аркон ва ахрам ул-ажз». Ҳазо вазниҳи (109б):

Мафойилун//мафойилун//мафъулун
Кел, эй дилбар//кўнгулни хур//рам қил бир.

Тақтеъи бутурур: «Кел, эй дилбар» — мафойилун, «кўнгулни хур» — мафойилун, «рам қил бир» — мафъулун.

«Солим ус-садр ва мақсур уз-зарб». Ҳазо вазниҳи:

Мафойилун//мафойилун//мафойил

Мисолиҳи:

Юзунг ҳар дам//сафо бирла//олур жон,
Кўзунг ҳар дам//жафо бирла//қилур қон.

Тақеъи бу навъ бўлур: «Юзунг ҳар дам» — мафойилун, «сафо бирла» — мафойилун, «олур жон» — мафойил.

«Солим ул-ажзо ва маҳзуф уз-зарб». Ҳазо вазниҳи:

Мафойилун//мафойилун//фаулун

Мисолиҳи:

Нигорино//тамошо қил//ки олам,
Сенинг юзунг//га ўхшар бўл//ди хуррам.

Тақеъи бу навъ: «Нигорино» — мафойилун, «тамошо қил» — мафойилун, «ки олам» — фаулун.

Бу вазнда шеър бaсе кўп айтибтурлар, нетокким Шайх Низомий «Хусрав ва Ширин»ни ва Шайх Салмон «Жамшид ва Хуршид»ни ва Мавлоно Ҳайдар «Гул ва Наврўз»ни айтибтур ва қофиялари гоҳи «мафойил» келур ва гоҳи «фаулун» келур. Эмди ҳар нусхадин мисоле кўргузоли. Шайх Низомиддин — «Хусрав ва Ширин»дин (110а):

Худовандо, дари тавфиқ бикшой,
Низомийро раҳи таҳқиқ бинмой.
Диле деҳ, к-ў яқинатро бишояд,
Забоне, к-офаринатро сарояд...
Ба Довуди диламро тоза гардон,
«Забур»амро баландовоза гардон...
Чунон к-аз хонданаши фаррух шавад рой,
Зи мушкашонданаши Халлух шавад жой.

Ва Мавлоно Ҳайдарнинг «Гул ва Наврўз»идиндур:

Ушул кунларки, вақтим эрди дарҳам,
Бузулгон бу кўнгулда минг тумон ғам.
Паришонлик била ҳолим мушавваш,
Тириклик номулойим, умр нохуш.
На бир маҳрамким, ул ҳамроз бўлғай,
На бир ҳамдамким, ул дамсоз бўлғай.

«Солим ул-ажзо ва уштур уз-зарб». Ҳазо вазниҳи:

Мафойилун//мафойилун//фоилун

Мисолиҳи:

Нигорино,// тамошо қил//ким чаман
Сенинг юзунг//бикин бўлди//босафо.

Тақтеъи бу: «Нигорино» — мафойилун, «тамошо қил» — мафойилун, «ким чаман» — фоилун; «Сенинг юзунг» — мафойилун, «бикин бўлди» — мафойилун, «босафо» — фоилун.

«Ахраб ус-садр ва мақбуз ул-ҳашв ва мақсур уз-зарб».

Ҳазо вазниҳи:

Мафъулу//мафоилун//мафойил

Мисолиҳи:

Зулфунг кў//нглумга сол//ди занжир,
Эй ёри//бу ишга йўқ//му тадбир.

Тақтеъи (110б): «Зулфунг кў» — мафъулу «нглумга сол» — мафоилун, «ди занжир» — мафойил.

«Зарб»ин... қилса, бу тавр келур — байт:

Ҳайҳотки, рўзгор ёнди,
Мендин кўнгул нигор топди.

Тақтеъи: «Ҳайҳотки» — мафъулу, «рўзг» — мафоилун, «ор ёнди» — мафъулун.

«Ахраб ус-садр ва мақфуф ул-ҳашв ва мақсур уз-зарб».

Ва ҳазо вазниҳи:

Мафъулу//мафойилу//мафойил

Мисолиҳи:

Юзунг га//мидин ҳар ке//ча йиғлар,
Бу хаста//қулунг мутта//сил, эй ёр.

Тақтеъи навъ бўлур: «Юзунг га» — мафъулу, «мидин ҳар ке» — мафойилу, «ча йиғлар» — мафойил.

«Ахраб ус-садр ва мақфуф ул-ҳашв ва мақсур уз-зарб». Ҳазо вазниҳи:

Мафъулу//мафойилу//фаулун

Мисолиҳи:

Юзунг га//мидин ҳар ке//ча йиғлаб,
Айлади//кўзум ер ю//зини нур.

Тақтеъи бу тавр бўлур: «Юзунг га» — мафъулу, «мидин ҳар ке» — мафойилу, «ча йиғлаб» — фаулун.

«Мақбуз ул-аркон ва ахраб ус-садр ва мақбуз ул-ҳашв ва солим уз-зарб». Ҳазо вазниҳи:

Мафъулу//мафоилун//мафойилун

Мисолиҳи:

Зулфунг кў//нглумга сол//ди занжирин...
Билман бу//тузоғининг//...қадрин (111а).

«Ахраб ул-садр макфуф ул-ҳашв ва солим уз-зарб». Ҳазо вазниҳи:

Мафъулу//мафойлу//мафойлун

Мисолиҳи:

Юзунг ға//мидин ҳар ке//ча йиғларман,
Тонг отқун//ча бир лаҳза//уюман ҳеч.
«Мақбуз ул-аркон». Ва ҳазо вазниҳи: >

Маfoilун//маfoilун//маfoilун

Мисолин Хожа Носириддин Тусий айтур — форсий:

Аз он ду чаш//мигони пур//фиреби ў
Ажаб на бо//шад ар бар...//шикеби ў (?).

Бу шўба вофирдин ва комилдин қўпор.
«Мақбуз ул-аркон ва ахраб ул-зарб»:

Маfoilун//маfoilун//мафъулун

Шоҳидиҳи:

Ул икки жо//ду кўзумни//ўлтурди,
Бошимға бу//кўнгул бало//келтурди.

Тақтеби бу тавр бўлур: «Ул икки жо» — маfoilун, «ду кўзумни» — маfoilун, «ўлтурди» — мафъулун.
«Мақбуз ул-аркон ва ахраб ул-зарб»:
Ва ҳазо вазниҳи:

Мафойлу//мафойлу//мафойл

Мисолиҳи. Носириддин Тусий айтур:

Буто хезу//биёр он ма//йи хушбўй,
Ки ҳечгуна//бувад бо гу//ли худрўй.

Тақтеби: «Буто хезу» — мафойлу, «биёр он ма» — мафойлу, «йи хушбўй» — мафойл.

«Ал уштур ус-садр ва ахрам ул-ҳашв ва аҳази маҳзуф уз-зарб».
Ҳазо вазниҳи (1116):

Фoilун//мафъулун//фаъ

Мисолиҳи:

Кўзларинг//тушко(й) биз//га,
Жавр этар//нетук сиз//га.

Тақтеъи: «Кўзларинг» — фоилун, «тушко(й) биз» — мафъулун,
«га» — фаъ.

Ҳазо «Мураббаъ ул-аркон»:

Мафойилун//мафойилун

Мисолин порсий Ваҳидиддин айтур:

Дилам бурди раво бошад,
Дилам ғамгин чаро бошад.

Тақтеъи: «Дилам бурди» — мафойилун, «раво бошад» — мафойилун.

«Мақфуф ус-садр (?) ва маҳзуф ул-ажз».

Мафойилун//фаулун

Мисолиҳи: Ваҳид айтур:

Чаро ёри наёйи,
Азобам чи намоёйи.

Тақтеъи: «Чаро ёри» — мафойилун, «наёйи» — фаулун.
«Ахраб ус-садр ва мақсур уз-зарб».

Мафъулу//мафойилун
Эй ёри//вафодоре,
Қилма ме//нга озоре.

Тақтеъи: «Эй ёр» — мафъулу, «вафодоре» — мафойилун.

Билгилким, ҳеч баҳр тўрт жузвдин ўксук ва секкиздин артуқ бўлмас. Баъзи шоирлар такаллуф қилиб, бу баҳрлардин бирисин ихтиёр этиб, мутаввал қилурлар. Яъни саккиз жузвдин артуқ вазн рост қилурлар. Анинг миқдори мутаайин эрмас. Не миқдор ортурса, ихтиёр шоиргадур ва бу тариқани аруз аҳли мутаввал дерлар. Мисолиҳи:

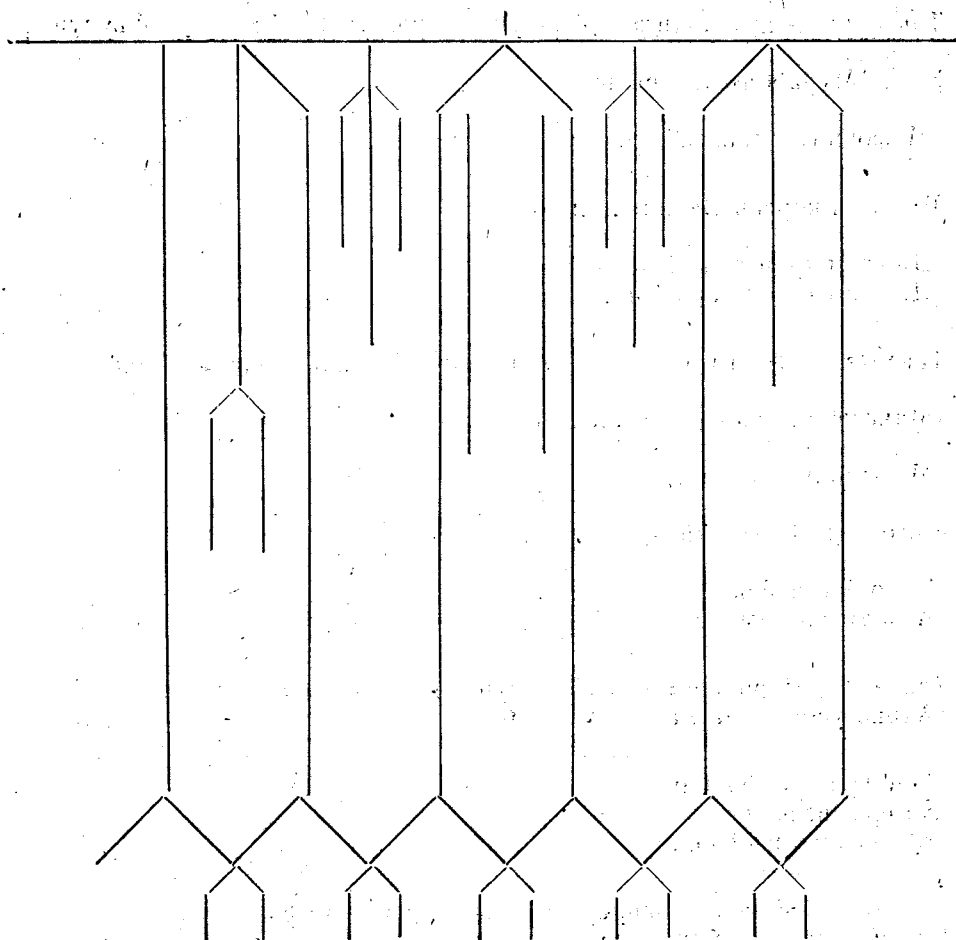
«Бу шаклу ҳусн ила, жоно, сенингтеқ шўхи айёру латифу нозуку (112а) зебо ва таннозу шакаргуфтору ширинкори бир дилбар анодин туғмади: ҳаргиз Ироқ ва Чин ва Яғмо ва Чигили сақсин (?) ва Миср ва Ховар ва Рум ва Хўтан мулкинда, эй раъноёйи сийминбар».

Тақтеъи: «Бу шаклу ҳусн» — мафойилун, «н ила жоно» — мафойилун, «сенингтеқ шў» — мафойилун, «хи айёру» — мафойилун, «латифу но» — мафойилун, «зику зебо» — мафойилун, «ву таннозу» — мафойилун, «шакаргуфтор» — мафойилун, «ру ширинко» — мафойилун, «ри бир дилбар» — мафойилун. Бу ўн жузвдур. Юз жузвгача теқурурлар.

Билгилким, айтиб эрдукким, ҳазажи ахрабнинг мусамман ва мусаддасидин неким матбуъ вазн қўпор, — барчасин бир шажарада кўргузоли, — деб. Эмди йигирма тўрт матбуъ вазниким, «садри ахраб» бўлғай ва ҳар бирининг қофияси бир тариқа бўлғай, — барчасини бу шажарада келтурдук.

Билгилким, шажарада келган байтларни тақтеъ расми бирла битисак, ўқурмоққа душвор бўлғай, — деб, уйла расме бирла битидук. Баъзисин зарурат ҳукми (ҳикми?) дин тақтеъ тариқаси бирла таҳрир қилдук. Номаълум бўлғай (112б).

Шажаранинг сурати бутурур (74-бет):

«Ал-бахр ул-рамал». Ва ҳува мусамман ул-аркон ва солим ул-ажзо. Ва ҳазо вазниҳи:

Фоилогун//фоилогун//фоилогун//фоилогу
 Фоилогун//фоилогун//фоилогун//фоилогу

Мисолиҳи:

Эй жафочи//хоки роҳинг//нинг жаҳонда//тўтиё йўқ,
 Ул қотиқ кўнг//лунг этоки//гирдида гар//ди вафо йўқ.

Тақтеъи: «Эй жафочи» — фоилогун, «хоки роҳинг» — фоилогун,
 «нинг жаҳонда» — фоилогун, «тўтиё йўқ» — фоилогу.

Мисоли дигар. Хожа Камол Хўжандий айтур:

Бо хаёлаш//то саҳар рон//ди Камол, аз//шавқ ашқ,
 Мечакад дур//ҳой гуно//гун зи лафзи//дурфи//шонат

Музоҳифоти солим ул-аркон ва мақсур уз-зарб ўқурлар. Ҳазо вазниҳи:

Фоилогун//фоилогун//фоилогун//фоилогун
 Фоилогун//фоилогун//фоилогун//фоилогун

Мисолиҳи:

Ераб, ул қур//си қамардин//гарчи тутман//меҳр умид,
Мултамас кўп//йўқ эрур жо//нимға бир лаб//эхтиёж.

Тақтеъи: «Ераб, ул қур» — фоилотун, «си қамардин» — фоилотун,
«гарчи тутман» — фоилотун, «меҳр умид» — фоилот. Мисоли дигар.
Хожа Ҳофиз Шерозий айтур:

Воизон к-ин//жилва бар меҳ//робу минбар//меқунанд,
Чун ба хилват//мераванду//кори дигар//меқунанд (1136).

Мисоли дигар. Хожа Камол айтур:

Зоҳидон камтар шиносанд ончи моро дар сар аст,
Зикри зоҳид дигару савдойи ошиқ дигар аст.

Мисоли дигар. Носир айтур:

То диле дорам ман аз-дилдор натвонам гузашт,
Бигзарам аз жон, вале аз ёр натвонам гузашт.

Мисоли дигар. Лутфий айтур:

То қазо тузди қошинг меҳробининг бунёдини,
Кўрмади ҳеч ким асоси зуҳднинг ободини.

Бу вазнда туркий ва форсий фаровон айтибтурлар. Мунунг зарби
гоҳи «фоилун» келур, гоҳи «фоилот» келур.

«Солим ул-аркон ва махбун уз-зарб». Ва ҳазо вазниҳи:

Фоилотун//фоилотун//фоилотун//фоилотун

Мисолиҳи:

Кўз ёши дар//ё бўлуб, ю//зунг ғамидин//қамуғ элни
Ғарқ қилди//қон ичинда//бори элга//карам айла.

Тақтеъи бутурур: «Кўз ёши дар» — фоилотун, «ё бўлуб ю» — фоило-
лотун, «зунг ғамидин» — фоилотун, «қамуғ элни» — фоилотун.

«Солим ул-ажзо ва махбуни мақсур уз-зарб».

Фоилотун//фоилотун//фоилотун//фоилот

Мисолиҳи:

Боғ ичинда//қоматингдин//мунфаил бўл//ди чинор.

Тақтеъи бу: «Боғ ичинда» — фоилотун, «қоматингдин» — фоило-
тун, «мунфаил бўл» — фоилотун, «ди чинор» — фоилот (114a).

Ва мунунг зарби гоҳи «фаъ лот» келур, гоҳи «фаъ лан» келур.
Барчаси бир шеърда келса, раводур.

«Солим ул-аркон ва маҳзуфи...»

Вазниҳи:

Фоилотун//фоилотун//фоилотун//фа
Боғ ичинда//гул юзунгдин//мунфаил бўл//ди.

Билгилким, «фоилотун»нинг мисолин алоҳида ва тақтеъин алоҳида битисак, ҳам китобатқа ва ҳам мутолаага душвор бўлғай.

Эмди биз ҳар шўъбанинг вазнин битиб, мисолин кўргузуб, тақтеъин мавқуф қилоли. Магарким асру номатбуъ шўъба бўлса, нетоким уламо айтибтурлар, «ал-арабу юҳиб ул-таҳфиф ва юҳиб ул-сақил» ва мубтадиғо ҳам бу ерда битгандин сўнгра барча қавоиди маълум бўлур. Ҳар дақиқани ишорат бирла фаҳм қилур ва баъзининг мисолин кўргузмак ҳожат бўлмас.

«Солим ул-ажзо ва мустағил-ажз» (?):

Фоилотун//фоилотун//фоилотун//фоилотон

Мисолиҳи:

Боғ ичинда//қоматингдин//ҳайрат ичра//қолди шамшод.

«Солим ус-садр ул-махбун ул-ҳашв ва з-зарб».

Вазниҳи:

Фоилотун//фаъ//фоилотун//фаъ

Мисолиҳи:

Кўзларинг май//дин//олди жону//дил,
Сарви қадинг//дин//қолди пой дар//гил.

Билгилким, биз юқори айтиб эрдукким, уч баҳрни шарҳ этоли деб (1146). Эмди бу баҳрнинг музоҳифотининг таркибин ва тартибин ҳазаж баҳрига қиёс қилсоқ, маълум бўлурким, ҳар баҳрга не миқдор шўъба лозим бўлур. Агар барчасин битир бўлсоқ, бу китоб анинг эҳтимолин қила олмас.

Эмди ҳар шўъбаким, матбуъ бўлса, яна матбуиким машҳур ва мўътабар бўлса битили ва ўзга музоҳифолардин тарк қилоли.

«Солим ус-садр ва махбун ул-ҳашв ва мақсур уз-зарб».

Фоилотун//фаилотун//фаилотун//фаилот

Мисолиҳи:

Қилди олам//ни хароб ул//кўзунг, эй кўз//лари маст,
Бўлди барча//юзунгуз дав//рида хурши//дпараст.

Мисоли дигар. Хожу айтур:

Манзил ар ё//ри қарин а-ас//ст чи дўзах//чи беҳишт,
Саждаат гар//бениёз а-ас//ст чи масжид//чи куништ.

Ва мунунг зарби гоҳи «фаълан» келур ва гоҳи «фаъ лон». Бир байт ичинда раводур. Мисолин Носириддин Тусий айтур:

Журми хуршид, ки аз ҳут дарояд ба ҳамал,
Ашҳаби рўзи кунад адҳами шабро ар жал.

Аввалғи қофия «фаълан» вазнидадур. Сўнгги қофия «фаълон» вазнидадур. Ва агар зарбин тақи «махбун» қилса, бу тариқа бўлур — мисолиҳи:

Инчунин ҳаст, ки ҳусни малоҳат, ки ду дори,
Гар кунад бесару пое зи ту суд чи зиёнат (115а).

Тақтбае: «Инчунин ҳас» — фоилотун, «ст, ки ҳус» — фоилотун, «ни малоҳат» — фоилотун, «ки ту дори» — фоилот. Ва мунунг садри гоҳи «фоилотун» келур ва гоҳи «фаилотон» — бир шеър ичинда равондур.

Мисолин Хожа Ҳофиз Шерозий айтур:

Айби риндон макун, эй зоҳиди покизасиришт,
Ки гуноҳи дигаре бар ду нахоҳанд навшист.

Ва мунунг аввалги мисраининг садри солимдур, сўнги мисраининг садри махбундур.

«Мушъаси маҳзуф ус-садр ва махбуни мақсур уз-зарб». Ҳазо-вазнихи:

Фаълан//фаилот//фаълан//фаилот

Шоҳидиҳи:

То аз//ми Бухор//қилдинг//эй нигор,
Фурқат//уйида//солдинг//мени зор.

Ҳазо мусаддас ул-аркон. Ва ҳува шоҳидиҳи:

Фоилотун//фоилотун//фоилотун

Мисолиҳи:

Эй кўнгул, қил//ма таманно//васлини сен,
Жавға олмас//лар сенингтеқ//бўлса юз минг.

Мисоли дигар. Ваҳид айтур:

Эй нигоринрўй дилбар, з-он мойи,
Рух макун пинҳон, чу андар жон мойи.

Музоҳифотиҳи. Ва солим ус-садр ва-л-ҳашв ва мақсур уз-зарб. Ҳазо вазнихи:

Фоилотун//фоилотун//фоилот
Эй дуоסי//сусту аҳди//нодуруст,
Бўлмағил бо//ри жафода//мунча руст.

Мисоли дигар. Ваҳид айтур (1156):

• • • • •

Ва мунунг зарбин гоҳи «фоилун» қилурлар. Мисолин Хожа Камол Хўжандий айтур:

Дил дигар ғам дорад аз ту, жон дигар,
Сийна дигар, хотири пажмон дигар.
Носеҳам гуфто: ба хўбон дил манех,
Эй худо, ақлаш бидех, ё он дигар.

«Солим ус-садр ва махбун ул-ҳашв ва маҳзуф уз-зарб». Ҳазо вазнихи:

Фоилотун//фоилотун//фаалан
Неча бўлғай//манга бу меҳ//нату ғам,
Эй санам, қил//манга бир лут//фу карам.

«Садр»и гоҳи «фаилотун» келур ва гоҳи «фоилотун». Ва қофияси
гоҳи «фаалан» келур ва гоҳи «фаълан» келур ва гоҳи «фаалот» келур
ва гоҳи «фаъ лот».

Мисоли будур — Ваҳидиддин айтур:

Дилам, эй дўст, ту дори, дони,
Жон агар низ, бари битвони.

Ҳазо «Мураббаъ ал-ажзо».

Фоилотун//фоилотун

Мисолиҳи:

Эй парируҳ//қил иноят,
Бир ишимни//қил кифоят.

Ҳазо «мутатаввал»: Эй кўнгул, қўй мени бир лаҳза балонин; ўз
ишқи бирла кеча-кундуз ўтуруб, яман ишларни қўюб, бир Изига қул-
луқ этайин, қилсоқ (?) пеша-қаноат била сабр эрур учун (116a) ичин-
да яхши ва хўб амал ҳам тақи аҳли хирад ва аҳли қаноат қошинда,
билгил эрур сабри синоат.

Ал-баҳр ар-ражаз. Ва ҳазо мусамман ул-аркон...

Мустафъилун//мустафъилун//мустафъилун//мустафъилун
Эй Зуҳра кўз//ли Ой, сенинг//ҳуснунгадур//кун Муштари,
Занжири зул//фунг кўргали//демонадур//ҳуру пари.

Мисолин Шамс Қисорий айтур:

Мискин кўнгул//зулфунг бикин//бўлуб пари//шон эврүлур,
Ғам шамъининг//теграсида//парвонатек//жон эврүлур.

Мисоли дигар. Хоқоний айтур:

Ийд аст пеш аз субҳидам мужда ба хаммор омада,
Бар чарха дўш аз жоми Жам як нима дийдор омада.

Мисоли дигар. Носир айтур:

Ман гирди бўстон даврҳо чун жоми май гардидаам,
Аз лаъли дилбар ҳосиле беҳосиле гар дидаам.

Музоҳифоти «Солим ул-аркон ва мазид уз-зарб».
Ва ҳазо вазниҳи:

Мустафъилун//мустафъилун//мустафъилун//мустафъилон
Мустафъилун//мустафъилун//мустафъилун//мустафъилон

Мисолиҳи:

Васлин таман//носи била//чектим жафо//нгиз, эй нигор,
Йўқса бу ўт//қа турмодин//фарёдлар//қилғой хаёл.

«Солим ус-садр ва-л-ҳашв ва махбун уз-зарб» (1166).

Мустафъилун//мустафъилун//мустафъилун//мафоилун
Васлинг таман//носи била//чектим жафо//ларингни мен,
Иўқса бу ўт//қа турмодин//фарёдлар//қилур хаёл.

«Солим ул-ажзо ва матвий ул-қофия».

Мустафъилун//мустафъилун//мустафъилун//муфтаилун

Мисолиҳи:

Васлинг таман//носи била//чектим жафо//билмадингиз.

«Солим ул-аркон ва матбу уз-зарб».

Мустафъилун//мустафъилун//мустафъилун//мафъулун

Мисолиҳи:

Васлинг таман//носи била//мунча жафо//чектим мен.

«Солим ул-ажзо ва мақтул уз-зарб».

Мустафъилун//мустафъилун//мустафъилун//фаулун

Мисолиҳи:

Васлинг таман//носи била//чектим жафо//билурсен.

«Солим ул-аркон ва махбун ул-ажз».

Мустафъилун//мустафъилун//мустафъилун//фаалатан.

Мисолиҳи:

Чектим жафо//лар, эй санам//теккайму деб карамингиз.

«Солим ул-ажзо ва мазйили махбун ул-ажз».

Вазниҳи:

Мустафъилун//мустафъилун//мустафъилун//мафоилон

Мисолиҳи:

Васлинг таман//носи била//чектим жафо//ларингни шоҳ.

«Солим ус-садр ул-ҳашв ва мазйили матвий уз-зарб».

Мустафъилун//мустафъилун//мустафъилун//муфтаилон

Мисолиҳи:

Васлинг таман//носи била//чектим жафо//билмади ёр.

«Солим ус-садр ва-л-ҳашв ва мазйили махбун ул-ажз».

Мустафъилун//мустафъилун//мустафъилун//муфтаилон
Васлинг таман//носи била//чекти жафо//дили ҳазин.

Билгилким, бу вазнларда форсий ва туркий айтмайдурлар. Гаро-
йиб учун баъзи бирор ғазал ё қитъа айтурлар (117a). Ва мунунг икки
мухталиф музоҳифин таркиб этсак ҳам, сўз мутаввал бўлар ва ҳам
мунунг мураккаб вазнлари — баъзиси мунсарих баҳридин ва баъзиси
комил баҳридин ва баъзиси музореъдин қўпор. Ул сабабтин битима-
дук. Магар — матбуъ шўъбани кўргузоли.

«Солим ус-садр ва махбун ул-ҳашв ва-з-зарб».

Мустафъилун//мафоилун//мустафъилун//мафоилун

Мисолиҳи:

Дилбар, сенинг//гаминг мени//ҳар дамбадам//хароб этар.

«Махбун ус-садр ва матвий уз-зарб».

Мафоилун//муфтаилун//мафоилун//муфтаилун

Мисолиҳи:

Кўзум ёши//фурқатинг ў//тидин тошиб//тинмай оқар,
Бу ўт ила//барча вужу//дум, эй санам,//бўлди сақар.

«Матвий ус-садр ва махбун уз-зарб». Вазниҳи:

Муфтаилун//мафоилун//муфтаилун//мафоилун

Мисолиҳи:

Фурқатинг ў//тидин кўнгул//куйди-ю сўр//мадинг даме,
Эй санам, уш//бу ўт била//бўлди харо//б(и) оламе.

Али Ҳаво... йи айтур:

Боз этаку куз била сунғур узум шикор этар,
Ақлим адосини ҳавас туғрали тору мор этар.

Мисоли дигар. Фалойи айтур:

Шоҳким, оҳу кўз била шери жаён шикор этар,
Оҳуға тори турраси дашти Хўтанни тор этар.

Мисоли дигар. Ваҳид Табризий айтур:

Бар шум аз нишоти дил вақти саҳар ба манзара,
Пушт ба сўи дар кунам, рўй ба сўи панжара (117б).

Мисоли дигар. Хожа Хусрав айтур:

аз карами илоҳиям,
Пушти ману палоси ғам ин аст қабойи шоҳиям.
Чанд ба мо зар афтанат ваҳ, ки мабод ногихон,
Шуъла ба деманат занад нолаи субҳгоҳиям.

«Матвий ул-аркон».

Муфтаилун//муфтаилун//муфтаилун//муфтаилун
Ойнаи//сунъи худо//дур юзунг, эй//моҳи фалак,
Кўрди жамо//лингни, санга//ўзини қул//қилди малак.

Билгилким, бу шўъбалар вофирдин ва комилдин ҳам қўпор.
Ҳазо «мусаддас ул-аркон». Мисоли, тақтеъи бу:

Мустафъилун//мустафъилун//мустафъилун
Кўнглумни маж//руҳ айлади//фаттон кўзунг.

Мисоли дигар. Воҳид айтур:

Эй дийдаро//нур аз жамо//ли рўйи ту.
Дилро шикк//б андар шикан//жи мўйи ту.

Ва мунунг музоҳифлари барча зоҳирдур.
Ҳазо «Сареъи ул-ажзо»:

Мустафъилун//мустафъилун
Кўнглум олур//жоду кўзунг,
Жоним олур//ширин сўзунг.

Ҳазо мутававал:

Кўрди кўзум//саҳар чаман//ичра бир пари//вашким юзи//гул, та-
ни суман//зулфи бинаф//ша(ю) қади//сарви сиҳи//эрди лаб шакар.
Лола юзи//дин офтоб//даъвосидин//суман тиниб//эрди бинаф//ша
бош солиб//сарву чино//ру нок ҳам (118а) бўлди юзин//кўруб дигар.
«Ажзо ул-вофия». Ва ҳазо мусамман ул-аркон». Бу баҳр...».

Мафоилатун//мафоилатун//мафоилатун//мафоилатун

Мисолиҳи:

Зиҳи кўнгулунг//қатиғлиғини//кима дегамен//ки билмағай ул,
Менинг бу фиго//он этарим//ни деса сифат//қа келмағай ул.

Тақтеъи бу: «Зиҳи кўнгулунг» — мафоилатун, «қатиғлиғини — ма-
фоилатун, «кима дегамен» — мафоилатун, «ким билмағай ул» — ма-
фоилатун.

Мисоли дигар: «Чаманга кириб, ниқобинг олиб, кезиб юрусанг,
саҳар, эй санам; бинафша-у гул, сиҳию суман хижил бўлур ул юзунг-
ни кўруб».

Музоҳифотиҳи. «Солим ул-аркон ва максуб уз-зарб».

Мафоилатун//мафоилатун//мафоилатун//мафойилун

Мисолиҳи:

Зиҳи кўнгулунг//қатиғлиғини//кима дегамен//ки билгай ул.

«Солим ул-ажзо ва ақсам уз-зарб».

Мафоилатун//мафоилатун//мафоилатун//мафъулун

Мисолиҳи:

Чаманга кириб//ниқобинг олиб//кезиб юрусанг//хуррам бил,
Бинафшаю гул//сиҳию суман//кўруб уёлур//ҳар дам бил.

Тақтеъи: «Чаманга кириб» — мафоилатун «ниқобинг олиб» — мафоилатун, «кезиб юрусанг» — мафоилатун, «хуррам бил» — мафъулун. «Солим ус-садр ва мақтуф ул-ҳашв ва з-зарб».

Мафоилатун//фаулун//мафоилатун//фаулун (118б)
Киши ким учун//жафосин//тийинди яқин//қутулди,
Йўқ эрса анинг//балоси//тузоғи била//тутулди.

Ва тамомин мақсуб ул-ажзо қилса, ҳазаж баҳрининг асли қўпор. Ва ҳазажнинг баъзи шўъбаси ҳам мундин ҳосил бўлур. Ва мунунг ҳам музоҳифларин қавонд бирла тарк қилсоқ, кўп шўъба ҳосил бўлур. Фааммо, мунунг узрин юқори айтиббиз. Ва мундин ҳеч матбуъ вазн қўпмас. Ва баъзи баҳрларнинг аслин ул сабабтин номатбуъ вазнга бино қилибтурларким, аруз илмин аслда араб пайдо қилибтур. Ва арабий шеър номатбуъ баҳрда кўпрак мулојим тушар.

Эмди бизинг китобимизнинг биноси туркийгадур. Номатбуъ вазнларни тарк қилсоқ, муносиброқ бўлғай.

Ҳазо «мусаддас ул-ажзо».

Мафоилатун//мафоилатун//мафоилатун

Шоҳидиҳи:

Чаманга кириб//кезиб юрусанг//ниқобинг олиб,
Хижил бўлур ул//бинафша-у гул//юзунгни кўруб.

Мисоли дигар. Ваҳид айгур:

Зиҳи, ба жафо//дилат ба жаҳон//шуда самаре,
Ба кўйи вафо//накарда дилат//даме гузаре (119а).

Ҳазо мураббаъ ул-аркон:

Мафоилатун//мафоилатун

Мисолиҳи:

Кўнгул кўзумдин//қачон қутулур.

Мисоли дигар. «Мураббаъ ул-аркон».

Нағу қилур ул//санамға жафо,
(Ҳеч) қилмас эмиш//замоне вафо.

«Ал-баҳр ул-комил». Ва ҳазо «Мусамман ул-ажзо». Бу баҳри хос-дур:

Мутафоилун//мутафоилун//мутафоилун//мутафоилун

Мисолиҳи:

Эй сабо ели//ўтар ўлсанг ар//сари зулфидин//санамнинг саҳар,
Қарам айла-ву//кетур андағи//дили хастадин//манга бир хабар.

Тақтеъи: «Эй сабо ели» — мутафоилун, «ўтар ўлсанг ар» — мутафоилун, «сари зулфидин» — мутафоилун, «санамнинг саҳар» — мутафоилун.

Мисоли дигар. Бисотий айтур:

Ба карашмае//чи шавад агар//(дар) мани бенаво//назаре куни,
Зи ду соидам//ба навозиши//маҳи дар қабо//камаре куни.

Музоҳифотиҳи. «Солим ул-ажзо ва музмар (музаммар) ул-ажз».

Мутафоилун//мутафоилун//мутафоилун//мустафъилун

Мисолиҳи:

Эй сабо ели//ўтар ўлсанг ар//сарн зулфидин//дилдорнинг,
Карам айла-ву//кетур андағи//дили хастадин//бизга хабар.

Билгилким, мундин басае кўп номатбуъ вазнлар кўпор. Кўпрагин гаройиб учун битили. Ва мунунг тамомин «музаммар ул-ажзо» қилсалар, ражаз (?) баҳрининг асли бўлур.

«Аҳаз ус-садр ва мураффаали мавқус уз-зарб ва-л-ҳашв».

Фаалан//мафоилатун//фаалан//мафоилатун

Мисолиҳи (1196):

Манга эй//санам иноят//кўзи би//ла бир назар қил,
Карам и//ла бир юзунг оч//кўнгул га//мидин ҳазар қил.

Тақтеъи: «Манга эй» — фаалан, «санам иноят» — мафоилатун, «кўзи би» — фаалан, «ла бир назар қил» — мафоилатун.

Мисоли дигар. Хожа Ҳофиз айтур:

Ки барад//ба назди шоҳон//зи мани//гадо паёме,
Ки ба кў//и майфурушон//ду ҳазо//р Жам ба жоме

Мисоли дигар. Жалолий айтур:

Кўзунг эм//ди тик, насими//яна кел//ди боғда зеб.
Гулу ло//ла чиқти ногоҳ//ҳай шаро//бидин қизариб.

«Аҳаз ус-садр ва мазйилн мавқус ул-ҳашв ва-з-зарб»:

Фаалан//мафоилон//фаалан//мафоилон

Мисолиҳи:

Нағу биз//ни ўткар бу//тариқа//қилди зор,
Нағу бу//зуғ жаҳон кўнг//лумга бўл//ди беқарор.

Тақтеъи: «Нағу биз» — фаалан, «қи ўткар бу» — мафоилон, «тариқа» — фаалан, «қилди зор» — мафоилон.

«Музмари аҳаз ус-садр ва мазиди ал-ажзо ва-з-зарб». Вазниҳи:

Фаълан//мутафоилон//фаълан//мутафоилон
Қилди//юзунг, эй нигор, //кўзга//бор жаҳонни тор,
Юзунг//қошида яқин//ойға//жавни эътибор.

Тақтеъи бу: «Қилди» — фаълан, «юзунг, эй нигор» — мутафоилон, «кўзга» — фаълан, «бу жаҳонни тор» — мутафоилон.

«Аҳаз ус-садр ва мазйили ул-аҳрал-ул ҳашв ва-з-зарб».
Вазниҳи:

Фаалан//муфтаилон//фаалан//муфтаилон (120а)

Мисолиҳи:

Мени ул//жоду қароқ//ўзидин//қилди йироқ,
Бу менинг//жонима боз//на бало//бўлди фироқ.

«Аҳрал (?) -ус-садр ва аҳаз-уз-зарб». Вазниҳи:

Муфтаилатун//фаалан//муфтаилотун//фаалан
Эй сўзи шакқар, //тиши дур, //менглари ҳинду//лаби мул,
Ғамзаси нозук, //қоши ё, //кўзлари наргис, //юзи гул.

Ҳазо «Мусаддас-ус-ажзо... ва... ал-аркон».

Мутафоилун//мутафоилун//мутафоилун

Мисолиҳи:

Эй сабо ели, //гузар айласанг//сари зулфидин,
Қарам айла бир//дили хастадин//хабаре кетур.

Тақтеъи: «Эй сабо ели» — мутафоилун, «гузар айласанг» — мутафоилун, «сари зулфидин» — мутафоилун.

Мисоли дигар...

Зи ду зулфи худ//чи шавад агар//камарам деҳи,
Зи ду лаъли худ//чи шавад агар//шакарам деҳи.

Музоҳифотиҳи...

Мутафоилун//мутафоилун//фоилотун (?)

Мисолин Ваҳид айтур:

Санаме, ки фўр//қати ў ҳаме//кашаду ман...

«Мураққал ул-аркон».

Мутафоилатун//мутафоилатун//мутафоилатун

Мисолиҳи:

Эй сабо ели, сен//гузар айласанг ул//сари зулфидин гар,
Қарам айлаву ул//дили хастадин бир//хабаре кетургил.

«Мураффал ул-музаммар (музмар)-ул-ажзо».

Мустафъилотун//мустафъилотун//мустафъилотун

Мисолиҳи (120б):

Ҳажринг ғамидин//эй дилбаройи//жоду қароқим,
Кетти қарору//қолмади сабру//қилча яроқим.

Тақтеъи: «Ҳажринг ғамидин» — мустафъилотун, «Эй дилбаройи» — мустафъилотун, «жоду қароқим» — мустафъилотун; «Кетти қарору» — мустафъилотун, «қолмади сабру» — мустафъилотун, «қилча яроқим» — мустафъилотун.

«Музаммар ус-садр ва мазийл ул-зарб». Вазниҳи:

Мустафъилун//мустафъилун//мутафоилон

Мисолиҳи:

Бизга не дин//раҳм этмади//нгиз, эй жафочи ёр.

Тақтеъи: «Бизга недин» — мустафъилун, «раҳм этмади» — мустафъилун, «нгиз, эй жафочи ёр» — мутафоилон.

Мураффали ахр(?) -ул-ажзо. Вазниҳи:

Муфтаилотун//муфтаилотун//муфтаилотун

Мисолиҳи:

Эй кўзи нарғиз//зулфи бинафша//қадди санубар,
Тишлари лўлу//энглари лола//менглари анбар.

Тақтеъи бу: «Эй кўзи нарғиз» — муфтаилотун, «зулфи бинафша» — муфтаилотун, «қадди санубар» — муфтаилотун.

«Музаммар ул-аркон ва мазиди музаммар уз-зарб» — (ёки «садр-?»).

Мустафъилун//мустафъилун//мустафъилон

Мисолиҳи:

Неча жафо//ўқин манга//оттинг нигор,
Тенгри учун//қилма кўнгул//ни хору зор.

Ҳазо мурабба ул-аркон:

Мутафоилун//мутафоилун

Мисолиҳи:

Не мени жафо//била ўлдурур,
Не бирор вафо//била кулдурур.

Музоҳифотиҳи «Солим ус-садр ва мақтуъ ул-қофия».

Мутафоилун//фоилотун

Мисолиҳи. Ваҳид айтур:

//ба жаҳон дур,
Зи фироқи он//санаме ман.

«Музаммар ус-садр ва мураффали мавқус уз-зарб» (121а). Вазниҳи:

Мустафъилун//мафоилотун

Мисолиҳи:

Бўстон аро//кўруб сени гул,
Қилди раво//н ўзун санга қул.

Тақтеъи: «Бўстон аро» — мустафъилун, «кўруб сени гул» — мафоилотун; «Қилди раво» — мустафъилун, «н ўзун санга қул» — мафоилотун.

«Ал-бахр ус-сақил». Бу баҳри хосдур.
Ва ҳазо ... арқон ва ҳува солим-ул-ажзо».

Мафъулоту//мафъулоту//мафъулоту//мафъулоту

Мисолиҳи:

Сендек ёри//ширинрўй-у//нозуктабъ//қайда бор:
Сен, эй дилдор//қилса зулму//биздин панд//ол зинҳор.

Билгилким, бу баҳрнинг мусамманидин ва мусаддасидин ҳеч мат-бўъ (шеър) келмас. Ул сабабтин битидук.

Бу секкиз баҳрким, зикр қилдуқ, ... ал-ажзо эрди. Эмди ул баҳрларким, мухталиф ул-ажзодур, -анинг шарҳ ва баёнига машғул бўлоли ва бу баҳрлардин нечаси хосдур, нечаси ўзга баҳрдин қўпор, они тақрир қилиб, андин баҳрларнинг таркибин кўрсатоли.

Билгилким, бу қирқ баҳрдин улким хостурким, алар ҳеч баҳрдин қўпмас, ўн саккиз баҳрдур. Анинг тафсили бутурур; рамал, вофир, комил, сақил, ажиб (121б), гариб, ... (?), мушокил, мунсарих, мундариж, хафиф, мужаннас, мазҳар, музмар (музаммар), муқорин (?), қариб, салиб.

Ва ул баҳрларким, ўзга баҳрлардин пайдо бўлур, они ҳошияда ишорат қилоли, то барча маълум бўлғай...⁷

...ва бу илмнинг поёни йўқтур. Неча вазн пайдо қилсалар, имкони бор ва ул баҳрларким, шуаро аросинда машҳур ва муқим (?) эрди, биз они баён қилдуқ. Ва бу қирқ баҳрким, мунда битидук, асли била шўбаси мамнуъ уч юз олтмиш олти вазн бўлур ва ҳар байтнинг ҳошиясинда шарҳи била. ...битилган музоҳифларининг узвидур ва ҳар киши тиласаким, мундин ортуқ яна вазнлар пайдо қилса ва бу қоидаларким, шарҳ қилдуқ, анинг бирла амал қилса, ҳар неча вазн тилар,— ҳосилдур...

Мутақаддимлар ўн олти баҳрким бурун таркиб қилибтурлар, аларни беш доира от қўюбтурлар⁸, тақи сўнгра зиёда қилғай. Баҳр-

⁷ «Фунун ул-балоға» асарининг шу еридан бошлаб Шайх Аҳмад Тарозий аруз баҳрларининг ўзаро қўшилганидан пайдо бўлган янги баҳрлар масаласига тўхталади. Қўлёзмада бу масалалар талқини 122-варақдан сўнгги 139-вараққача давом этган. Лекин қўлёзманинг бу қисми ўтган узоқ давр мобайнида қаттиқ урингани, ундаги кўп сатрлар ўчиб кетгани туфайли биз бу варақларни ҳозирча бу нашрнинг транслитерация қисмидан тушириб қолдирдик. Қўлёзманинг факсимил қисмида эса матн тўла сақланган.

⁸ Бу доиралар сони Ваҳид Табризийнинг «Жамъи мухтасар» асарида олтига, Алишер Навоийнинг «Мезон ул-авзон» асарида еттигадир. У доираларни Навоий «Доираи муъталифа», «Доираи мухталифа», «Доираи мунтазаъа», «Доираи муттафиқа», «Доираи мужтамаи» ва «Доираи муштабиҳа» деб номлаган (Алишер Навоий. Асарлар. 14-том. Тошкент, 1967. 144—150-бетлар).

лардин баъзининг аслин ва баъзининг шўъбасин бир доирада қўюб-тур. Биз доирани тарк қилдук икки сабабтинким, алардин ҳеч фойда йўқтур. (Ва яна) улким, бир доирада баъзи асл баҳр рост келур, баъзи шўъбани ҳеч лутфи йўқтур (1386).

Эмди намудор учун олти асл баҳрнинг доираларин кўргузоли...⁹ Ва биллоҳил-ҳидоят ва т-тавфиқ ва-л-ҳамду лиллоҳи раббил-оламин. Тамом.

* * *

Вуфриқа бикитобатиҳо ди абди музниб Мир Ҳусайн Ҳусайний ал-котиб-ул-машҳур ба «Мири Куланки ал-Ҳожи» фиддори хулафои Бухоро ҳамият ул-офот ва-л-бадийот санаи тисъа ва самонин ва тисъаамиа онил — ҳижратиннабавий алайҳи афзал ус-салот ва-л-акмал ул-таҳийот¹⁰.

⁹ Муаллифнинг бу сўзларидан шу нарса маълум бўладики, қўлёзма тугалланмай, чала қолган. Асарнинг давоми бўлган. Унинг арузга бағишланган, бу қисми узилиб қолиши билан бирга, муаллиф ўзи асарнинг кириш қисми охирида ваъда қилган муаммо ҳақидаги бешинчи боб ҳам йўқ. Бу қисмлар қўлёзмани кўчирган котибга шу ҳолда, номукамал етиб келган бўлиши мумкин.

¹⁰ Маъноси: Бухоро подшоҳлигида Мир Куланки номи билан машҳур бўлган гуноҳдор банд Мир Ҳусайн Ҳусайний кўчиргани пайғамбар алайҳис-салом афзалус-салот ва акмалу таҳийот ҳижратларининг 989-йилига тўғри келади».